

31072

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Alpaslan CEYLAN

ESKİ ANADOLU DEVLETLER ARASI İLİŞKİLER, ANTLAŞMALAR
(II. ve I. Binde)

Tez Yöneticisi
Doç.Dr. Mahmut PEHLİVAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora Tezi

Erzurum - 1994

II

ÖZET

Bu çalışma eski Anadolu'da M.Ö. II. bin ve I. binde devletler arasında oluşan ve gelişen ilişkilerin, antlaşmaları incelemek için yapılmıştır. Öncelikle Anadolu'da ilk defa kurulan Asur Ticaret Kolonileri incelenmiştir. M.Ö. 1900 ve 1750 yılları arasında Anadolu'da herhangi bir Asur egemenliğinin olmadığı ve ilişkilerin sadece ekonomik olduğu belirlenmiştir. Ticari kolonilerinden sonra kısa bir geçiş dönemi yaşayan Anadolu'da Hitit devleti kurulmuştur. Kurulan bu yeni devlet kısa sürede dünya devleti diyebileceğimiz boyuta ulaşmıştır. Bu çalışmada Hitit devletinin dış ilişkileri üç bölümde incelenmiştir. 1. Eski Hitit Devleti, 2. Orta Hitit Devleti, 3. Büyük Hitit Devleti.

Yaklaşık olarak M.Ö. 1200'lere kadar Anadolu'da devam eden Hitit devletinin yıkılışından sonra bir kargaşa dönemi yaşadığı görülmektedir. Bu olayın başlıca mimarı diyebileceğimiz topluluk Ege kavimleridir. Büyük kütleler halinde Anadolu'ya gelen Ege kavimleri Hitit devletinin ortadan kalkmasına neden olmuşlardır. Bu sırada Anadolu'nun dağlık kesiminde yaşayan ve M.Ö. II. binde yine Anadolu'da yaşayan Hurrilerle akraba oldukları belirlenen Uruatri-Nairi beyleri, konfederasyon şeklinde örgütlenmişlerdir. Yaklaşık olarak M.Ö. XIII-VI. yüzyıllar arasında Anadolu'da egemenliklerini kuran Urartu devleti, güneyinde bulunan Asur devleti ile uzun sürecek mücadelelere başlamıştır. Ayrıca kuzeye ve batıya doğru yayılma gösteren Urartu devleti dış ilişkiler ve antlaşmaları bu çalışmada incelenmiştir.

III

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the relations between the States in Old Anatolia in the 1st and 2nd B.C. We have started our research from "Asur Commercial Colonies" and found out that there was no sovereignty (dominance) of Asur in Anatolia and that their relations were only in economical grounds. After Asur Era, there exists the Hitit State in Anatolia. Hitit state had reached to be a universal state in history. We have examined Hitit State in three sections; 1. The Old Hitit State 2. The Middle Hitit State. 3. The Great Hitit State.

After the collapse of the Hitit State around 1200 B.C., we witness a disorder (chaos) period in Anatolia. The population that caused this chaos are Agean nations. The Agean nations who migrated to Anatolia in mass groups caused the decline of Hitit State. Hurris, who had lived in the mountainous places of Anatolia in the 2nd B.C., are determined to have relations with Uruatri-Nairi States who organized themselves as Confederations at that time. Urartu State, on the other hand, had the dominion in Anatolia around XIII-VI B.C., started struggles with its southern neighbour, Asur State. In our research, we have also examined the foreign relations and treaties of Urartu State who aimed to widen both to the West and North sides.

IV

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi Eski Anadolu'nun tarihi olaylarla tanışması M.Ö. II. bin'de başlamıştır. Bu dönemde devletlerin oluşumu ve bu devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi gerektiği düşüncesiyle bu çalışmaya başladım.

M.Ö. II. binin güçlü devletleri (Hitit, Hurri, Mitanni)'nin yanı sıra Anadolu'da bir kısım Kent Devletlerinin varlığı söz konusudur. Bu çalışmada büyük devletlerin birbirleri arasındaki ilişkiler ve vasalı durumunda bulunan Kent Devletleri ile olan ilişkilerini incelemeye çalıştım, Değerli hocam Doç.Dr. Mahmud Pehlivan'ın teşvikleriyle M.Ö. II. binde incelemeye çalıştığımız devletlerarası ilişkileri sınırlı da olsa M.Ö. I. binin bir kısmında uygulamaya çalıştık. Çalışmam sırasında değerli bilim adamları J.Friedrich ve E.F.Weidner'in araştırmaları benim çalışmalarına ışık tutmuş olduklarını ifade etmek isterim. Konunun ve zaman diliminin genişliğinden dolayı bütün araştırmaları bu çalışmada aktarmak mümkün olmadı. Bundan sonraki çalışmalarda gerek elimizde bulunan materyalleri ve gerekse yeni araştırmalarla elde edeceğimiz belge ve bilgileri ileride yayına hazırlayacağımızı belirtmek isterim.

Çalışmalarında yardımını esirgemeyen bölüm başkanım, hocam Prof.Dr. Enver KONUKÇU'ya; malzemelerinden faydalandığım, çalışmalarında büyük emeği olan ve devamlı desteğini gördüğüm hocam Doç.Dr. Mahmud PEHLİVAN'a; yukarı ve aşağı Anzef kazılarında çalışmaktan kıvanç duyduğum ve malzeme temininde yardımlarını esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Ed.Fak. Doçentlerinden Oktay BELL'ye en içten teşekkürlerimi sunmayı bir görev kabul ederim. Ayrıca çalışmalarım sırasında kıymetli yardımlarını gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU'na, Gürsel UYANIK ve Turgut GÖĞEBAKAN'a, Süleyman ÇİĞDEM'e, Recep ÖZMAN'a, Mehmed ZAMAN'a, Haldun ÖZKAN'a, Ertuğrul İŞLER'e ve Zeki TURAN'a, çalışmalarında destek olan eşim Nezahat CEYLAN'a ve bütün emeği geçenlere teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ	IV
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	3
A- ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI	3
B. HİTİT DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN ÖNCE ANADOLU.....	3
2. BÖLÜM	28
A- ESKİ HİTİT DEVLETİ	28
HATTUSİLİ I.....	34
MURSİLİ I.....	43
B. ANADOLU'DA KARGAŞA DÖNEMİ.....	45
C. ORTA HİTİT DEVLETİ.....	51
D- HİTİT İMPARATORLUĞU	53
1. SUPPİLULIUMA I	61
a. Hatti Kralı Suppiluliuma ile Mitanni Kralı Mattivaza.....	63
b. Hitit dilinde yazılmış Mattiwaza-Suppiluliuma Sözleşmesinin.....	73
c. Hatti Kralı Suppiluliuma'nın Amurru Kralı Aziru ile Yaptığı	75
d. Hayaşa prensi Hukkana ile yapılan antlaşma metni.....	78
2. MURSİLİ II.....	94
a. MANAPA DATTAS ANTLAŞMASI.....	98
b. Hatti Kralı Mursili II (Muwatalli) ve Halep Kralı	108
c. Hatti Kralı Mursili II'nin Amurru Kralı Dubbi-Tesup ile	
Yaptığı Antlaşma.....	112
3. MUVATALLİ.....	115
a. Vilasu Kralı Alaksandus ile Yapılan Antlaşma.....	117
b. Hatti Kralı Muwatalli ile Kizuwatna Kralı Sunassura	
Arasında Yapılan Antlaşma.....	120
4. URHİ-TESUP (MURSİLİ III).....	134
5. HATTUSİLİ III	136
a. Kadeş Antlaşması.....	139
b. Ramses II'nin Pudu-Hepa'ya Gönderdiği Mektup	146

VI

6. TUTHALİYA IV	149
a. Turhuntassa Kralı Kurunta ile Yapılan Antlaşma.....	155
7. ARNUVANDA III	164
8. SUPPILULİUMA II.....	164
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	168
I.BİNDE ANADOLU	168
A. HİTİT SONRASI ANADOLUDA GENEL DURUM.....	168
B- URARTU DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ.....	174
B. KURUCU KRALLAR DÖNEMİNDE URARTU	186
C. URARTU KRALLIĞI VE DIŞ POLİTİKASI.....	191
Karagündüz yazıtı	195
Eleşkirt-Toprakkale yazıtında.....	197
Palu Yazıtı.....	201
Körsüt Yazıtı	202
İzole yazıtı	209
Tiglat-Pileser III'ün Tuşpa'ya Yaptığı Sefer	215
Topzava Yazıtı	216
Sargon'un Sekizinci Seferi	217
KAYNAKÇA.....	232
ÖZGEÇMİŞ	

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski olan Anadolu Tarihi. Paleolitik devirden başlayarak yerleşime sahne olmuştur. Eskiçağ Tarihinde büyük medeniyetlere beşiklik yapmış olan topraklar arasında Mısır, Mezapotamya ve Anadolu'nun özel yeri bulunmaktadır. Tarihçiler, Mısır ve Mezapotamya medeniyetlerini ön plana çıkarıp incelemelerine rağmen adeta tarih laboratuvarı olan Anadolu ne yazık ki uzun yıllar görmesi gereken ilgiden uzan kalmıştır. Eski Anadolu Tarihi'nin geniş kapsamlı araştırılması ancak XIX. yüzyılın başlarında söz konusu olmuştur. Gerek I., Dünya Savaşı ve gerek II. Dünya Savaşı bu çalışmalara büyük ölçüde engel olmuş ve çalışmalar durmuştur. 1915'de K.Bittel'in başlattığı çalışmalar, Hititçe'nin çözülmesi ile yeni bir döneme girmiştir.

Hititçe'nin çözülmesi, karanlık gibi görünen Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi'ne ışık tutmuştur. Ortaya çıkarılan yeni malzemelerle yazıt miktarı 13.000'i aşmış bulunmaktadır. Zengin Kültepe ve Boğazköy arşivleri tarihçilere bol miktarda malzeme sunmuştur. Bu arşivlerin büyük bir kısmı Almanlar tarafından değerlendirilmiştir. Berlin Müzesi'nde bulunan KBo (Keilschrifttexte aus Boğazköy) ve KBU (Keilschreift-Urkunden aus Boğazköy) olmak üzere iki seri halinde yayınlanmıştır. Belgelerin yayınlanması, yeni çalışmaların yapılmasını hızlandırmış ve Anadolu'nun çeşitli bölgeleri yerli ve yabancı ilim adamları tarafından araştırılmaya başlanmıştır.

Yapmış olduğumuz bu çalışma Anadolu'da yapılan araştırmaları temel almaktadır. Elde edebildiğimiz birinci elden kaynakların asılları ve çevirileri ile birlikte sunmaya çalıştık. Eski Çağ Anadolu tarihinin aydınlatılmasında, Eski Anadolu dilleri üzerine çalışma yapan değerli bilim adamlarının katkıların büyük olduğunu dile getirmek isterim. Bu çalışmada ele aldığımız konuyu üç ana bölümde incelemeyi amaçladık.

Birinci bölümde Asur Koloni Çağı ve Hitit Devletinin Kuruluşundan önce Anadolu'nun durumunu ve Kuzey Suriye Anadolu ilişkilerini ele alacağız. İkinci Bölüm'de Hitit Devleti'nin kuruluşunu, İmparatorluk haline gelmesi ve yıkılışını incelemeye çalışacağız. Anadolu'da M.Ö. II. binde Anadolu'da kurulmuş olan devletleri, bu devletler arasındaki savaşları, barışları yapmış oldukları antlaşmaları ele alacağız. Bu ilişkiler sırasında belirli hukuk kurallarının varlığını, ayrıca büyük devletlerin vasalları durumunda bulunan küçük devletler ile olan bağları, yine büyük devletlerin sınırlarının güvenliğini sağlamak için sınır boylarına kurmuş oldukları tampon devletler ve bunların konumunu ortaya

koymaya çalışacağız. Üçüncü bölümde M.Ö. I. binde Ege göçleri sonucu oluşan durum ve Hitit devletinin ani çöküşünün Anadolu'daki yansımaları öncelikli olarak ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca M.Ö.XIII. yüzyıl ile VI, yüzyıl arasında Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde kurulan ve kendilerini Dünya devleti olarak tanımlayan Urartu devletini, Uruatri-Nairi konfederasyonlarından başlayarak devletler arası ilişkilerini de gözden geçireceğiz.

Çalışmamızda özellikle yazıtlar bölümü kolay ayırtedilebilmesi bakımından koyu harflerle verilmiştir. Yöntem olarak birinci elden kaynaklara ulaşmaya çalışacağımızı dile getirmiştik. Bu düşünce doğrultusunda M.Ö. II. bin için kaynak yayını yapmış olan E.Weither'in "Politische Documente aus Kleinasien Boğazköy, 879" ve J.Friedrich, "Staatsverträge Des Hatti-Reiches" gibi eserleri başta olmak üzere H.Otten, A. Goetze, F.Cornelius, E.Akurgal ve A.Ünal gibi araştırmacıların eserleri incelenmeye çalışılacaktır. M.Ö. I. bin için F.W. König'in, Handbuch der Chaldischen Inschriften", G.A.Melikishvili, Urartskie Klinnoobraznye Nadpisi, D.D.Luckenbill, " Ancient records of Assyria and Babylonia, I-II, ve A.K.Grayson'un, Assyrian Royal Inscriptions I-II, eserleri ve M.N.von Loon, B.B.Piotrovskii, A.Erzen, M.T.Tarhan, V.Sevin başta olmak üzere değerli bilim adamlarının çalışmalarına başvuracağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

A- ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI

Anadolu'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan yazılı tabletlerin en eski ürünleri M.Ö. II. binin başlarına ait bilgiler taşır. Bunlar Kayseri'nin 20 km kuzeydoğusunda Kültepe (Kanis)¹, karahöyük (karaev) köyünün güneyinde olup, erken çağlarda ovanın başkentidir². Kayseri-Sivas demiryolu üzerindeki Gömeç İstasyonunun 2.5 km kuzeyindedir³. Kültepe'den çıkarılan buluntuların dünya müzelerine yayılması üzerine arkeologların ilgisi bu bölgeye yönelmeye başlamıştır. Fransız bilgini E.Chantre tarafından, 1893/1894 bölgede ilk kazı yapılmıştır⁴. Bunu 1906 yılında höyükte kazı yapan H.Wincler'in çalışmaları takip etmiştir. Yine 1906'da höyükte çalışma yapan H.Grothe önemli buluntular elde etmiş ve bunlar J.Curtius tarafından yayınlanmıştır⁵. Çek bilim adamı B.Horozny 1925'ten itibaren bölgede araştırmalar yapmıştır. Daha sonraları T.Özgüç'ünde katıldığı bu araştırmalar sonucunda Kaneş'in bir Asur ticaret kenti olduğu ortaya çıkarılmıştır⁶. Daha sonra, bir süre ara verilen kazı çalışmaları 1948 yılında Tahsin Özgüç başkanlığında yeniden başlatılmış ve elde edilen buluntular yayınlanmıştır⁷.

Bu çalışmaların dışında Amerikalılar adına V.d.Osten'in Alişar'da yaptığı kazılarda, 62 tablet bulunmuş ve I.J. Gelb tarafından yayınlanmıştır⁸. Almanlar tarafından, sûr dışında yapılan kazılar neticesinde de bir miktar tablet bulunmuş ve bu tabletler H.Otten tarafından yayınlanmıştır⁹.

¹ T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu, 1948 Ank., 1950b; K.Bittel Hethiter und Proto Hattier "Historia" 1950, 277.

² T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu, 1948 Ank., 1950, 8vd.

³ T.Özgüç, "Kültepe-Kanisch Mittelpunkt der assyrischen Handelskolonien in Anatolien" Kunst und Kultur der Hethiter, Darmstadt, 1961, 45.

⁴ E. Chantre, Mission en (Cappadoce: Mission Scientifique es Cappadoce (1893-1894) Recherches arcéologiques dans L'Asie Mineure, Paris. 1898.

⁵ H.Grothe, Meine Vorderasienexpedition I, 1906-1907, 280-282, II. 1911, 277-289; T.Özgüç, Kültepe 1948, 6.

⁶ T.Özgüç, Kültepe 1948, 13; B.Hrozny yaptığı çalışmalarda 750 civarında tablet bulmuştur.

⁷ T.Özgüç, Kültepe-Kanis I, 1959, XII-XX, Kültepe-Kanis II, Ank, 1986,17 vd.

⁸ I.J.Gelb, Inscriptions from Alishar on Vicinity Oriental Institute Publications XXVII, Chicago, 1935.

⁹ H.Otten, "Zu den Anfaengen der hethitischen Geschichte" MDOG, 83, 1951, 33-45.

T.T.K'nun desteği ile Türk bilim adamlarından, T.Özgüç başkanlığında, 1948'den itibaren başlatılan başarılı çalışmalara, daha sonra Kutlu Emre'nin katılmasıyla devam edilmiş ve uzun süren çalışmalar sonucunda, Ankara ve Kayseri müzelerine 12.000'in üzerinde çivi yazılı tablet kazandırılmıştır¹⁰. 1985 yılından itibaren yapılan kazılara Emin Bilgiç başkanlık etmektedir. Kültepe höyüğünden, 1837 tablet Prag'a götürülmüş daha sonra da bu tabletler neşredilmiştir¹¹. I.b katı mühürleride N.Özgüç tarafından yayınlanmıştır¹². Kültepe'de yapılan çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Elde edilecek yeni buluntular hiç şüphesi yok ki, bu dönemin aydınlatılmasında önemli rol oynayacaktır¹³

Kültepe höyüğünde yapılan kazılarda dört yapı katı tesbit edilmiştir. I, II ve III.cü yapı katları, Erken Bronz Çağı'nın yerleşme yerleridir¹⁴. Alt kısmında bulunan IV ve III.cü yapı katlarında hiçbir yazılı belge bulunamamıştır. III ve IV.cü yapı katlarının Asurlu tüccarlar tarafından kurulmuş olduğu ve koloni çağıının yazısız olduğu savunulmuştur. IV. yapı katının, surları ilk olarak aşan yerliler tarafından kurulduğu da ileri sürülmektedir. II. tabaka ve Ia-Ib tabakalarında, yazılı belge bulunmuştur¹⁵. Ayrıca Ib katında 174 tablet elde edilmiştir. Bu tabletler Kültepe belgelerinin en geç dönemine aittir¹⁶. Yine bu katta yapılan kazılarda "Habur kapları" denilen, seramik bulunmuştur. Bu seramiğin; Anadolu'da Eski Hitit Dönemi ve Mezopotamya'da Babil kralı Hammurabi dönemiyle

¹⁰ E.Bilgiç, "Kapadokya Tabletleri, Bunlardan Koloni ve Anadolu Tarihi Hakında çıkan Neticeler" I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri, Kayseri 1987, 1-3; V-Donbaz'ın X. Türk Tarih Kongresine sunduğu bildirisinden tablet sayısının 13.000'i bulunduğunu ifade emektedir; E. Memiş, Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyetinin gelişmesindeki Rolü ve Önemi "T.T.Kong X/1, 1986, Ank, 1990, 78-86; Bulunan tablet sayısını 20.000 olarak vermiştir. Her yıl bölgede yapılan kazılar bu sayıyı hızlı bir şekilde değiştirmektedir.

¹¹ N.Özgüç, Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu, Ank., 1965.

¹² N.Özgüç, Kanis-Karumu I-b Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları, Ank., 1968, V.Donbaz, "Kültepe I-b tabletlerine genel bakış" X. TT. Kong. 1986, Ank., 1990, 433-451.

¹³ N.Baydur, Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ist. 1970 M.Tosun, "Stylesin Kültepe Seal Engroings as Expressions of Various Culturel Influences "AS XVI, 1965, 183-188; T.Özgüç-N.Özgüç, Kültepe Kazı Raporu 1949, Ank., 1953; N.B.Jonkowska, "A System of Ratation of Eponyms of the Commercial Association of Kanis "Ar Or 35,1967, 524-547; E.Bilgiç, "çivi yazılı kaynaklarında Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri" DTCFD V/4, Ank, 1947, 419-445; Veysel Donbaz-Ergin Horasanlı, "Bursa Arkeoloji müzesinde bulunan Kültepe Tabletleri " Belleten XL 1976, 175-183; J.Melleart, Anatolica 2300-1700 B.C. "CAH 1/2, 1971.

¹⁴ W.Orthmann, Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin, 1963, 11 vd.

¹⁵ T.Özgüç, "Kültepe'de 1950 yılında Türk Tarih kurumu adına yapılan kazılar hakkında ön rapor" Belleten XVII/65, 1953; 101.

¹⁶ T.Özgüç, Kültepe-Kanis II.18.

çağdaş olduğu tesbit edilmiştir¹⁷.

Kültepe tabletleri çoğunlukla, 3-5 cm eninde, 5-10 cm boyundaki, kilden tabletlerdir. Bu tabletler, kil yaşken, madeni bir ucla yazılıyordu. Bazen de bu tabletler, kilden zarflara yerleştirilerek üzerlerine, iş sahiplerinin ve şahitlerin mühürleri basılıyordu. Bu yöntem, hem koruma hem de arşivleme açısından kolaylık sağlıyordu¹⁸.

Anadolu Koloni Çağının aydınlatılmasında Kültepe kazıları'nın önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu kazılarda elde edilen buluntular, koloni döneminde Boğazköy, Alişar ve Alacahöyük gibi Orta Anadolu'nun önemli merkezlerinin durumunu da kesin olarak aydınlatmaktadır. Kanis Karum'unda yapılan sistemli kazılar sonucunda M.Ö XIX. yy Anadolu hayatı ve yaşama seviyesi tesbit edilmiştir¹⁹.

Asur Koloni Çağı'nın siyasi olaylarına geçmeden önce, önemli gördüğümüz bir belgeye değinmek istiyoruz. Bu belge, Akad kralı Sargon'un torunu Naram Sin' (M.Ö. 2267-2230)a ait yarı efsaveni bir metindir. Hititçe'ye çevrilmiştir²⁰.

Baştarafı kırık olan metnin okunabilen kısımları şu ifadelerle sürmektedir :

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.

9. GU.ŞU.A. kralı Amma-na-llu, Pakki kralı Bumanallu

10. Luppana-llu, Ullwi kralı (Ullama) sonra ... kralı.. In-mi-pa-l-lu

11. Hattli kralı Pampa, Kanış kralı Zıpani... Kralı Nur Dagan

12. Amurru kralı Huwaruvaş, Paraşi kralı Tişenki

13. Armunikralı Mudakir, Sedir Dağları Kralı İşgippu

14. LARAK Kralı UR-Larak, Nikku kralı Ur-banda

15. Turki kralı İşu-nall, Kuşaura Tişkinki

¹⁷ F.Hrozny, "Raport Preliminaire Sur Les Fouilles Tchecoslovaques du Kültepe, "Syria VIII, 1927, Paris, 1 vd.

¹⁸ F.Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ank., 1987, 60-61.

¹⁹ Yapılan kazılar neticesinde pazar yerlerinin sokakları, evleri, dükkanları, ev eşyaları, mezarları ve mezar hedeyeleri bulunmuştur. Böylelikle hayat tarzları tamamen tesbit edilmiştir. Bk. T.Özgüç-N.Özgüç, Kültepe Kazı Raporu, 1949, Ank., 1953; N.Özgüç, "New Light on the Dating of the Levels of the Karum of Kanish and of Acemhöyük near Akseray", AJA 72 14, 1968, 318-320.

²⁰ KBO III, 13=2Bo TU3; H.Güterback, "Die Historische Tradition und ihre hierarische Gestaltung bei Babylaniern und Hethitern bis 1200", ZA, NF 10/1938, 67 v.d; A.M. Dinçol, "Hititler" AUAİ, 18.

16. Toplam 17 kral ki onlar savaşa girdiler, onları vurdum

17. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim. Ve sonra şarap takdim ettim 5tanrılara)

18. O zaman bir sayı şu kadar adama, savaşçılara binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmediler.

Metinden anladığımıza göre, Anadolu'daki şehir devletleri Akkad taarruzuna karşı birleşmişlerdi. Bunların toplamı 17 kraldır. Burada, şehirlerin ve kralların adları açık olarak ifade edilmişti. Metnin kırık yerlerinde dört şehrin adı yoktur. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. sonra ... kralı
2. inmipailu
3. ... kralı Nur Dagan
4. ... Lupanallu

Anlaşma metninden elde ettiğimiz en önemli bilgi, Anadolu Şehir Devletleri'nin, Akad kralına karşı, birleşmiş olmalarıdır. Bu antlaşma aynı zamanda, Anadolu'daki ilk antlaşma olması açısından da önem taşımaktadır. Bu belgenin doğruluğu hakkında bazı küçük ayrılıklarla birlikte K.Bittel²¹, E.F.Weidner²², A.Goetze²³ ve T.Özgüç²⁴ görüş birliği içerisindeyler.

Akad kralı Noram-sin'in dedesi Sargon (M.Ö.2340-2284) dönemine ait bir belgede, Asurlu tüccarların lideri, Sargon'dan yardım istemektedir. Lider, Sargon'a şöyle seslenmektedir²⁵. "Dünya kralı Sargon: Bize doğru insin; biz güç kazanmak istiyoruz. Çünkü biz savaşçı değiliz."

Asur devleti, M.Ö II. binlerde ekonomik yükselmesi sonucunda gelişmeci ve yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştır²⁶. Asurlu tüccarların Anadolu'da egemenliklerinin söz konusu olmadığı, aralarındaki ilişkinin sadece ticari ve

²¹ K.Bittel, Neve Deutche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im vorderen Orient, Berlin, 1959, 92 vd.

²² E.F.Weidner, "Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien" Bağazköy-studien heft 6, 1992, 99 vd.

²³ A.Goetze, Kleinasien Kultur geschichte des Alten Orients III, 3, München, 1957, 65.

²⁴ T.Özgüç, Kunst und Kultur, 45 vd.

²⁵ H.Otten "Hethiter, Hurriter und Mitanni" Fischer Weltgeschichte III, Frankfurt, 1966, 104; A.M.Dinçol, AUAİ, 18; A. Götz, Kleinasien, 65; Bu belgeye şüpheli bakmak gerekmektedir. Çünkü Anadolu'da Koloni Çağı olarak kabul edilen dönem M.Ö 1900-1750 tarihleri arasındır; krs, N.Baydur, KKTÜA, 35.

²⁶ N.B.Jankowzka, "A system of Rotation Eponym of the Commercial Association of Kanis, Ar Or. 35, 1967, 526.

ekonomik olduğu anlaşılmaktadır²⁷.

Asurlu tüccarlar Karum'da yerliler ise höyükte oturmaktaydılar²⁸. Tüccarların oturduğu II. yapı katının sonunda büyük bir yangın olduğu ve burada bir süre yerleşim olmadığı anlaşılmıştır²⁹. I.b yapı katında oturanların Asurlu tüccarlar olduğuna göre II. yapı katında oturan Asurlu tüccarlar olduğuna göre II. yapı katında oturan Asurlu tüccarların bir süre için Asur'a dönmüş olabilecekleri düşünülmektedir³⁰. Anadolu'nun M.Ö. 1900-1750 yüzyılları arasındaki dönemi "Asur Koloni Çağı" olarak adlandırılmıştır.

Anadolu'ya ticari amaçla gelen tüccarlar "Kârum" ve "Wabârtum" olarak adlandırılan, pazar yerleri kurarak buralara yerleşmişlerdir³¹. Bütün bilim adamları, Karum'un büyük şehir, Wabartum'un ise küçük şehir olduğu düşüncesinde birleşmektedir. Karum ve Wabartum kurumları ile sarayların bir arada var oldukları şehirlerde Asurluların herhangi bir egemenliği söz konusu değildir³².

Okunan binlerce tabletten anlaşıldığına göre Karum ve Wabartumların sayısı şimdiye kadar 125'e ulaşmıştır³³. Metinlerde geçen Kârum ve Wabartumlardan bazıları şunlardır :

Karumlar: Hahhum, Hattuğ, Kanis, Hurama, Nihriia, Purushattum, Turhamit, Wahsusana, Eluhut, Ürsu, Zalpa, Tamnia, Luhuzattia, Washania.

Wabartumlar: Hanak'nak, Ma'ma, Patna, Tuhpia, Ulama, Salatuvar, Karahna, Washania, Zalpa, Ankuwa.

Alişar'ın, Ankuwa Wabartum'u Acemhöyük'ün ise Purus hattum karum'u

²⁷ J.Lewy, "On some Institutions of the old Assyrian Empire" Hebrew Union College Annual, 27, 1956, 24'te hiç değilse Asurluların bir süre prenslik kurduklarını belirtirse de bu görüş geçerliliğini kaybetmiştir.

²⁸ T.Özgüç, "The At and Architecture of Ancient Kanish" Anatolia VIII, 1964, 44 vd.; T.Özgüç; Kültepe-Kanis. Asur Ticaret konolilerinin merkezinde yapılan yeni araştırmalar.

²⁹ T.Özgüç, Kültepe, 1948, 17 vd.

³⁰ Bu sürenin 30-40 yıl olduğu kabul edilmektedir. Bkz; N.Baydur, KKTUA, 37.

³¹ N.B.Tankowska, Ar Or,35, 1967, 526

³² Ş.Göl, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'nin Siyasi Yapısı", Anadolu Medeniyetler Müzesi 1992 yılı, 1993,44.

³³ E.Bilgiç, "Kültepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası", X. T.T.Kong. II. 1990, Ank., 423-427.

olduğu hakkında iddialar bulunmaktadır³⁴.

Kanis Karum'dan çıkan tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla, bu şehirlerde "Şehir Babaları" denilen bir ihtiyarlar meclisi bulunmaktaydı. Asurlular hakkındaki kararları karum'da oturan meclis verirdi. İhtiyarlar meclisi üyeleri arasında anlaşmazlıklar çıktığı takdirde İhtiyarlar meclisi hatibi Genel Meclisi toplantıya çağırırdı. Bu mecliste kararlar üyelerin oyu ile belirlenirdi. Asurlular arasındaki davalara "Karum" veya Wabatum İdare heyetleri bazende "Beştebirler" denilen İdare heyeti bakmaktaydı. Verilen kararların temyiz hakkı bulunmakla birlikte, karar Asur'da veriliyordu. Bu aynı zamanda Anadolu'da bulunan Asurluların, Anavatanla olan bağlarını koparmadıklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Karum'da çıkarılan bir tabletteki (EL 244): "Beştebir bizi Asurda (şehirden) Asurmabedinin arkasında mahkeme etti. Karar şehirdedir. Gel, Beştebirin tesbit ettiği karara göre hareket edelim" şeklindeki ifadeler yukarıda değindiğimiz bağlantıyı kanıtlar niteliktedir³⁵

Mezopotamya ile bağlarını koparmadığını söylediğimiz Asurlu tüccarların ulaşımı nasıl sağladıkları, hangi yolları kullandıkları gibi hususlar Kültepe ve Mari'de çıkan tabletler sayesinde kısmen aydınlatılmıştır. Asur-İdi Kanis-Karum'a giden oğlu Asur-Nada'ya yazdığı bir mektupta (TC 18) şöyle demektedir: Hahhum³⁶'a gitmekten çekiniyorsan yalnız Ursu'ya git. Mama'ya kervanla girme. Şehri'(Asur)'in verdiği bilgiye uyarak kardeşinin kervanı üç gruba ayrılсын, birincisi Mama³⁷'dan çıksın ve Kanis ülkesine gelir gelmez ikincisi Ursa³⁸'dan

³⁴ Ş.Gül, AMM 1992 yılı, 44.

³⁵ F.Kinal, EAT, 62.

³⁶ A.Götze "Hattuşili" mitt Vorderas Aegypt-Geselli, 29, 1924, 16. Hahhum'un Hitit Şehir Hanhas olduğu kabul edilirse, bu şehrin Antitorosların kuzeyinde olduğunu söylemektedir.

³⁷ Mama'nın yeri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. J.Lewy, "Studies in the Historic Geography of the Ancient Near East" *Orientalia* 21, 1952, 265-292; J.Lewy, "Amurritica" *HUCA* 32, 1961, 31-74; Mama'yı şar'a yerleştirmiştir. H.Otten; "Schrift, Sprache und Literatur der Hethiter" *Historia Einzelschriften* 7, Wiesbaden, 1964, 11-22; Şaryada Elbistan yöresinde olacağını kabul eder. K.Balkan; Mama kralı Anum-Hirbi'nin Kanis kralı Warsama'ya gönderdiği mektup, Ank., 1957, 36; Göksun'u teklif etmektedir; B.Alkım "Güney-batı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi" *Bulleten XXIII*, 1959, 59-79 bu fikri destekler; N.Baydur KKTÜA, 22-23; Göksun olması fikrini desteklemektedir.

³⁸ Ursa'nın yeri hakkında da farklı görüşler vardır; A Götze, *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography* New Haven, 1940; E. Bilgiç, "Die Ortsnamen der Kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens" *Afo* 15, 1945-1951, 1-37; K.Balkan Mektup, 36 vd. Kommagene'de olduğunu kabul etmişlerdir. A.Götze "An old Babylonian Hinerary" *JCS* 7, 1953, 64-72; makdesinde Ursu'yu Samsat-Bilecik arasında olmalıdır demektedir; P.Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Bibliothèque

çıksın, üçüncüsü de aynı şekilde yola çıksın" Asur'dan Kanes'e gelen yol Kuzey Suriye-Maraş (Germanikei-Eyer Bel- Göksun-Şar (Comana)- Dede Bel'den geçip Kayseri üzerinden Kanes'e ulaşmaktadır. Mama'nın yeri Göksun ise yolun Şar'a uğramadan Kuruçay Bel'den geçerek Kayseri'ye varması gerekir (Harita 1). Aynı zamanda Kanes bir ticaret yolu ile Hattusas (Boğazköy)'a bağlanmaktaydı³⁹. Bu dönemde Kuzey Suriye'nin XII. Mısır Firavunlar sülalesi'nin egemenliğinde olduğu için özellikle Asurlu tüccarlar Amanos Geçitlerini kullanamamışlardır⁴⁰. XII. Mısır Firavun Sülalesinden II.Sezastri (M.Ö,1906-1888) ve III Amenemhatın (M.Ö 1850-1800) dönemlerinde Kuzey Suriye'yi de egemenlikleri altına almışlardır. Ras-Şamra (Ugarit) kazılarında Firavunlara ait heykel ve sfenks parçalarının bulunması da bu fikri desteklemektedir⁴¹.

Kültepe Kanis karum'da yapılan kazılarda elde edilen tabletler, gerek Asur yazılı ve gerekse Anadolu'da Boğazköy'deki Hitit devlet arşivleri gibi tarihi ve siyasi tabletler değildir⁴². Kültepe'de bulunan tabletler konularına göre dört gruba ayrılır.

Bunları şöyle sınıflandırabiliriz⁴³:

1. İş dökümanları

a) Borç mukaveleleri

b) Satın alma ve sipariş anlaşmaları

c) Depolama ve tasnif işleri ile ilgili belgeler

d)Eşyaların nakil ve transferleri ile ilgili anlaşmalar

e) Hesabın halledilmesi, borçların tasfiyesi, kefillerin borcu kabullenmesi ile ilgili anlaşmalardan meydana gelmektedir.

2. İş şartlarının tartışıldığı mektuplar: Bunlar genelde iş konularını ve

Arche'dogique et Historique de L'Institut Français d'Arche'ologie'd Istanbul, 19, Paris, 1963 ise Birecik-Antep arasında olduğunu düşünmektedir.

³⁹ J.Garstang-O.R. Gurney, The geography of the Hittite empire, London, 1959, 23.

⁴⁰ F.Kinal, Hitit Devletleri, Suriye'nin Önemi "Atatürk Konferansları, 1970, 4. vd.

⁴¹ Ugrit kazılarından dipnot.

⁴² E.Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Rekanstrüksiyonu "DTCFD, VI, 1948, 500 vd.

⁴³ Theophilus G.Pinches LL.D. "The Cappadocia, Tablets Belonging to the Liverpool Institute of Archaeology" AAA I/MCMVIII, 1967, 49-80, makalesinde Ticaret malları hakkında mektup, ödünç verme hakkında mektup, satın alma hakkında mektup, Gümüş alış verişinin kaydı gibi Liverpool Enstitüsüne ait tabletleri yayınladığı gibi kontratların kapanışı, mührü ve Ciro edilmesincede açıklık getirmiştir.

şartlarını kapsayan (işçi ve işveren) mektuplarıdır.

3. Hukuki dökümanlar

- a) Karum ve Wabartum meclislerinin kararları
- b) Evlenme ve boşanma ile ilgili miraslardaki anlaşmazlıklar
- c) Yerli beylerin izinleri ile ilgili belgelerden ibarettir.

4. Siyasi kurumlarla, onların temsilcileri arasındaki idari koordinasyonu sağlayan dökümanlar; Bu dökümanlar daha ziyade Asur ve Anadolu arasındaki ticaret ve idari konuları içermektedir⁴⁴.

Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar hakkındaki yazılı tabletler eski Asur devri ticaret sistemi hakkında etraflıca bilgi verir⁴⁵. Bu belgelerden Asurlu tüccarlar ve ortaklar (ticari ajanlar ve yardımcıları), kendileri ya da Asur'da kurulan büyük sermaye şirketleri adına Asur'dan ayna, tarak gibi süs eşyaları, kumaş ve kalay⁴⁶ getirdiklerini, bunların karşılığında Anadolu'dan altın, gümüş, simli kurşun gibi maden cevherleri ve ayrıca keçi kılı ve yapağı götürdüklerini öğrenmekteyiz⁴⁷. Değiş tokuş aracı olarak Bakır kullanılmaktaydı^{48+x} Bu dönemde; Anadolu'da çıkarılan ve işlenen, altından 5 kat daha değerli olan "Amûtum adında bir başka maden daha kullanılmaktaydı⁴⁹. Asurlu tüccarlar, Asur'dan getirdikleri kalay ve Ergani çevresinden sağladıkları bakır bu madenle karıştırarak tunç elde ediyorlardı⁵⁰.

Anadolu şehirlerinde aralarında alış-veriş yapan, borçlanan, borç alan Asurlular yıllık %60'ı aşmayan faiz uyguladıkları, bunlardan zaman kameri yıl, ay

⁴⁴ Ş.Gül, "Anadolu Medeniyetleri müzesinde bulunan Kültepe Tabletlerinden Örnekler" Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı, 1989, Ank, 1990, 51-59; F.Kınal,Ata.Konf., 1970, 4 vd; E.Bilgiç, "Çivi Yazı Kaynaklarında Geçen Başlıca Borç ve Ödünç tabirleri" DTCFD V/4, 1947, 419 vd;

⁴⁵ E.Bilgiç, "Asurca Vesikalara Göre Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi" Sümeroloji Araştırmaları 1940-41, İst, 1941, 913.

⁴⁶ Anadolu'ya kervanlarla yapılan ticaret hakkında 189 tablet bulunmaktadır. Bu dönem içerisinde 90 eşek 11 ton kalay yaklaşık olarak Anadolu'ya getirilmiştir. Bk; J.D. Muhıy, Sources of Tin and the Beginnings of Bronze metalurgy, AJA 89/2, 1985, 282.

⁴⁷ F.Kınal, EAT, 74.

⁴⁸ Asur Koloni Çağı Madenleriye İlgili Bk; The Assyrian Dictionary of the Univesity of Chicago. Chicago-Glückstadt, 1971; E. Memiş, XTT Kong, 78-86.

⁴⁹ U.Esin Kuantitatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri çağına kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İst., 1969, 37-38, 108.

⁵⁰ P.Garelli, AC, 281; U.Esin; Bakır ve Tunç madenciliği, 1969, 37, F.Comellius, Geschichte Der Hethiter, Darmstadt, 1937, 78 vd.

ve beş günlük haftalara göre tesbit ettikleri halde, kendilerinden alış-veriş eden yerlilerden bazen %240'a varan faizler aldıkları görülmektedir⁵¹. Yerli halk kendi aralarında yaptıkları alışverişlerde verilen zamanı, tarıma dayalı takvim esasına veya yerli tanrı adlarına dayanan bayramlara göre tesbit ediyorlardır⁵². Asurlu tüccarlar ticari faaliyetlerini yerli kralların korumaları altında gerçekleştirmekteydiler. Tüccarlar Anadolu ve Mezopotamya'nın ihtiyaç duyduğu maddelerin değişimini yaparken elde ettikleri gelirle maddi yönden refaha ulaşmışlardı⁵³. Getirdikleri malların karşılığında %5'e kadar yerli krallara vergi vermesi kralların da refah içinde yaşamalarını sağlamıştı⁵⁴. Tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara saray müdahale edebiliyordu. Ayrıca birde Asur Soruşturma Komisyonu bulunuyordu.

Höyükte bulunan yerli halkın büyük bir kısmının geçim kaynağı ziraat, bağcılık, değirmencilik ve madencilikti. Bütün bunlara rağmen tabletlerden, yerli halkın fakir olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵. Asur Ticari Kolonilerin Anadolu'da bir egemenlik kurup kurmadıkları bilim adamları arasında tartışmalara yol açmıştır. J.Lewy Asur'un Anadolu'da hiç değilse bir müddet egemen olduğunu savunur⁵⁶. K.Balkan ise bu fikre karşı çıkarak Asurlu tüccarların yerli beylere bağlı olduğunu belirtir⁵⁷. P.Garelli ise, J.Lewy, H.Lewy ve K.Balkan'ın görüşlerini kabul etmeyerek (KTP 14) metnini ele almak suretiyle, Asurlu tüccarların üstünlüğünün daha ziyade ticaret alanının da olduğunu ileri sürmektedir⁵⁸. E.Bilgiç, K.Balkan'ın fikrini desteklerken, T.Özgüç Kanis'de Asurluların siyasi etkileri olduğunu kabul etmez⁵⁹. A.Goetze bu fikri netleştirmek için Asurlu tüccarların şehir surlarının dışında oturduklarını göstermektedir⁶⁰. L.J. Gelb'de Anadolu'da Asur'un egemenliğini ortaya koyacak belge olmadığını vurgulayarak, Asur'un

51 Asurlu tüccarların yaptıkları anlaşmalar hakkında çeşitli çalışmalar yapmıştır. A.Uzanalimoğlu, "1950 yılında Kültepe kazısında bulunan bir grup vesika" AMMY, 1989, Ank. 42-50; C.Günbattı, "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Üç Tablet"; DTCFD XXXI, 1987/1-2, Ank, 189-199; Ş.Gül, AMMY, 1989, 51-59.

52 E.Bilgiç; I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğler, 2.

53 A.Uzanalimoğlu, AMMY, 1989, 43.

54 P.Garelli; AC, 263; L.I. Orlin, Assyrian Colonies in Cappadocia, Paris, 1970, 149 vd.

55 H.Lewy, "Nesa" JCSXVII, 1963, 103-104; E, Bilgiç, DTCFD VI, 1948, 513.

56 J.Lewy, "Lo Chronologie de Bithana et d'Anitta de Kussara" RHA III/17, 1934, 1-8; ve "Some Aspects of Commercial Life in Assyria and Asia Minor in nineteenth Pre-Christian Century" JAOS 78/2, 1958, 89-101.

57 K.Balkan, Kanis Karum Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahadeler, Ank, 1955, 14 vd

58 P.Garelli, AC, 331 vd.

59 E.Bilgiç, DTCFD IV, 1948, 500 vd.

60 A.Goetze, Kleinasien, 71 vd.

Anadolu ile ilişkilerinin ticari olduğu görüşünde olduğunu belirtir. Asur'u9n Anadolu'da askeri bir güç olmadan ticaret yapamayacağını savunanlara karşı, Fenikelilerin, Grek'lerin ve Arap'ların yerli halkları ile anlaşarak ticaret yapmalarını örnek olarak vermiştir⁶¹. M.J.Melink, Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan eşyalar ve oturulan evlerin Anadolu'ya ait olması sebebiyle Asur'un Anadolu ile olan ilişkisinin ticari olduğu fikrindedir⁶². M.T.Larsen'de, Asur'un Anadolu üzerinde siyasi bir egemenlik kurmadığı görüşündedir⁶³. Anadolu'daki Asur kolonisinin yalnızca ticari boyutlu olduğu fikri ilk defa B.Landsberger tarafından ortaya konulmuştur⁶⁴.

Burada Asurlu tüccarların Anadolu kralları ile olan ilişkilerini en belirgin hatlarıyla gözler önüne seren, Kültepe 1b tabakasında ortaya çıkarılan kt f/k 183 no'lu tablete değinmenin yerinde olacağı kanısındayız. Çünkü bu tablet aynı zamanda Anadolu siyasi tarihine açıklık getiren en eski belgedir. Söz konusu tabletin içeriği şöyledir⁶⁵

Tercüme;

1. Karum'una
- 2 Kanis söyle
3. Şöyle der :
4. Tamnia
5. Karum'unun elçileri
6. Turhumit
7. Tamnia kralına
8. Yemin etmek için (gelip)
9. Ona hediye getirdiler
10. -11.0 (-Tamnia kralı) elçilere şöyle dedi:
12. Elçileri
13. Babalarımın

⁶¹ I.J.Gelb, OIP XXVII, 1935. 11 vd.

⁶² M.J.Melink, Proceeding of the Amer.Philos.Soc.110/2, 1966, 121; M.J.Melink "Archaeology in Asia Minor" AJA 81, 1977, 292-293; M.J. Melink, "Anatolian Chronologies in old World Archealogy" COWA, 101-127.

⁶³ B.Landsberger, "Assyrische, Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend" AO XXIV/4, 1925, r8 vd.

⁶⁴ M.T.Larsen, old Assyrian, Caravan Procedures, Ist., 1967, 5.

⁶⁵ K.Balkan, KKK, 36-37.

14. Kanis Karum'unun
15. Buraya onlar gelsin
16. Onlardan
17. da yemin alacağım
18. (O) bizi (hediye için) sıkıştırıyor ve
19. Şöyle diyor :
20. Şehir yapacağım
21. ve.. (.....) ..
22. (.....)
23. (.....)
24. (.....)
25. 6 (.....)
26. Ona hediye götürdük
27. (Bu suretle) kulağınızı açtık, (ta ki)
28. Herkim (Kanis'ten Tamnia'ya) giderse, (onu hediye için) sıkıştırmasınlar.

Metnin dizili tercümesi :

"Kanis karum'una söyle, Tamnia Karum'a şöyle der; Turhumit Karum'unun elçileri Tamnia kralına yemin etmek için (gelip) ona hediye getirdiler ve O (Tamnia kralı), elçilere şöyle dedi; Kanis Karum'unun babalarımın elçileri nerede? Buraya onları getirsinler, onlardan da yemin alacağım, (O) bizi (hediye için) sıkıştırıyor ve şöyle diyor; şehir yapacağım ve .. (.....) (.....) 6 (.....)) ona hedile götürdük, (bu suretle) kulağınızı açtık, (ta ki) herkim (Kanis'ten Tamnia'ya) giderse (onu, hediye için) sıkıştırmasınlar."

12. (nu-ua SA KUR uru) Ha-at-ti URU AS.AS BAD

13. (ka-ru-u U-U)L ku-is-ki IB-NI

14. (nu-ua hu-u-ma-a)n-ti-la-pat KUR-e

15. (URU AS.AS BAD) u-uk

16. (mHa-an-ti-li-l)b AB-NI

17. (URU Ha-at-tu-s) a-an-na-ua

18. (u-uk mHA-an-t)i-li-is AB-NI

Kitabenin 15-16 satarılarında "istihdam inşa ettim" ve 17-18'de "Hattusa'yı ben Hantili inşa ettim (veya "tahkim ettim"?) anlamındadır. 27. satırda "yani sizi ikaz ettik denilmektedir.

Tabletten anlaşıldığına göre Turhumit, Karum'u elçilerinin Tamnia şehri kralına yemin etmek için hediyelerle birlikte huzuruna geldiklerinde Tamnia kralı "Kanis Karum'un elçileri nerede? Onlarda buraya gelsin, onlardan da yemin alacağım" demiştir.

Kayseri Müzesi'nde bulunan Hantili'nin ünlü taksim tabletlerinde de yemin hususunun olması bu durumu destekler niteliktedir⁶⁶.

Tablette Washania ruba'um'u tahta geçmesinden sonra, huzuruna gelen Wahsusana Karum'unun elçilerine, kendilerine yeminle bağlamak teklifinde bulunmaktadır. Asurlu tüccarlar yerli kralların egemenliklerini tanıyacaklarına ve sadakatten ayrılmayacaklarına yemin etiklerini görmekteyiz. Aynı zamanda her iki belge ile Asurlu tüccarların Anadolu ruba'um'larının siyasi egemenlikleri altında bulundurdıklarına şüphe kalmamıştır. Tabletlerde "hediye"yi vergi olarak düşünmek gerekmektedir⁶⁷. Çünkü bir tablette (KTS 57), "Onlar iki ince kumaşı prence ve peruva'ya vergi olarak verdiler" denildiği, başka bir tablette (TC81) "2 Mine krala vergi" ve bir başka tablette (TC36) "Prence vergi" ifadesi bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere, Asurluların Anadolu'da büyük devlet kurdukları, teorisi çürümüştür. Asurlu tüccarlarında yerli krallara vergi vererek, her türlü güvenliklerini sağlamakta oldukları anlaşılmaktadır⁶⁸. Yayınlanan tabletlerdeki bilgilere göre Anadolu'daki beylikler ve krallıklar geniş bir idari teşkilatlanmayı gerçekleştirmişlerdir.

⁶⁶ BoTU 20III 12 vd.; B.Landsberger, "Vier Urkun vom Kültepe, DTCFD V, 1940 26 vd.da 4 numaralı tablet olarak neşredilmiştir.

⁶⁷ F.Kinal"Eski Önasya'da Ehlî Atın Tarihi" Belleten XVII/66, 1953, 63.

⁶⁸ Ankara Kültepe Tabletleri I, Ank., 1993; 95 tablet 78'de incelenmiştir.

B. HİTİT DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN ÖNCE ANADOLU

Hitit Devletinin kuruluşundan önce Anadolu'da merkeziyetçi ve organize olmuş şehir devletlerini görmekteyiz. Bu krallar Asurlu tüccarların şehirler arasında serbest dolaşmalarını sağlamışlardır. Bazı krallar Asurlu tüccarların güvenliğini sağlamak için ticaret yolları üzerinde gerekli görülen müstahkem mevkiiler yapmıştır¹. Asur kolonileri döneminde Anadolu'da yerli kralların hakimiyeti olduğunu belirttikten sonra, bu şehir devletleri arasındaki ilişkileri inceleyelim. Yukarıda belirttiğimiz gibi şehirlerin kenarında kurulan, küçük (wabartum), büyük (Karum) pazar yerleri bulunmaktadır². Bu pazar yerlerinden tesbit edilenler şunlardır:³

Karumlar: Hahhum, Hattus, Kanis, Hurama, Nihrlia, Purushattum⁴, Turhamit, Wahsusana, Eluhut, Ursu, Zalpa, Tamnia, Luhuzattia, Washania.

Wabartumlar: Hanaknak, Ma'ma, Patna, Tuhpia, Ulama, salatuwar, Karahna, Washania, Zalpa⁵, Ankuwa'dır.

Şehir krallarında Kanis, Hattus ve Zalpa krallığı üzerinde durmanın yararlı olacağına inanmaktayız. K.Balkan tarafından, Kültepe Höyüğü'nde, 1956 yılında, yürütülen kazılar sırasında büyük binanın adalarının birinde bulunan iki tablet bize Kanis krallığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu mektuplardan biri Mama Kralı Anum Hirbi'den, Kanis kralı Warsama'ya yazılmış olan mektuptur. Siyasi tarih açısından son derece büyük önem taşıyan mektubun içeriği şöyledir⁶:

Metnin tercümesi :

1. rubâbu'su şöyle söyler:

2. Mama Warsama'ya dedi ki:

3 Kanis rubau'su

4. "sen bana mektup gönderdin ve (bu mektubunda dedin ki:

¹ Ş.Gül, Amm 1992 Yıllığı, 42; E.Bilgiç; "Die Ortsnamendır. Kappudokiscpen Urkundan im Rohmen der alten Sprachen Anatoliens", AFO XV (1945-1951) 22 vd.; F.Kinal " Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi" Ata.Konf. IV (19171) 4.

² Bk; (Burada ilk kısımdaki karum ve Wabartumla ilgili sayfa numaraları verilmiştir).

³ E.Bilgiç, DTCFD VI, 1948, 509.; Ş.Gül, Amm 1992 yıllığı, 43.

⁴ Prushattum şehrinde meydana gelen veba salgını olduğunu bilmekteyiz. Bu veba salgını aynı zamanda tarihlemeye de Asurlularca kullanılmıştır; Kt n/k 1339.; S.Seçen, "Koloni Devri Anadolu'sunda,Tarihi ve Sosyal olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme olarak kullanılışı "DTCFD XXXV/1, Ün.k., 1991, 49-59.

⁵ Zalpa'da hem Kralın hem de Wabartum bulunmaktaydı. Bk.F.Kinal, EDT, 66.

⁶ K. Balkan, Mektup, 4 vd.

5. "kölem Tâlsama'lıyı
6. ben teskin edeceğim. Fakat sen
7. kölen Sibuha'lıyı
8. teskin ediyor musun? Mademki
9. Talsama'lı senin köpeğindir,
10. ne için başka sūrru'larla
11. mūnakaşa ediyor?
13. Benim köpeğim Sibuha'lı
14. diğer sarru'larla
15. mūnakaşa ediyor mu? Talsama'lı bir ruba'u
16. bizim aramızda üçüncü bir rubâ'u
- 17-18. olmalı mı? Düşmanım beni "öldürür öldürmez" (yener yenmez, yendiği zaman)
19. Talsama'lı
20. memleketime akın edip
21. oniki şehrimi tahrip etti.
22. (Bu şehirlerin) sığırlarını ve koyunlarını
23. alıp götürdü. O şöyle dedi: 'rubâ'um
24. 'ölmüştür'. Busebepten (benim kuş) avcı (sı)nın tuzağını kaldırdım'.
25. Memleketimi yerde
26. koruyacak ve 'kalp verecek' (beni cesaretlendirecek)
27. Memleketimi
28. O, yalnız yakmakla kalmadı, fakat dumanı da
29. pls kokuttu. Baban
30. İnar, Harsamna şehrini
31. dokuz yıl boyunca muhasara ettiği benim memleketim (benim halkım)
32. senin memleketine akın edip
33. tek bir sığır veya tek bir koyun
34. öldürdü mü- Bugün sen bana mektup yazıyorsun
35. ve şöyle diyorsun: 'Ne için yolu
36. benim için serbest bırakmıyorsun'Yolu

37. Senin için serbest hale getireyim (getireceğim). Şahitler (elçiler) (.....)
38. (.....) sînler. Şehri (.....)
39. ve (.....) yolu (.....)
40. ... (.....) yolu (.....)
41. (serbest hale) getireyim. (.....)
42. 17 adamla (buraya gel)si(nler).
43. ... (.....)
44. (.....) onların (.....)
45. buraya (.....)
46. memleketin (.....)
47. buraya getirdikleri ... (.....)
48. (.....) ve
49. (..... sen) bana (bir mektup gönderdin)
50. ve şöyle dedin: 'yemin edelim'.
51. Önceki yemin kâfi değilmi?
52. Senin habercin (elçin)
53. bana gelsin,
54. ve sonra benim habercim sana
55. muntazaman gitsin.
56. Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip
57. (burada) bıraktı. Bu (hareketler) tanrılara (tanrılar nazarından) iyi midir?"

Mama rubâu'su şöyle söyler: Kanis rubau'su Warsama'ya de ki: "sen bana mektup gönderdinve (bu mektubunda) dedinki : 'kölem Taisama'lıyı ben teskin edeceğim. Fakat sen kölen Sibiha'lıyı teskin ediyormusun?'. Mademki Taisama'lı senin köpegindir, ne için başka saru'larla münakaşa edilir? Benim köpeğim Sihuba'lı diğer sarru'larla münakaşa ediyor mu? Taisama'lı bir rubâ'u bizim aramızda üçüncü bir rubâ'u olmalı mı? Düşmanım beni 'öldürür öldürmez' (yener yenmez, yendiği zaman) Taisama'lı memleketime akın edip oniki şehrimi tahrip etti. (Bu şehirlerin) sığırlarını ve koyunlarını alıp götürdü. O şöyle dedi: rubâum 'ölmüştür'. Bu sebepten (benim kuş) avcı(sı)nın tuzağını kaldırdım'. O, memleketimi koruyacak ve bana 'kalp verecek' (beni cesaretlendirecek) yerde memleketimi yalnız yakmala kalmadı, fakat dumanı da pis koktu. Baban İnar,

Härsamna şehrini dokuz yıl boyunca muhasara ettiği zaman benim memleketim (benim halkım) senin memlektine akın edip tek bir sığır veya tek bir koyun öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve öyle diyorsun: 'Ne için yolu benim için serbest bırakmıyorsun?' Yolu senin senin için serbest hale getireyim (getireceğim). Şahitler (elçiler) (.....) (.....)sinler. Şehri (.....) ve (.....) yolu (.....) adamla (buraya gel)si(nler). ... (.....) ... (.....) onların (.....) buraya (.....) memleketim (.....) buraya getirdikleri ... (.....) (.....) ve (..... Sen) bana (bir mektup gönderdin) ve şöyle dedin: 'yemin edelim'. Önceki yemin kâfi değil mi? Senin habercin (elçin) bana gelsin, ve sonra benim habercim sana muntazaman gitsin. Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip (burada) bıraktı. Bu (hareketler tanrılara (tanrılar nazarında) iyi midir?"

Anum-Hirbi'nin bu mektuba verdiği cevap ⁷:

1. Tekrar elçiler gönderilmesine kendisinin de taraftar olduğunu bildirmektedir.

2. Hudud Şehri Sibuha'nın Kral'ına karşı Warsama tarafından yapılan ithamları reddetmektedir.

3. Eski antlaşma hala daha yürürlükte olduğuna göre yeni bir antlaşma lüzumsuz bulunmaktadır.

4. Warsama tarafından muayyen şartlar yerine getirildiği takdirde (st.36-41; tamamiyle kırılmıştır) Warsama'nın tebasına Mama memleketinde tekrar seyahat müsaadesi verilebileceğini haber vermekte ve belki belki tutsak edilen kimseleri (st. 41-48; hemen hemen kırılmıştır) serbest bırakmak arzusunda olduğunu beyan etmektedir.

Söz konusu mektuplar, siyasi tarihi aydınlatmakta ve Anadolu'nun o dönemdeki dağınık siyasi yapısını, gözler önüne sermektedir⁸. Şimdi bu noktaları incelemeye çalışalım. Mektubun yazıldığı kral, Warsama'nın babası İnar zamanında Kanesh. Härsamna şehrini dokuz yıl boyunca kuşatmıştır. Bu şehrin bağımsız bir kral tarafından yönetilen bir şehir devleti mi, yoksa bir ülkenin, herhangi bir şenri mi olduğu bilinmemektedir. Mektuptan anlaşıldığına göre bu

⁷ K.Balkan Mektup, 26.

⁸ A.M.Dinçol, "Hitit Devletinin Kuruluşuna Ait İlk Yazılı Belgeler", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 10/1980, 1st, 5.

şehir Kanes'ten uzak olmamalıdır⁹. K.Balkan bu şehrin atlarıyla ünlü¹⁰. Uzun yayla'da bulunduğunu belirtmektedir. Bizce önemli olan Kanes'in belki de kuzey-doğusundaki bir komşusu ile ilişkilerinin düşmanca olduğunu öğrenmemizdir. Kanes'in güney-doğu komşusu Mama'nın kralı Anum-Hirbi ile Kanes kralı arasında, dostane ilişkiler vardır. İnar'ın ölümünden oğlu Warsama, Mama kralı ile dostluk antlaşmasını yeniliyor ve bir süre elçi teatisinde bulunuyorlar¹¹. Ancak bir süre sonra aralarının bozulduğu anlaşılıyor. Metinde Anum-Hirbi tarafından kapatılan yolun açılmasını istemektedir¹². Yine mektupta, ilişkilerinin iyi olduğu dönemde Warsama'nın elçisi Tarikuta'nın hediye olarak getirdiği torbaya gümüş yerine taş doldurduğu, bunun sonradan anlaşıldığı belirtilmektedir. Yeniden dostluk kurulması istendiğinde, Anum-Hirbi, Warsama'ya bu hoş olmayan hareketi hatırlatmaktadır¹³. Anum-Hirbi, Warsama'ya karşılıklı elçi gönderilmesini uygun bulduğunu, ancak eski antlaşma yürürlükte olduğu için yeni bir antlaşmaya gerek olmadığını bildiriyor. Anum-Hirbi'nin yolu açması karşılığında, Warsama'ya bazı şartlar ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, metnin bu bölümünün kırık olması nedeniyle, bu şartların neler olduğunu bilememekteyiz¹⁴. Anum-Hirbi ancak bu şartların yerine getirilmesi halinde yolun açılacağını anlatmaktadır¹⁵. Taisama, Kanes'in, Sibuha, Mama'nın sınır şehirleridir. Bu şehirlerin kendi adlarına, dış politika takip etmeleri ve askeri hareket yapmaları mümkün değildir. Yasal kralların belirlemek için kullanılan (st.10, 13) "benim köpeğim", "senin köpeğin" ifadelerinden Talsama'nın, Kanes'in, Sibuha'nın ise Mama'nın vasalı olduğu anlaşılmaktadır¹⁶.

Warsama'nın Anum-Hirbi'ye yazdığı ve ne yazık ki elimize geçmeyen mektubunda "kölem Talsama'lıyı ben teskin edeceğim; Fakat sen kölen Sibuha'lıyı teskin ediyormusun? diye sormaktadır. Bundan anlaşılıyor ki Sibuha kralı da Kanes kralına karşı düşmanca davranmaktadır.

⁹ N.Baydur, KKTÜA, 41.

¹⁰ E.Bilgiç, "Die Ort snamen der Kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens" AFO XV, 1945-1951, 51 Dipnot 69.; F.Kinal, Eski Önyasya'da Ehli Altın Tarihi "Belleten XVII/66, 953 (sayfa no)

¹¹ K.Balkan, Mektup, 62.

¹² B.Akım, "Samal ile Asitowandawa arasındaki yol" Belleten XXIV, 1960, 32 vd.

¹³ K.Balkan, Mektup, 32 vd.

¹⁴ K.Balkan, Mektup, 34 vd.

¹⁵ Metnin kırık bölümünde (st. 41?48) muhtemelen esirlerin serbest bırakılmasıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Bk. K.Balkan, Mektup, 34.

¹⁶ K.Balkan, Mektup, 26.

Bu mektuptan başka aynı katta ele geçen iki tablet daha bulunmaktadır¹⁷. Mektuplarda Anadolu'daki küçük şehir devletlerinin birbirleri arasındaki savaşlardan ve barışlardan haber verdiği gibi Kanis krallarından İnar ve oğlu Warsama'yı ve yapmış oldukları icraatlarını öğrenmekteyiz¹⁸.

Kültepe tabletlerinin bazılarında İnar ve oğlu Warsama dışında krallarında ismi geçmektedir. Bu tabletlerden birinde "Labarsa'nın kral olduğu zaman" diye kayıt olduğu gibi, bir başka belgede de "Trupani" ile babasından bahsedilmektedir. Ancak kralların hakkında geniş bilgi verilmediği için ne gibi icraatlar yaptıklarını bilememekteyiz. Kronolojik olarak, bu krallardan Labarsa Asur kralı Sargon I dönemine tarihlendirilmektedir¹⁹. Kanis'in, Kussara kralı Anitta tarafından ele geçirildiği zaman, Warsama'nın kral olması gerekir. Çünkü Kültepe Ib tabakasıyla eşitlenen, yapı katmanında bulunan saray yıkıntısında "e.galA-ni-to,ru-ba- im" (Kral Anitta'nın sarayı) yazılı bir hançer bulunmuřtur²⁰. Bu kadın Karum ve Kanis yangınlarında tahrip edilmiş olması, buraların istilaya uğradığını göstermektedir. Ayrıca Asur Koloni çağının sonlarına ait Mari arşiv mektuplarının birinde Kanis şehir belirtilmektedir ki bu da Kanis'in Hammurabı zamanına kadar önemini kaybetmediğini göstermektedir.

Boğazköy'de yapılan kazılarda ele geçirilen Kussara kralı Anitta'ya ait metinde (KBo III, 22)²¹ Kanis'in isminin geçmemesi ve daha sonraya ait Hitit metinlerinde de bu şehirden bahsedilmemesi bilim adamlarında, büyük ilgi uyandırmıştır. Bu konu üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran bilim adamlarından H.G.Guterbock, Anitta hançerini kanıt olarak gösterdiği çalışmasında idari merkezinin Kussara'dan Neso şehrine nakledildiğini belirttikten sonra Kanis'le Nesa'nın aynı yer olduğu, fikrini ortaya atmıřtır²².

Bu görüşü destekleyen bilim adamları, sorunu filolojik açıdan ele alarak Kanes'in başındaki "k" düşmesi ve sona "a" gelmesiyle Anisa ve daha sonra baştaki A"'nın düşmesi ile Nisa'nın Nesa şekline dönüşmüş olduğunu ileri

¹⁷ E.Bilgiç, "Kültepe Höyüğünde Çıkan üç tablet" Anatolia VIII, 1964, 126 vd.; K.Balkan, Mektup, , 58.

¹⁸ F.Kinal, EAT, 64.

¹⁹ H.Otten, MDOG 83, 1951, 45.

²⁰ T.Özgüç, "Anitta Hançeri", Belleten X, 1956, 29-30; E.Akurgel, Anadolu Uygarlığı, İst., 1989²,45; Alim Dinçel; ASDX,1980'de Anitta hançeri'nin aslında hançer olmayıp mızrak ucu olduğu fikrindedir.

²¹ G.Dossin, "les Archives L'pistolaries Du Palas De Mari", Syria XIX, 1938, 117.

²² H.G.Güterbock, "Kanes und Nesa: two Forms of one Anatolian Place Name? 1958, IEJ, 46-50; F.Kinal, EAT, 65, N.Baydur, KKTÜA, 43-48.

sürmektedirler²³. Bu bilim adamları görüşlerine dayanak olarak Anitta hançeri ve Anitta metnini göstermektedirler²⁴. Yine Hitit'lilerin kendi dillerini Nesa dili olarak adlandırmalarına karşın, dini törenlerde Kanes'li şarkıcılarla aynı dili kullanmaları Kanes, Nesa eşitliğine kanıt teşkil etmektedir²⁵. Boğazköy metinlerinde Kanes'in adının geçmemesine karşın Asur metinlerinde Kanes'e Pithana ve Anitta'nın egemen oldukları kayıtlıdır. Bütün bu kanıtlar, gözönünde bulundurularak Anitta tabletinde geçen Nesa'nın Kanes olduğu kabul edilmektedir²⁶. E Akurgal²⁷, E.Forrer²⁸, O.R.Gurney²⁹, U.B.Alkım³⁰ ve S.Alp³¹, gibi bilim adamları tarafından da bu fikir desteklenmiştir.

J.Lewy başta olmak üzere bazı bilim adamları bu eşitlik fikrine karşı çıkmışlardır. J.Lewy Kanis'in Elbistan ile Binboğa dağlarının ve Pınarbaşı-Maraş yolu üzerinde bulunan Kemer'de aranması gerektiğini belirtmektedir³². I.J.Gelb ise Nesa'nın Tuz Gölü'nün doğusunda Koçhisar civarında aranması gerektiği görüşündedir³³. H.Th.Bossert, Kanes-Nesa eşitliğine karşı çıkarken bu tezi savunanların ileri sürdükleri kanıtlardan biri olan şarkıcılar konusunu ele almıştır. Bossert, Kanes'li şarkıcıların ana dillerinde, şarkı söylemek zorunda olmadıklarını örnekleriyle açıklamakta ve Nesa'nın yerinde kesinlikle bilinmediğini vurgulamaktadır³⁴. P.Garelli³⁵ ve F.Fischer³⁶'de bu eşitlik fikrine karşıdırlar.

²³ Fr.Cumont.Die Mysterien des Mithra, Leipzig-Berlin, 1923, 22 vd.

²⁴ H.G.Güterbock, IEJ V, 1958, 46 vd.

²⁵ A.Götze, "Suffixes'in Kanishite, proper names" RHA, 1960, 51.

²⁶ F.Fischer, "Boğazköy und the Chronologie der altassyrischer Handelsni ederlassungen in Kapadokien" Ist. Mitt. XV, 1965, 12.

²⁷ E.Akurgal, Die Kunts der Hithiter, Historia, Einzelschriften Heftt, 81 vd.

²⁸ E.Forrer, El-Genesis del Imperio Hatti Sistesis 1954, yayınlamış olduğu haritada Kanes ile Nesa'yı aynı yer olarak göstermiştir.

²⁹ A.Götze, RHAXVIII, 51. dipnot :7.

³⁰ V.B.Alkım, Anatolien I, 968, 184 vd.

³¹ S.Alp, "Kanıs-Anısa-Nısa Erken Hitit Çağında Bir Başkent" Belleten XXVII, 1963, 367-376.

³² J.Lewy, "Old Assyrian evidence concerning Küssara and its Location" HUCA XXXIII, 1962, 45-56.

³³ I.J. Gelb, OTP XXVII, 1935, Har LXIII.

³⁴ H.Th. Bossert, Ein hethitischen Kenigsslegel Neue Beitege zur Geschichte und Entzifferung der hethitischen Hieroglyphesinschrift, Istanbul er Forschungen XVIII, Berlin 1944, 22.

³⁵ P.Garelli, LAC, 73 vd.

³⁶ F.Fischer, Ist. Mitt, XV, 1965, 15.

Ayrıca E.Bilgiç³⁷, A.Kammenhuber³⁸, T.Özgüç³⁹, F.Kınal⁴⁰ ve N.Baydur⁴¹ gibi bilim adamlarıda, her iki görüşe katılmayarak, eldeki belgelerin yeterli olmadığı tercihini ileri sürerler.

Nesa'nın yeri üzerine yapılan, bu tartışmalar 1970 yılında Boğazköy'de bulunan bir tabletin okunmasıyla son bulmuştur. A.M.Dinçol⁴² tarafından değerlendirilen, bu tablet yalnızca Kanis-Nesa tartışmasına son vermekle kalmamış, aynı zamanda Kanis'in Hitit döneminde eski önemini koruyamadığını da ortaya koymuştur.

Anadolu'daki, diğer bir önemli Karum'da, Boğazköy'de bulunan Hattusas'dır. Çorum ilinin, Sungurlu ilçesinin 22 km kadar güney doğusunda bulunan modern, Boğazkale bucağının doğu ve güneydoğusundaki Hattusas şehrinin kalıntıları 1894 yılında, Fransız gezgin mimar, Ch.Texier⁴³, tarafından keşfedilerek dünyaya tanıtılmıştır. Boğazköy kazılarında, koloni devrinin son dönemlerine ait tabletler bulunmuştur⁴⁴. Bu döneme ait, Kültepe tabletlerinde, Orta Anadolu "Mat Hattum" (Hatti Ülkesi) olarak adlandırılmaktadır⁴⁵. Hatti ülkesinin başkentinin, büyük olasılıkla, Hattusas olması gerekmektedir. Hattusas şehrinin ismini, Asur ticaret

37 E.Bilgiç, "Anadolu'nun ilk tarihi çağının mühim bir meselesi" V. T.T.Kong 1960, 118-127; E.Bilgiç, AFO XV, 30.

38 A.Kommenhuber, RHA 58, 18-20.

39 T.Özgüç, Belleten X, 1956, 29-32.

40 F.Kınal, EAT, 65.

41 N.Baydur, KKTÜA, 47.

42 A.M.Dinçol, ASDX, 1980, 5vd., Boğazköy'de 1970 yılında çıkarılan efsanevi bir tablettten yola çıkarak tarihi hadiseyi ortaya koymuştur. Bu tablet özetle şöyledir: "Kanıs kraliçesi bir sene zarfında otuz erkek çocuk doğurdu. Bu durum ana da anormal görünmüş olacak ki, 'ben ne biçim birşey doğurdum' dedi, kapları pislikle doldurdu, çocukları içine koyup nehre bıraktı. Nehir onları, Zalpuva ülkesinde denize çıkarttı. Tanrılar çocukları denizden aldılar ve büyüttüler. Aradan yıllar geçti, kraliçe bu seferde otuz kız çocuk doğurdu. Onları kendi büyüttü. Bu sırada oğulları Nesa'ya doğru yola çıktılar. Tamarmara denilen yerde konakladılar. Nereye gittiysek şimdiye kadar orada kadınlar yılda bir çocuk doğurur, biz ise anamız bir batında doğurmuş dediler. Şehrin insanları ise bizi Kanıs kraliçemiz de bir batında otuz kız doğurdu, yine öyle doğurduğu oğlanlar ise kayboldu dediler. Oğlanlar bütün kalpleri ile daha ne araştırıyoruz, işte anamızı bulduk gelin Nesa'ya gidelim dediler. Nesa'ya vardıklarında, anaları onları tanımadı ve kızlarını oğullarına verdi. İlk oğullar kızkardeşlerini tanımadılar ama sonuncu oğul dediki; kız kardeşlerimizi almayalım günah işlemeyelim" metinden anlaşılacağı gibi Kanıs ve Nesa isimleri birbirlerinin yerine sık sık kullanılmıştır. Bu da Kanıs ile Nesa'nın eşitliğini en açık bir şekilde ispatlamıştır.

43 ChTexier, Descitgen de L'Asie Mineur, Paris, 1859.; A.M.Darga Hm/1, 1st., 1985, 29.

44 K.Bittel, "Untersuchungen in der Altstadt", MDOG 89, 1957, 6-25.

45 B.Landsberger, "Kamp Hattum, Hettiterland und Hattium" Ar Or XVIII, 1950, 326 vd.

koloni devrinin, son dönemine ait bize ışık tutan, Mari tabletlerinde görmekteyiz⁴⁶. Bu tabletlerden, Asur ticaret koloni, döneminde Hattusas'ın önemli bir şehir devleti olduğu anlaşılmaktadır. Hattusas şehri'de, Kanis Karum gibi Anadolu'da siyasi birlik oluşturmak isteyen, Kussara kralı Anitta tarafından ortadan kaldırılmıştır⁴⁷. Bilinmeyen bir nedenden dolayı bir daha iskan edilmemesi istenen şehir, bir gece baskını ile ele geçirilmiştir⁴⁸.

Asur Ticaret Koloni Çağı, şehir devletlerinden bir diğeri ise zalpa krallığıdır. Bu krallığı, Kültepe tabletlerinden ve Anitta yazıtı'ndan tanımaktayız⁴⁹. Anitta yazıtına göre, Zalpa kralı Uhnes, Kanis kralının tarihi düşmanıdır. Nesa şehrinin yerel tanrısı, Zalpa kralı Uhnes tarafından savaştan imetisi olarak götürülmüştür. Ancak, Anitta Zalpa kralı Huzzia'yı mağlup ederek, esir alınca, yerel tanrıyı da yeniden Nesa'ya getirmiştir. Zalpa krallığı ile Nesa krallığı arasında çıkan savaşın nedenini bilememekteyiz. Ancak bu saldırı üzerine, Nesa kralı, Purushanda kralı ile anlaşma sağlayarak Zalpa kralını yenilgiye uğrattı. Ayrıca "Zalpa Öyküsü" danilen tablette de Zalpa şehrinden söz edilmektedir. Metnin Zalpa ile ilgili olan bölümü şöyledir⁵⁰:"

Happi Zalpa'lılara şöyle dedi : Babam beni sevmez, ama ben buna rağmen Hattusa'ya ölüme gittim. Yanımda bulunan. Zalpa'lılarki, sayıları yüzkişi bile değildi, orada öldüler! Hattusa'daki kral bunu işitince, Zalpa'ya yürüdü, Harahsu şehrine vardığında, Zalpa ordusu karşısına çıktı, kral onu mağlup etti, ancak Happi kaçarak kurtuldu. YalnızTamnassun canlı ele geçirildi, kral onu Hattusa'ya götürdü. Üçüncü yıl kral Zalpa'yı kuşattı. Happi'yi vermelerini Zalpa'lılardan istedi. Onlar vermediler, fakat zorladılar ve öldüler. Kral Hattusa'ya tanrıları tebci için geri döndü, eski kralı ise orada bıraktı. O şehre yürüdü, sizin kralınız ben olacağım, dedi; ordusu yanında idi ve şehri mahvetti".

Orta kronolojiye göre, Anitta metninin elimizdeki A nüshası 17. (1650) yy'ın artasına, yine buna göre "Zalpa Efsanesinde" anlatılan Hattusa-Zalpa mücadelesi 17. (1690) yy'ın başlarına, yazdırılış tarihini aynı yüz yılın ikinci yarısına koyulabilir⁵¹.

⁴⁶ G.Dossin, Syria XIX, 1938,117 vd.

⁴⁷ A.Götze, Kleinasien II, 1957, 127; O.R.Gurney, The Hittites, 1961, 109-110.

⁴⁸ M.Garga- "Die Architektur der hethitischen Städte und Befestigungsanlagen", RHA XXIX, 1971, 17-60.

⁴⁹ E.Bilgiç, AFO XV, 1945, 30 vd.

⁵⁰ A.M.Dinçol, ASD X, 1980, 7.

⁵¹ A.M.Dinçol, ASD X, 1980, 8.

Yukarıda verdiğimiz metinlerden de anlaşıldığı gibi. Zalpa Hitit Devletinin kuruluşundan önce Anadolu'da önemli bir şehir devletidir⁵². Anitta'nın Purushanda'lı adamı Zalpa'daki taht odasında kabul etmesi". Ayrıca koloni ticareti döneminde Zalpa'da hem Karum hem de Wabartum bulunması⁵³, bu görüşün doğruluğunu kanıtlar niteliktedir.

Kültepe tabletlerinde Zalpuas olarak geçen, Zalpa'nın yeri henüz belirlenememiştir⁵⁴.

Kussara krallığı da koloni döneminin önemli şehir devletlerinden birisidir. Kültepe tabletlerinde, krallığın ismi geçmesine rağmen Karum 1-B tabakasına eşitlenen Alishar tabletlerinde, Kussara kralları olan baba oğul Pithana ve Anitta'nın isimleri geçmektedir⁵⁵. Kussara krallığı hakkında elimizdeki en önemli tablet Boğazköy'de ele geçirilen Anitta tabletidir. Kussara'nın siyasi tarihinin en önemli belgesi olan, metin şöyledir⁵⁶ :

1. Kussara kralı Pithane oğlu Anitta der ki:
2. O (Pithana), Fırtına tanrısının sevgili (kulu)
3. Fakat O Fırtına tanrısının sevgilisi iken
4. Neşa şehrinin kralı Kussara şehrinin kralı (esir) oldu.
5. Kussara şehrinin kralı şehirden aşağı indi.
6. Ve O nesa şehrinin geceleyin ani bir baskınla aldı.
7. O Nesa şehrinin kralını yakaladı ve Nesa şehrinin halkına
8. hiç kimseye bir fenalık yapmadı.

⁵² F.Cornelius, Geschichte Der Hethiter, 100-101.

⁵³ E.Bilgiç, DTCFD VI, 1948,

⁵⁴ F.Kinal, EAT, 66; Ancak A.M.Dinçol, AUAİ, 28'de Zalpa'nın Bafra yakınındaki İkiztepe Höyüğü'nün coğrafi konum açısından, hem kızılırmak ağzına, hem de denize yakınlığı bakımından lokalizasyonu için uygun olduğu görüşündedir. Henüz arkeolojik veriler bu tezi tam olarak ispatlamamıza uygun değildir. İkiztepe'de önce Bilgi ve U.B. Alkım tarafından yapılan çalışmalar neticesinde bu hususun aydınlanacağı ümidindeyiz. Bk; Ü.Bilgi, "Metal Objects From İkiztepe-Turkey" Beitäge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie 6, 1984, 31-83; Ö.Bilgi, "1974 ile 1986 Kazı Dönemlerinde Bulunan Tunç Silahların Işığı Altında İkiztepe'nin Önyasya'daki Yeri" XTT Kong., Ank., U.B.Alkım, "Üçüncü Dönem İkiztepe Kazısı (1976)" TAD XXV/1, 1980, 1-14; U.B.Alkım, "İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1977" TAD XX/2; 1981, 3-11.

⁵⁵ I.Gelb, "OTP XXVII, 9; H.Z. Koşay-M.Akok Alacahöyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, Ank., 1966, 22 vd; H.Z.Koşay "Alacahöyük B.Güllücek Buluntularına Göre Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversiteler" belleten XXVIII, 1963, 302 vd.

⁵⁶ H.Otten, MDOG 83, 1951, 40.

9. O (Plithana), onları kendisi için ana-baba saydı.
10. Babam Plithana'dan sonra mûteakıp senede
11. zaferle biten bir savaş verdim, Doğu memleketleri
12. Hangisi olursa olsun isyan etti, ben onların hepsini (yendim).
13. Fakat Ullama şehri
14. ve Hattî şehrinin kralı geldi
15. Teşma şehri civarında onu vurdum.
16. Neşa şehrine gönderdim.
17. (Sonra ben) Herkimaş şehrinin ögle sıcağında
18. (mağlup ettim) maş şehrine geceleyin
19. zaptettim haş şehrinin gündüz vakti (zaptettim).
20. Onları (şehirlere) Göğün Fırtına Tanrısı'na verdim ve yeniden yaptım.
21. Tanrıçaya bir kurbandı verdim ve Fırtına tanrısına verdim (Nesa şehrinin ve Kussara şehrinin Fırtına tanrısı)
22. Benden sonra gelecek kral eğer şehrinin
23. şehrinin, Harkimaş şehrinin, Nesa şehrinin
24. kim iskan ederse
25. olsun sonra o memleket hepsi
26. olsun memleketi aslan gibi
27.
28. iskan ederse Tanrı İŞKUR-ni (Fırtına tanrısı)
29. ona yapsın
30. Babamdan sonra
31. Zalpawağ şehri
32. denize
33. Tablet'in bu sözlerini kalenin kapısına yazdırdım.
34. Bundan böyle hiç kimse onu bozmasın
35. Kim bozarsa ona (Fırtına tanrısı) düşman olsun.
36. İkinci defa Bluştış, Hattî kralı, tekrar geldi.
37. getirdiği yardımcılarını onları Şalummi şehrine
38. Zalpu şehrinin denize kadar olan bütün memleketler (isyan) ettiler.

39. Eskiden Zalpuwaş kralı Uhnes tanrı Şuşimmi'yi (bizim tanrımız) Neşa şehrinden

40. Zalpuwa'ya götürmüştü.

41. Sonra ben, Büyük Kral Anitta, tanrı Şuşummi'yi

42. Zalpu şehrinden tekrar Neşa'ya götürdüm.

Tabletin ilk bölümünde, Anitta, babası Kussara kralı Pithana'nın Nesa şehrini bir gece baskını ile ele geçirdiğini, şehir halkına kötü davranmadığını, aksine bir ana-baba gibi davrandığını anlatmaktadır. Anitta babasının ölümü üzerine, isyan eden doğu ülkeleri üzerine sefer yaptığından söz etmektedir. Yaptığı sefer sonucu, isyan eden, bütün ülkelerin hepsine boyun eğdirerek, Nesa, Ullama, Harkimas, Zalpuvas, Hattusas, Siumsimi şehirlerini ele geçirmiş ve Anitta, Hattuş kralı Biusti'yi de yenilgiye uğratarak esir almış ve şehrin yıkıntıları üzerine "üzerlikotu dikerek", "Bundan sonra kim kral olursa ve Hattuş şehrini yeniden inşa ederse, onu göğün fırtına tanrısı kahretsin" ifadesiyle şehrin yeniden imarını yasaklamıştır⁵⁷.

Kussara kralları, Anadolu'da bu döneme kadar, görülmeyen gece baskınları yöntemiyle Anadolu'daki şehir devletlerini kısa sürede egemenlikleri altına almayı başarmışlardır. Bu gelişmelere paralel olarak Anitta, başkenti daha büyük ve gelişmiş olan Nesa şehrine taşımıştır⁵⁸. Ayrıca fırtına tanrısı ile tanrı Siusimmiye ve Holmasuti'ye tapınaklar yaptırmıştır. Tapınakları savaştan elde ettiği ganimetlerle süslemiştir. Aynı gün iki aslan, yetmiş yaban domuzu, yüzyirmi ayı, ayrıca leoparlar, büyük ve küçük baş yabani koyunu tanrılara kurban etmek üzere, Nesa'ya getirtmiştir. Zalpa kralı Uhnes tarafından savaş ganimeti olarak Zalpa'ya götürülen Nesa yerel tanrı heykellerinin geri getirdiğini ve yerine koyduğunu anlatmaktadır⁵⁹.

Yine Anitta'nın kendisine egemenlik simgesi veren Purushanda'nın büyük kralına iyi davrandığını öğreniyoruz⁶⁰: ".... Bana demirden⁶¹ bir taht ve bir asa getirdi. Nesa'ya geri döndüğünde Prushanda'lı adamı yanımda götürdüm. Odanın içine

⁵⁷ H.Often, MDOG83, 1951,40 vd.

⁵⁸ E.Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya 1989,36.

⁵⁹ K.Balkan, Mektup 64.

⁶⁰ E.Akurgal, Au,44.

⁶¹ Bu dönemde demirin var olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. E.Memiş, ETT, 36'da bu dönemde demirin bilinmediğini belirterek bunun meteor olabileceğini belirtirken, E.Akurgal, AU, 44'de H.Koşay'a dayanarak demir ocaklarının daha Hatti döneminde bulunduğunu belirtmektedir.

girince o benim önümde, sağ tarafta oturacaktır. "Önemli diğer bir nokta da devlet ve krallığın tanrılarca korunması düşüncesidir. Anitta ancak onların yardımıyla Nesa şehrini ele geçirmiştir.

Alişar tabletlerinde Anitta'nın "Ruba'um Rabum" yani "Krallar Kralı" veya Anitta tabletinde "Büyük Kral" ünvanlarını alması Anadolu'da siyasi birliğin sağlandığının en önemli belgesidir⁶². Ancak Büyük Kral Anitta'dan sonra Kussara Krallığının durumunu bilmemekteyiz. Alişar'da bulunan bir Kültepe tabletinde "Peruva⁶³ ve merdiven büyüğü (Rabisimiltim) Anitta" yani "Kral Peruva ve Veliht Anitta ifadesi" kullanılmaktadır. Ayrıca Kültepe-Karum tabletinde "Prens Pithana ve merdiven büyüğü Anitta"⁶⁴ denilmektedir. Bu tabletler ele alındığı zaman Pithana-Anitta-Peruva'dan oluşan bir dede-baba-oğul soyu ortaya çıkıyor⁶⁵. Anitta'dansonra Peruva'nın tahta geçip geçmediğini bilmiyoruz. Ancak daha sonraki dönemde Hitit kralının "Kussara'lı adam"ın soyundan gelmekle övündüklerini bilmekteyiz⁶⁶.

Asur ticaret koloni dönemi, şehir devletlerinden biri de Tegarama'dır⁶⁷. Hitit kaynaklarında Tegarama⁶⁸, Asur kaynaklarında Tilgarimnu⁶⁹ şeklinde geçmektedir. Adana Sölge Müzesinde bulunan Kapadokya Mektubu şöyledir⁷⁰.

"Nerede oturuyorlarsa elleriniz onları takip etsin (bu maksatla) ya Zalpa veya Tegarama'ya (gitsin) onları tutuncaya kadar bir gece bile geçirmesin".

Yukarda ele alınan yazılı belgelerden Asur Ticaret Koloni çağına ait, Kussara, Nesa, Hattusa, Zalpa, Prushanda, Mama, Taisama, Sibuha gibi şehir krallıklarını öğrenmekteyiz. Bunların dışında, başka şehir devletlerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca elimizde bunların varlığını ve durumlarını ortaya çıkaracak yeterli malzeme bugün için bulunmaktadır.

⁶² E.Bilgiç, T.T.Kong.V, 1960, 127.

⁶³ "Kral Peruva" ismi, E.Akurgal Tarafından "Kral Beruva" Olarak Kaydedilmiştir. Bk. E.Akurgal, Au,44.

⁶⁴ Louvre Müzesine ait olan bu tablet için Bk., H.Otten, HHM, 109.

⁶⁵ E.Akurgal, AU,44; E.Memiş, ETT, 36; F.Kinal, EAT,66.

⁶⁶ E.H.Suturwant, A. Hittite Chrestomaty, Phia 1935, 65.

⁶⁷ Tegarama'nın yerinin Görün olduğu görüşü kabul edilmektedir. O.R.Gurney, CAH II, 1, 1973, 659.

⁶⁸ E.Bilgiç, "Anadolu'nun Yer Adları" Belleten X/39,411.

⁶⁹ D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II, New York, 1968.

⁷⁰ Adana Bölge Müzesi 237 no'da kayıtlı; Bulunduğu yer bilinmemektedir. A.Götze, "An old Babylonian Hinerary" JCS VII, 1955,70.

İKİNCİ BÖLÜM

A- ESKİ HİTİT DEVLETİ

Anadolu'nun Hitit devletinin kurulmasından önceki siyasi ve ekonomik öneminin bu dönemde de devam etirdiğini görmekteyiz. M.Ö. II. binde Anadolu'ya göç dalgalarıyla gelen kavimlerin, gerek bölgenin siyasi yapısında yaptıkları değişiklikler ve gerekse ekonomik yönden gelişmeye uygun olması nedeniyle giriştikleri mücadeleler sonucunda, Anadolu'nun öneminin arttığını söyleyebiliriz. Bölgenin Jeopolitik ve ekonomik öneminin giderek artması ve göçebe kavimlerin yanı sıra, Mezapotamya'da yüksek medeniyetler kurmuş olan kavimlerinde bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Akad kralı Sargon (M.Ö.2340-2284)'ün Anadolu'ya sefer yaptığını, yazıtından bilmekteyiz¹. Yine Akad krallarından Naramsin (M.Ö. 2260-2263)'in de Anadolu'ya sefer yaptığını Diyarbakır'ın yakınında bulunan, Pir Hüseyin Köyündeki Naramsin stelinden² anlamaktayız. Ayrıca Manyas gölü yakınlarında Dorak'da bulunan kral mezarında³ ele geçirilen ince bir altın levha üzerindeki V.sülale firavunlarından Sahure (M.Ö.2475)'nin ismine bakılacak olursa Anadolu ile Mısır arasında siyasi ilişkilerin bu dönemde var olduğu anlaşılmaktadır⁴.

M.Ö. II. bin başlarında Anadolu'da kurulan Asur ticarî Kolonilerinde Anadolu'nun el değmemiş maden yataklarının kullanılması (altın, gümüş, bakır) ve alınan bu madenlere karşılık kendilerinin Mezapotamya'dan getirdikleri mamül maddelerini satıyorlardı⁵. Anadolu'nun sayılan bu zenginliklerine karşın halkının fakir olması dikkati çekmektedir. Anadolu'nun sayılan bu zenginliklerine karşın halkının Bunun nedeni, Asurluların ticari alanında, deneyimli olmaları ve yerli halkı ekonomik yönden baskı altında tutmalarıdır⁶.

Asur Ticarî Kolonileri dönemi'ne bir önceki bölümde genişçe yer verdiğimiz için⁷ bu bölümde Hitit'lerin Anadolu'ya gelişleri ve Proto-Hatti medeniyeti üzerinde durmak istiyoruz.

¹ E.Akurgal, Die Kunst der Hethiter. München, 1976, 32-35, F.Sommer-A.Falkenstein, "Die Hethitisch-Akadische Bilingue des Hattusili I". NF 6, 32 vd.

² Naramsin steli halen İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde bulunmaktadır.

³ Bu kral mezar buluntularının şimdi nerede olduğu bilinmemektedir.

⁴ A.M.Dinçol, "Hititler" AU Ank. I., 1982, 19.

⁵ E.Bilgiç, DTCFD IV, 1948, 509 vd.

⁶ N.Balkan, KKTÜA, 51.

⁷ Geniş bilgi için bk., I.Bölüm, I.kısım Asur Koloni Çağı.

M.Ö. II. binde Anadolu'da tek bir kavimden bahsetmek mümkün değildir. Ele geçen tabletlerde Asurlu isimlerden⁸ başka Hattice (Nesi)⁹, Luwi¹⁰ ve Pola¹¹ isimlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Hitit devletini kuran Hint-Avrupa kendi dillerine. Nesi ismi vermişlerdir. Luwi dili Güney Anadolu'da Lykia'dan Adana'ya uzanan ve Arzava ile Kizzuwatna ülkelerini içine alan bölgelerde kullanılıyordu. Pala dili ise paflagonya bölgesinde yani Kızılırmak'la Sakarya arasındaki yörelerde konuşuluyordu. Hurrilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Luwilerin, Güney ve Güneybatı Anadolu'da oturdukları kabul edilmektedir¹².

Anadolu'da çeşitli kavimlerin yerleşmiş olduğunu belirtmiştik. Fakat bu etnik konglomerasyona rağmen bu kavimlerin ortak bir kültür meydana getirdikleri görülmektedir.

Bu kültürün meydana getirdiği yüksek medeniyeti, bilim adamları Hititlerden önce Anadolu'da yaşamış bir kültürün devamı olarak "Proto Hitit" kültürü olarak adlandırmaktadırlar¹³. Bazı bilim adamları da "Proto Hatti" medeniyeti tanımlamasını uygun görmüşlerdir. Bu tip tanımlamalardan Hititlerin, Hattilerin devamı olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu tanımlamanın yanlış olduğu artık bilinmektedir¹⁴. Ancak hititlerin din, mitoloji, töre ve örf bakımından büyük bir

⁸ H.Otten, Ein hethitischer Festritual, StBoT13, 1971.; E.Laroche, Catalogue des textes Hittites, Paris 1971; A.Göetze, Verstreute Boghazköi-Texte, Marburg, 1930.; G.Contenau, Trentes tablettes Cappadociennes, Paris, 1919., P.Garelli, LesAssyriens Cappadoce, Paris, 1963.; P.Garelli, "Tablettes Cappadociennes de Collections diverses (suite)" RA LIX-LX (1965), 149-188., P.Garelli, Coneiform Texts From Cappadocian Tablets in the British Museum, I-V, London; G.Eissen-J.Lewy "Die Altassyrischen Rechtsurkunden Vom Kültepe" MVAD 33 ve 35/3. 1-II; E.Edel, Neue Keilschriftliche Umschreibungen Aegyptischer Nomen aus des Boğazköy texten" JNES VII, 1948, 11 vd; 1BoT; IEK I.II.; KBo; BoTU; E.Laroche, du palais d'Ugarit" Ugaritica III, Paris, 1956,97.160; E.Laroche, Catalogue des textes Hittites" Ugaritica V, Paris, 1968, 769-784;

⁹ A.M.Dinçol, Eski Anadolu Dillerine Giriş, İstanbul, 1970, 45-98; I.McNeil, "The metre of the Hittite epic" AS XIII, 1963, 237-242; Mustafa Kalas, Anmerkungen zu der Arbeit "The Hittite relative sentence" von Warren H.Held, An Dr.II/1-2, 190-198; S.Alp, The -N(N)- Formations in the Hittite Language, Belleten XVIII, 1954, 449-467; H.Otten, "Schrit, Sprache und Literatur der Hethiter "Neuere Hethiter Farschung Niesbaden, 1964, 11-22; A.Akursal Die Kunst der Hethiter 7-17.

¹⁰ F.Schachermeyr, "Zur Rolle der Luwier in der Frühgeschichte, An Ar II/1-2, 395-411; A.Götze, Kleinasien in Kulturgeschichte des altes Orients, München, 1933, 54; N.Baydur, KKTÜA, 52-53; B.Umar, THIT, 15-28;E.Memiş, ETT, 19 vd.

¹¹ Bugünkü kastamonu çevresinde yaşayan bu halkın kimliği henüz belirlenememiştir. Paflaganya isminde Pab isminden gelmiş olması muhtemeldir

¹² E.Akurgal, AU 50.

¹³ O.R.Gurney, The Hittites, London-Baltimore, 1952, 117 vd.

¹⁴ E.Akurgal, AU, 30; F.Kinal, EAT de bu medeniyete Proto Hatti Medeniyeti" ismini vermektedir.

ölçüde Hatti etkisinde kaldığı da bir gerçektir¹⁵. Elimizde Hitit, Hatti ilişkisini açıklayan bir belge, bulunmamasına rağmen yukarıda söylediğimiz etkileşimi açıklayan birçok örnek vardır. Hitit Pantheonu'nun başlıca tanrılarının Hatti dininden alınmış olması, Hitit tanrısı Telepinus ve eşi Hatepinus'un da Hatti kökenli olması bu görüşü doğrulamaktadır. Yine Hititlerde birer kral ismi olan Tuthaliya, Arnuwanda ve Ammuna'da aslında Hatti kökenli dağ isimleridir¹⁶. Ayrıca bir Hitit kralı ismi olan Hattuşili kolayca anlaşıldığı gibi Hatti kökünden gelmektedir. S.Alp'de Hititlere, Hattilerden geçen suffix'ler diye ele alarak bu etkileşimi göstermeye çalışmıştır¹⁷. Belgelerden anlaşıldığına göre Hattiler'in Anadolu'nun yerli halkı olup, III. bin ortalarından itibaren bu bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Hattilerin, Hitit egemenliğine girmeleri II. binde başlamıştır. Bununla beraber Hattiler, Hitit döneminde de nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Anadolu'nun Mezapotamyalılar tarafından Hatti ülkesi olarak anılması M.Ö 2500-2000 tarihleri arasında gelmiş olan medeniyetinde Hattilere ait olduğunun bir göstergesidir. A.Goetze¹⁸ ve daha sonra K.Bittel¹⁹ bu konuyu ele almışlardır. Hattilerin doğuda Erzurum'a, kuzeyde Sivas ve Samsun'a güneyde Akdeniz'e kadar yayıldığı ve bütün Anadolu'yu kültür olarak etkilediği anlaşılmaktadır²⁰.

Anadolu'ya II. binin başlarında yerleşmiş olan Hititler egemenliklerini M.Ö.VII yy'a kadar sürdürmüşlerdir. Bin yılı aşkın bir süre Anadolu'yu egemenlikleri altına almış ve siyasi bir güç olarak yaşamışlardır. Hititlerin Anadolu'ya yerleşirken yerli kavimlerle aralarında kanlı savaşların olmadığını biliyoruz. Barışçı bir yolla yavaş yavaş Anadolu'ya gelen bu kavmin hangi yolu kullandığı hakkında üç görüş ileri sürülmektedir. A.Goetze²¹ Hititlerin, diğer Hint Avrupalı kavimler gibi batıdan, boğazlar üzerinden Anadolu'ya geldiklerini savunarak, bu göç dalgasını Aka, Fryg'ler ve Galatların göçleriyle

¹⁵ A.Kammenhuber, Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968, 25 vd.

¹⁶ A.Goetze, Kleinasien, 135.

¹⁷ S.Alp, "Die Soziale Klasse der Namra-Leute und ihre hethitische Bezeichnung, JKF, 1951, 124-135; S.Alp, Hititlerde Sosyal Sınıf Namra'lar, Belleten XIII, 1949, 264-270.

¹⁸ A.Goetze, Kleinasien, 46-47, 73, 135.

¹⁹ K.Bittel, Hethiter und Proto-Hattiler, Historia I, 1950, 272-274.

²⁰ F.Kinal, EAT, 72.

²¹ A.Goetze, Kulturgeschichte des Alten Orients, 10.

karşılaştırmıştır. F.Sommer²² bu teze karşı çıkarak Hitilerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelip, Yeşilırmak kesiminde bir süre kaldıktan sonra batı Kızılırmak bölgesine geçerek yerleştiklerini savunmuştur. L.Woolley²³ ise Hititlerin Orta Anadolu'ya gelmeden önce Münbit-Hilâl bölgesinde oturduklarını ve Kirbet Kerak denilen çanak-çömleğin Hititlere ait olduğunu belirtmiştir. Anadolu'da yapılan yeni çalışmalar bu keramiğin orjin bölgesinin Anadolu olduğunu ortaya koymuştur²⁴. Bu yeni çalışmalar ile Wadley'in tezini çürütmüştür.

Eski Hitit Devletinin egemen olduğu, dönem hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. F.Kinal, M.Ö. 1800-1400 yıllarını önerirken, E.Akurgal, M.Ö. 1660-1460, A.M.Dinçol, M.Ö. 1920-1500 tarihlerini önermektedir. Aynı sorun krallar için de geçerlidir. Elimizdeki belgeler henüz bu iki önemli soruna çözüm getirecek yeterlilikte değildir. 1957 yılında Boğazköy Büyükkale'de ele geçirilen, iki dilli bir metinden, Hattusas'da kurulan eski krallık hanedanının ilk hükümdarının I. Hattusili olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Metnin Akad'ça nüshasında "Büyük Kral Tabarna, Tavannana'nın erkek kardeşinin oğlu Hattusas'da kraldı" "Hititçe nüshasında ise "Büyük kral, Hattusas kralı, Kussaralı adam, Tabarna Hattusili, Hattusas ülkesinde kraldı" ifadeleri bulunmaktadır. Hattusili bu metinde kendisini kraliçenin erkek kardeşinin oğlu olarak göstermektedir. Böylelikle Labarna'nın kanından olmadığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar Gurney²⁶ Hattusili birinci Labarna'nın kızkardeşi ile karısının erkek kardeşinin oğlu olabilir" diyerek Hattusili'nin birinci Labarna'nın kızından olabileceğini söylerse de Hattusili'nin kendisini Tavannana'ya, yani kraliçeye bağlanması ve Tavanna'nın yeğeni olduğunu bildirmesi kendisinden önce bir kralın varlığını göstermektedir. Sommer²⁷ ise "egemen olan kralın kızkardeşinin oğlu veliaht olup geleceğin kralıdır" demekte ve bu geleneğin Hattusili I tarafından, değiştirildiğini, ifade

²² F.Sommer, *Hethiter und Hethitisch*, Stuttgart, 1947, 3 vd.

²³ L.Woolley, *A Forgotten Kingdom*, London, 1953, 34 vd.

²⁴ H.Z.Koşay-K.Turfan, "Erzurum-Karaz raporu" *Belleten* 91, 1959, 349-413; H.Z.Koşay-H.Vary, *Pulur Kazısı*, Ankara, 1964; H.Z.Koşay-H.Vary, *Güzelova Kazısı*, Ankara, 1967; M.Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1984, Basılmamış Doktora Tezi; M.Pehlivan, *Hayasa*, Erzurum, 1990; M.Pehlivan, "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" *100. Yıl Ünl. Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi* I, 1991, Van, 326-334, M.Pehlivan "Karaz ve Hurriler" *100. Yıl Üniv.Sos.Bil.Der.I*, 168-176.

²⁵ E.Laroche, *Les Hems des Hittites*, Paris, 1966, 372.

²⁶ O.R.Gurney, "Anatolia, Ca 1750-1600 B.C." *CAH*², VI, 1962, 11-12.

²⁷ F.Sommer-A.Falkenstein, *Die hethitisch-akadisch Bilingue des Hattusilis I (Labarna II)*. München. 1978, 6-7, 67.

etmektedir²⁸. Hattusili I'nin vasiyetnamesinde dedesi Tuthaliya I hakkında bilgi vermemesi ilginçtir. Tuthaliya I, şimdilik Eski Hitit Devletinin kurucusu olarak geçmektedir. Onun oğlu Pusarumma'nın ise sadece ismi bilinmektedir. Pusarumma'nın oğlu olan Labarna'nın Eski Hitit Devletinin en önemli krallarından biri olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Babasının ölümünden sonra belki de veliaht olan kardeşi Papadilmah ile yaptığı mücadele sonucunda tahtı ele geçirmeyi başarmıştır³⁰. Sadece Hitit devletinin sınırları onun zamanında, genişletilmeye başlanmış ve kendinden sonra gelen Eski Hitit Kralları değil, imparatorluk dönemi kralları da onun ismini bir ünvan olarak taşımakla övünmüşlerdir. Tıpkı Caesar adının kendinden sonra gelen Roma İmparatorları tarafından kullanılması gibi. Otten³¹, bazı kurban listesi versiyonlarında, Labarna'nın yerine, Hattusili I'nin adının geçtiğini belirterek, Hattusili ile Labarna aynı kişidir, demektedir³². Hattusili I, Tavannana'nın yeğeni olduğuna göre, babasının eniştesi olan kimsenin, kendisinden önce Büyük Kral olarak yaşamış olduğu bir gerçektir. Bugün elimizde Labarna dönemine ait belge bulunmaktadır. Ancak Hitit arşivinin diğer tabletleri arasında bu dönemi anlatan belgeler vardır. Bu belgelerden birinde Labarna'nın tahta çıkması nedeniyle okunan bir kasidedir. Burada krala "Kalemiz olursa, o zaman bütün memleketler Hattusas'a boyun eğler" denilmektedir. Kralın sarayının bir kaya üzerine, düşmanınkinin ise kum üzerine kurulduğu anlatılmaktadır³³. Anittanın lanetlenmesinin üzerinden uzun süre geçmesine rağmen Labarna tarafından Hattusas'ın kurulu bulunduğu yerin stratejik önemi, savunmada sağladığı kolaylıklar, gözönünde bulundurulmuş olmalıdır³⁴. Bir başka metinde ise (2 BoTU 8 III, 19) kralı Labarna Hattusas'a çağrılmaktadır.

Labarna'nın dönemiyle ilgili bize en geniş bilgiyi Telepinus fermanı³⁵ vermektedir. Bu fermanla Labarna'nın yapmış olduğu seferlerden ve ele geçirdiği

²⁸ A.M.Darga, Eski Anadolu'da kadın, İstanbul, 1984, 23.

²⁹ F.Cornelius Geschichte Der Hethiter, 99 vd.

³⁰ F.Kinal, EAT, 85.

³¹ H.Otten, "Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie" Çev. H.Ertem, Belleten XXXIII/131, 1969, 361-369.

³² Bu görüş, E.Memiş tarafından benimsenmiş ve yayınlanan eserlerinde de kullanılmaktadır. Bk., E.Memiş, "Hitit Devletinin Batı Anadolu Politikası" Zafer Taşlıkılıçlı Armağan kitabı (Arkeoloji ve Sanat yayınları tarafından basıma hazırlanmaktadır).

³³ F.Kinal, EAT, 85.

³⁴ E.Akurgal, Die Kunst Der Hethiter, München, 1961, 58. 63; K.Bitel, Die Ruinen von Boğazköy, Berlin-Leipzig, 1937, 13; K. Bittel, Boğazköy Rehberi, 8.

³⁵ E.H.Sturte wand J. Brechtel, A Hittite Chrestomaty, Philadelphia, 1935, 65vd.; H.Otten, HHM, 112-113.

lkelerden bahsedilmektedir. İsmi geçenler Şunlardır: (Hapisna (Konya-Ereğli), Tuwanuva (Kilisehisar, Tyona kenti), Landa (Karaman), Zallara (Zalpa) Parsuhanta (Prushanda), Lusnas, Labarna bu Şehirleri, oğullarını ve akrabalarını atayarak idare etmeye alıŐmıŐtır³⁶. Ayrıca imparatorluk dönemine ait bir anlaşmanın giriş kısmında Labarna'nın Arzava lkelerinden Vilusa'ya yaptığı seferden ve ele geçirmesinden söz edilmektedir³⁷. Labarna zamanında, Hitit Sınırlarının bugünkü Bor'a kadar uzanmıŐ olması gerekir³⁸. Hititlerin kral Labarna dönemi sonunda artık güçlü bir devlet olmaya baŐladıklarını görmekteyiz.

-
- ³⁶ Labarna'nın yapmış olduğu Hattusas'ın başkent yapılması ve sonraki seferlerin Labarna II'ye yani Hattusilis I'e ait olduğunu ileri sürer. Bk. E.Akurgal, AU, 55.
- ³⁷ J.Friedrih, staatsvertrize Des Hatti-Reiches II, Leipzig, 1930, 2-3.
- ³⁸ F.Kinal, Arzawa Memleketin Mevkii ve Tarihi, Ankara, 1953, 22.

1. HATTUSILI I

Hitit devleti kuruluş dönemini tamamladıktan sonra Hattusili I zamanında, ekonomik gücünü artırmak için zengin bölgelere yönelik genişleme siyasetine başlamıştır. Hattusili I'e kadar başa geçen kralların isimlerinden sadece Labarna'yı biliyoruz. Ancak devletin kuruluşuna alt kronolojik eksikliğimize rağmen, kurban listeleri bu eksikliği kısmen gidermektedir³⁹. Bu listelerden Hattusili I'e kadar şu isimler okunmaktadır. Kantuşili, Tuthaliya, Pu-Saruma, Pavahtelmah, Labarna ve Tavananna (Krallıçe) bunlardan ilk dördünün tarihi kişilikleri ve icraatları hakkında hiçbir bilğimiz bulunmamaktadır⁴⁰.

Kurban listelerinde Labarna'dan sonra Hattusili I geçmektedir ki, gerek kendi vasiyetnamesinden⁴¹ gerekse kendinden iki asır sonra gelen Telipuni Fermanından⁴². Hattusili I'in egemenliği sırasındaki siyasi olaylar hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Hattusili I'in vasiyetnamesi⁴³, özellikle veliaht'ın isyanının bastırılması ve Murşili'nin evlatlık edinilerek tahta çıkarılmasını konu almaktadır.

Hattusili I ile ilgili siyasi olayları Telepinu Fermanından başlayarak ele alalım⁴⁴ "Hattusili I kral oldu. Aynı şekilde oğulları, kardeşleri, evlilik yoluyla akrabaları, askerleri birlik idiler. Ve o hangi sefere giderse, düşman kuvvetiyle tebalığına (hakimiyeti altına) alıyordu. Ve, o memleketleri zapt ve tahrip etti ve denizi hudud yaptı. Seferden döndükten sonra, oğullarından herbirini bu memleketlere yolladı, büyük şehirleri idaresine aldı. Fakat sonra prenslerin tebaları asi oldular ve efendilerine düşman oldular ve onlardan kanlarını istemeye başladılar". Metinden Hattusili I'in saltanatının ilk yıllarında başarılı seferler yaptığı anlaşılıyor⁴⁵

Anadolu'ya ilk büyük Hurri akını Hattusili I zamanında olmuştur. Hattusili I bu akınlara direnmekle kalmayıp, bir taraftan Arzava'ya ve Halep'e seferler düzenleyerek devletin gücünü göstermiş, diğer taraftan da, Hittilerin Akdniz

³⁹ H.Otten, *Belleken*, XXIII/131, 1969, 367 vd.

⁴⁰ A.M.Dinçol, *ASDX*, 1980, 7 vd.

⁴¹ H.Otten, *MDOG* 91, 1958, 78-84.

⁴² F.Kinal, "Yamhad Krallığı" *DTCF. Tar.Arş.Der.* I/8-9, Ankara, 1967.

⁴³ H.Otten, *MDOG* 83, 1951, 40 vd.; K.Bittel, Boğazköy, *Die Kleinfunde der Grabungen*, 1906-1912, Leipzig, 61; H.G. Güterbock, "Die Historische Tradition und ihre hierarische Gestaltung bei Babylonien und Hethitern bis 1200" *ZA*, NF 10, 1938, 138.

⁴⁴ E.Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1976, 32-35.

⁴⁵ O.R.Gurney, *The Hittites*, 23 vd.

ticaretine bizzat katılmasını sağlamıştır. Bu sayede devletin ekonomisinde, önemli gelişmeler görülmüştür. Arzava ülkelerinden Ullama (Antalya-Elmalı)'nın ele geçirilmesi ile Akdenize açıldığı gibi Halep krallığını zapt ederek, Kuzey Suriye'nin hareketli ticaretine katılmış oluyordu⁴⁶. Hattusili I saltanatının 5. yılında Kuzey Suriye'ye doğru sefer düzenlemiştir. Bu sırada Suriye'de başkenti Halep olan, Yamhad Krallığı bulunmaktaydı⁴⁷. Yamhad krallığının varlığını Woolley'in Amik ovasında yaptığı kazılardan, elde edilen belgelerden anlamaktayız. Başında Amurru asıllı bir sülalenin bulunduğu, bu krallık Mısır'a ve Asur'a vergi vermiş olmalıdır⁴⁸.

Hattusili I, Halep antlaşmasında Suriye seferini şöyle anlatmaktadır⁴⁹: "Büyük kral Tabarna, Tavanna'nın kardeşinin oğlu Hattusas'da kraldı. Sahuitta üzerine yürüdüm, şehri yakıp yıkmadım, ama dolaylarını yok ettim. Birliklerimi iki yere bıraktım ve onlara her çeşit mal verdim. Zabbar üzerine yürüdüm ve onu yok ettim. Kenti tanrılarını (yani heykellerini) ve üç majaltun arabasını Arinna'nın Güneş tanrıçasına çıkardım, bir gümüş boğayı Fırtına tanrısının tapınağına ve dokuz tanrı heykelini, Menzulla tapınağına çıkardım. Geçen yılda Alhala (Alalah- Tell Asana-Antakya yakınlarında) üzerine yürüdüm ve onu yok ettim. Geçen yılda, arzava ülkesi üzerine yürüdüm. Büyük baş hayvanlarını ve koyunlarını aldım".

Antlaşma metninden anlaşıldığına göre, bu akınlar, daha çok yağma için yapılıyordu. Nitekim Hattusili akınları başarılı sonuçlar vermediğini kabul etmektedir. Arzava ülkesine sefer yaptığı sırada, Anadolu'nun Hurri saldırısına uğramasını ise şöyle dile getirmektedir⁵⁰ : "Arkamdan Hannigalbat (Hurri) ülkesindeki düşman ülkesine girdi ve bütün ülkeler benden koptular. Sadece Hattusas kenti elimde kaldı." Hattusili I, başarısızlığın üzerine hemen geri dönmüş, Nesa, Ullama ve Sallahsua şehirlerini, Hurrilerden geri almış ve seferlerine devam etmiştir⁵¹. Yine antlaşmada bu seferden şöyle söz edilmektedir:

⁴⁶ E.Memiş, ETT, 40.

⁴⁷ S. Woolley, Alalakh, Oxford, 1955, Yamhad krallığı konusunda F.Kinal'ın Makalesi.

⁴⁸ F.Kinal, "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi," Ata. Konf. 1970, 3-13.

⁴⁹ H.Otten, MDOG, 91, 1958, 78-84; Halep antlaşması iki dilli olup Akadcası E.Weidner tarafından BoSt 8-9,6, KBoI ve XXXI, 82, Hititçesi KBo XXXI, 81'de E.Forrer, 2 BoTU 20 ve A.Götze, "Die historische Einleitung des Aleppo-Vetrages KBo, 16 "MDOG IV, 1928?29, 59-66 yayınlanmıştır. Ayrıca Bk. B.Landsberger, "Assyrische Königliste und Dunkles Zeitalter "JCS VIII, 1954, 60-61; H.Klengel "Ein Neues Fragment zur historischen Einleitung des Talmisarruma-Vertrages" 2A, 1964, 213-217.

⁵⁰ H.Otten, HHM, 115.

⁵¹ C.A.Michael, "Hattusilis, Halab, and Hanigalbat", JNES 31/2, 1972, 102-109.

"Geçen yılda Hattusili sefere çıktı ve Büyük kral, Puran (Fırat) ırmağını geçti. Hassuva kentini bir aslan gibi pençesi ile eline geçirdi. Üstüne toz yığdı ve oradan aldığı mallarla Hattusas'ı doldurdu; Gümüş ve altunun ne başlangıcı vardı ne sonu. Armaruk'un Fırtına tanrısını, Halep, Allatum, Adalur ve Liluri'nin Fırtına tanrılarını, iki gümüş boğa, gümüş ve altından üç heykeli güneş tanrıçası. Arinna'ya çıkardım. Allatum tanrıçasının kızı Hepat'ı üç gümüşten heykeli, iki altundan heykeli, bunları Mezulla tapınağına çıkardım.

Ben büyük kral Tabarna, Zippasna üzerine yürüdüm ve Hahhu tanrılarını Arinna'nın Güneş tanrıçasına çıkardım... Puran (Fırat)'ı yayan geçtim, benim ardından birliklerim de yayan olarak geçtiler. Sargon'da onu geçmişti. Ancak o (sargon) Hahu şehrine bir kötülük yapmamıştı, kentin içinde ateş atmamıştı ve dumanını Fırtına tanrısına çıkartmamıştı. Ama ben Büyük kral Tabarna, Hahhu kralını, Hassu kralını yendim, kentlerinin içine ateş attım ve dumanını göğün güneş tanrısına ve fırtına tanrısına çıkarttım ve Hassu kralını yük arabasının önüne koştum".

Hattusili I'in, savaştığı Halep kralının komutanı Zukrasi'nin adı hem Boğazköy (KBo VII₁₄) hem de Alalakh⁵² belgelerinde geçmektedir. Alalakh belgelerinde, Halep kralı Yarimlim III ile birlikte Hattusili I'in ismi geçtiği için Hattusili I'in Halepli rakibinin Yarimlin III olduğu tesbit edilmiştir⁵³. Yarimlim III yerine daha sonra, Halep krallığının başına Hammurabi II geçmiştir.

Önce iç güvenliği sağlayan Hattusili I, Güneydoğu Anadolu'daki şehirleri ele geçirerek, Hurrilerin saldırılarını önlemiştir. Diğer taraftan, Kuzey Suriye yolunun güvenliği sağlanmıştır⁵⁴. Hattusili I kendisine örnek olarak, Akad kralı Sargon'u seçmiştir. sargon⁴un Mezapotamya ve Suriye'ye egemen olduğu gibi, Anadolu'nun içlerine kadar sefer yaptığı biliniyordu. Hattusili, Kuzey Suriye'ye yapmış olduğu bu seferde, adeta yüzlerce yıl sonra, sargon'a karşılık verir gibiydi⁵⁵.

Hattusili I, egemenliğini bir an önce denize ve güneyin büyük merkezlerine ulaştırmak ve onların zenginliklerinden yüksek medeniyetlerinden faydalanmak istiyordu. Hattusili'nin bu çalışmaları sonucunda başarılı olmuştu. Ancak Hattusili dışarıdaki bu başarılarına rağmen, içeride disiplini sağlamakta güçlük

⁵² S.Woolley, Alalakh, Oxford, 1955.

⁵³ B. Landsberger, JCS VIII, 1954, 52.

⁵⁴ F.Cornelius, Geschichte Der Hethiter, 103 vdd.

⁵⁵ E.Akurgal, Au, 56.

çekmiştir⁵⁶. Velihatın Hattusili'e karşı isyan ettiğini tendisinden, yani yazmış olduğu vasiyetname'den öğrenmekteyiz. başarılı bir kişi olan Hattusili I bu isyanı bastırarak, veliaht'ı Hattusas'dan uzaklaştırmıştır. Yerine evlat edindiği torunu Mursilli'yi tanta çıkarmayı başarmıştır⁵⁷ Mursilli'yi tarta çıkarmak için, asiller meclisi "Pankuş" ve komutanlardan oluşan "Duduglar" meclislerinin onayından geçirmek için ünlü vasiyetnamesini yazmıştır⁵⁸. Eski Hitit tarihi açısından önemli bilgiler içermekte olan vasiyetname şöyledir⁵⁹.

"Büyük kral Tabarna soylular topluluğuna ve ileri gelenlere seslendi:

"Bakın ben hasta oldumve size genç Labarna'nın adını vermiştim;

o tahka geçecekti ve ben kral,

onu oğlum yaptım, kucakladım ve yükselttim.

Her zaman onunla ilgilendim. Ancak, o bu çocuk nasıl davrandı,

bu olacak şey değildi.

O hiçbir göz yaşı dökmeydi, hiçbir merhamet göstermedi:

soğuk ve kalpsiz.

O zaman ben, Kral, onu sorguya çektim ve yanıma çağırdım: 'Şimdi ne olacak?

Artık kimse kardeşinin oğluna bundan sonra da bebekmiş gibi bakamaz ya!

Kralın sözünü dinlemedi,

Anasının sözünü, o yılanın sözünü dinledi. Ve erkek kardeşleriyle

kızkardeşleri ona ara bozucu sözler taşıdılar; onlar sözlerine

kulak verdi. Ve bunu, ben kral duydum.

Böylece savaşa savaş açıyorum.

Yeter artık. O bundan böyle benim oğlum değil. Ama o zaman anası inekler gibi bağırdı.

'Benim gibi güçlü bir ineğin ana kucağını parçaladılar. Onu mahvettiler ve

Sen onu öldüreceksin! -Ben, Kral. ona bir kötülük mü işledim?

Onu rahip yapmadım mı?

Her zaman onun iyiliğini düşündüm. Ve onu takdir ettim ama o benim, kralın

isteğine sevgi ile karşılık vermedi. Nasıl olur da kendi isteği ile

Hattuşa için sevgi besler?

⁵⁶ A.M. Dinçol, "Hititler" AUI, 29-30.

⁵⁷ A.Götze, MAoGIV, 63'de Mursilis'in Hattusilis'in oğlu olduğu görüşündedir.

⁵⁸ F.Kınalı, "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler" Cumhuriyetin, 50. yıl dönümü anma kitabı, ankara, 1974, 414.

⁵⁹ E. Akargal, Die Kuntz der Hethiter, 32-35> E. Akargal, Au, 57 vdd.

Onun anası bir yilandır! Ve şöyle olacaktır: Anasının erkek kardeşlerinin, kız kardeşlerinin sözlerini dinleyecektir. Ve ozaman yaklaşacaktır. yaklaşacaktır, öd almak için ve beylere, ileri gelenlere ve görevlilere, benim adamlarıma yemin edecektir. Bakın, kral uğruna, teker teker öleceksiniz ve öyle olacaktır; o hepinizi mahvedecektir; ve bir kan banyosu yaptıрмаğa başlayacaktır. Ve o sakınca nedir bilmeyecektir.

Hatti'nin oğulları olan herkesin başına gelecektir. O böylece yaklaşacaktır, yaklaşacaktır ve kimin olursa olsun büyük baş ve küçük baş hayvanlarını götürmek için! Ben dışarıdaki düşmanlarımı kılıçla yendim, ve ülkemi huzur ve barış içinde tuttum.

Şimdi (bu iş) oraya varmamalı ve ülkemi kargaşalığa sürüklememelidir.

Artık bundan sonra oşehirden aşağı inip istediği yere salınarak gitmemelidir. Bakın

ben oğlum Labarna'ya bir ev verdim; ona yeterince toprak verdim.

Yeterince büyük baş hayvan, yeterince küçük baş hayvan ona verdim. Uslu oturduğu sürece yesin içsin;

İstedğinde eskisi gibi, yukarıya kente gelsin. Ancak can sıkacak davranışta bulunursa, yada herhangi bir kötülük, herhangi bir bozgunculuk yaparsa

Yukarıya kente gelmesin, evinde otursun."

Bunları söyledikten sonra Hattuşili yeni buyrulusunu bildirir:

"Bakın buraya, Murşili şimdi benim oğlum. Onu (Kral olarak) tanıyacaksınız.

Onu tahta oturtacaksınız, Tanrı onun kalbini bir çok iyi hasletlerle doldurdu.

Bir aslanın yerini tanrı ancak bir aslana verir."

Hattuşili vellahtı övdükten sonra sözlerini soylular topluluğuna yöneltir ve onlardan yeni kralı sevmelerini ve saymalarını ister:

"Bir savaş koptuğunda ya da bir başkaldırma olduğunda

Siz görevlilerim ve ülkenin büyükleri oğlumun yanı sıra olup onayardımcı olunuz.

Ancak üç yıl sonra sefere çıkmalıdır. Daha şimdiden onu bir kahraman kral yapmak arzusundayım.

Ama daha şimdiden, henüz o duruma gelmeden, ona krala gösterilen saygı yapılmalıdır.

Sizin için o tanrısal güneş kralının sulbundendir, böylece onu bir kahraman kral olarak yetiştiriniz.

Eğer onu daha çocuk yaşta savaşa götürürseniz onu sağlıkla geri getirmeye bakın;

Ve sizin topluluğunuz bir kurdunki gibi olsun.

Artık kavga olmamalı; onun görevlileri bir ananın çocuklarıdır.

Sizi artık bir kalb, bir göğüs ve bir duygu birbirinize bağlıyor.

Sakin kendinizi büyük görmeyin, aranızda hiçbir kimse ona rakip olmasın ve buyrultuya karşı çıkmasın.

Böyle bir davranışı, şinahuva ve Ubariya kentlerinin yaptığı hareketi siz yapmayınız. Kötülük size bir kez yapışmamalıdır.

Yoksa benim oğlum size, benim ötekine yaptığımı yapar.

Siz, benim sözlerimi ve benim sağduyumu bilenler oğlumu hep sağduyuya doğru eğitin.

Hiçbiriniz diğerini geri itmemeli ve hiçbiriniz ötekine kötülükte yardımcı olmamalıdır.

Kent yaşlıları konuşmamalı;

oğluma hiç kimse kendi çıkarı için başvurmamalıdır.

Oğlum! Hatti'nin yaşlıları sana söz yöneltmemelidir;

hiçbir kimse, ne Kussara'dan, ne Hemmuva'dan ne de Tamalkiya'dan ya da Zalpa'dan; onun gibi halktan hiçbirisi sana söz yöneltmemelidir.

Oğlum Huzziyaya bakınız. Ben kral, onu Tappassanda kentine

kral yaptım. Ama oradaki adamlar onu kullandılar ve onu kötüye sürekladiler; onu bana düşman kıldılar: 'Babana başkaldır' dediler.

Tappassanda sarayları gūnahtan arınmalıdır.

Gūnahtan arınmayı sen yerine getirmelisin".

Hattuşili bundan sonra oğlu Huzzia ve kızı ile olan çatışmaları anlatır. Öyle anlaşılıyor ki Büyük Kral yuvasında pek mutlu değildi. Bu çatışmalar ayrıca ülke için de çok zararlı olmuştur. Nitekim bu kargaşalıklara yukarıda ele aldığımız Telipinu metni de işaret etmektedir. Hattuşili bu zor günleri şöyle anlatıyor:

"Bunun üzerine, ben kral, Huzzia'yı yerinden aldım. Hatti'nin oğulları Hattuşada birbirlerine düşmüşlerdi. O zaman kızımı kullandılar, ve onun erkek nesli olduğu için onu bana düşman kıldılar: 'Babanın tahtı için bir erkek çocuk yok! Oraya bir uşak oturacak. bir uşak kral olacak' dediler. Ve böylece o Hattuşa kentini ve sarayı benden ayırdı, ülke büyükleri, ve benim kendi saray soylularım bana karşı açıkça düşman oldular.

Ve o bütün ülkeyi birbirine kattı.

O zaman kardeş kardeşi kavgada öldürdü;

dost dostu öldürdü. Hatti'nin çocukları

öldüler. Ve kimin büyük baş hayvanı, küçük baş hayvanı,

bir evi, bir samanlığı, bir üzüm bağı, toprağı,

kimin altını, gümüşü, değerli taşları, madenleri,

tuncu var idiyse, ve bütün mallar, bu

karışıklık döneminde yok olup gitti.

Sonra tanrılar kızı elime verdiler. O Hatti'nin oğullarını ölüme götürmüştü
yal

Ve, ben kal, kızdan bütün varlığını istedim. 'Sana az bile versem

Hatti'nin oğulları beni dilleri ile sorguya çekeceklerdir

O zaman o şunu söyledi: 'Beniyok olmağa attın'. Bunun üzerine, ben kral

kıza biraz (mal) verdim. O zaman o şöyle söyledi: 'Neye bana bu kadar az verdin?'

Ben, kral konuştum: 'Azdır! Ancak sana bol hayvan

ya da bol toprak verseydim o zaman

ben kendim ülkemin kanını emmiş olurum.'

Kızım benimle başımı ve benim adımları kirletti. Ve ben, kral, kızı aldım ve onu Hattuşa'dan

buraya aşağıya getirdim. Şimdi buyuruyorum: Toprak ve mülk, toprak ve mülk için.

Hayvan hayvan için: O babanın sözünü bir yana itti.

Hatti oğullarının kanını emdi. "şimdi ama-

kentten sürüldü. Evime gelirse evimi
yıkacaktır. Hattuşa kentine gelirse
onu ikinci kez (bizden) ayıracaktır). Taşrada ona
bir ev verilmiştir. yesin içsin.
Siz ama ona hiçbir kötülük yapmayınız. O kötülük yaptı.
Ben ona karşılık kötülük yapmayacağım. Beni baba diye
anmadı; ben onu kızım diye anmıyorum.
Bugüne kadar ailemden hiç kimse benim buyrultularımı uygulamadı.
Murşili, sen benim oğlumsun, bunu sen yap."

Bunun ardından Hattuşili veliahta öğütlerini verir:

"Böylece babanın sözlerini tut-babanın sözlerini tuttuğun sürece
ekmek yiyip su içeceksin. Olgun adam olduğun
zaman ise günde iki üç kez ye, kendine iyi bak.
İçine yaşlılık çöktüğünde kana kana iç.
O zaman babanın sözlerini bir yana bırakabilirsin.

Büyük Kral aynı öğütleri soylular topluluğuna ve ülkenin illeri gelenlerine de verir:

"Sizler benim en yüksek görevlilerimsiniz! Ve benim,
sizler de kralın sözlerini tutunuz. Siz yalnız ekmek yiyip su içeceksiniz.
Böylece Hattuşa ayakta kalacak, ülkem de
huzur ve barış içinde olacak. Ama siz kralın sözlerini tutmazsanız
gelecekte yaşantınızı sürdüremezseniz; yok olursunuz!
Kim kralın sözüne önem vermeyecekse o şimdiden
ölmelidir. Böyle birisi benim bakanım, benim en yüksek görevlilerimden
biri olmamalı!
Onun tenasül aleti kesilmelidir. Büyük babam
Pu-Lugal-ma'nın sözleri ile böyle oldu. Onun çocukları
başkaldırmaya itilmediler mi? -Benim büyükbabam
kendı oğlunu Sanahuitta'da veliaht ilan etmişti.
Ancak sonra kendi görevlileri, ülkenin büyükleri onun sözlerini dinlemediler
ve Papahdılmah'ı tahta çıkardılar. Şimdi kaç yıl geçti aradan

ve kaç kişi felaketten kurtuldu? Nerede büyüklerin evleri Bunlar yok olmadı mı?

Sizler, Benim, Büyük Kral Labarna'nın sözlerini tutunuz.

tuttuğunuz sürece Hattuşa kenti ayakta kalacak, ve siz ülkenizi

barışa ulaştıracaksınız. Yalnız ekmek yiyip su içeceksiniz.

Sözlerimi tutmazsanız, ülkeniz yabancıların eline geçer. -Ancak sizler

tanrılara da saygıdan geri kalmayınız: Onların ekmek payı, onların şarap payı onların çorbaları, onların yemekleri sofraya konmalıdır.

ve sen Muşili bunu

ne savsaklamalısın ne de unutmalısın. Ama

savsaklarsan felâket yine gelir, eskisi gibi.

Böyle olsun."

Hattuşili Muşili'ye son öğütlerini veriyor:

"Sana sözlerimi ilettim ve bu

levhayı (tableti) sana aydan aya okusunlar; böylece

benim sözlerimi ve tecrübelerimi hep kalbinde saklayacaksın.

Ve benim görevlilerimi. Ülkenin büyüklerini merhametle idare et!

-Birinde hainlik sezersen,

biri tanrı önünde günah işlerse ya da birisi yersiz bir söz ederse

bu durumlarda Pankus'un (soylular topluluğunun) düşüncesini sor.

arkadan kötü konuşmaların sonuçları da

Pankus'un kendi iyiliği için önlenmelidir. -oğlum kalbine ne

yerleştirdimse hep ona göre hareket et".

ve en sondavasıyetnamenin acıklı sözleri

"Cesedimi yıka, gerektiği gibi

Beni göğsüne bastır, ve göğsünde tutarak

beni toprağa göm."

2. MURSİLİ I

Hattusili I'in yukarıda metnini verdiğimiz vasiyetnamesini, hasta yatağında Kussara kentinde yazdığı bilinmektedir. Ancak kralın ölüm nedeni bilinmemektedir⁶⁰. Hattusili I'in Kuzey Suriye seferlerinin birinde yaralanmış olması güçlü bir ihtimaldir. Yerine veliaht olarak bıraktığı Mursili I'in iyi bir seçim olduğunu, bu kralın bize ulaşan belgelerinden anlamaktayız. Mursili I Hitit tahtına, Hattusili I'in istediği gibi "Pankuş" ve "Duduglar" meclisinin onayı ile geçmiştir⁶¹. Mursili I döneminde, daha çok güneydoğu cephesine, ağırlık verilmiştir⁶². Bu siyasetin doğal sonucu olarak Halpa ve Babil üzerine seferler düzenlenmiştir. Halep krallığının başında II. Hammurabi, Halep'e bağlı olan Alalah (Açana) şehrinde ise Ir-kabtum isimindeki krallar bulunmaktaydı⁶³. Ayrıca kuzey Suriye'de aralarında siyasi birlik bulunmayan, birçok küçük şehir devleti vardı. Bu krallıklar Mursili I dönemine kadar (Babil kralı Samsu-ditana'nın son zamanına kadar) Babil'e bağlı kalmışlardır⁶⁴.

Mursili I, önce Halep sonra Mari krallığını ortadan kaldırmış ve böylece Babil yolu kendisine açılmıştır⁶⁵. Bu konuda bizi Telipunu Fermanı aydınlatmaktadır: "Hattusas'da Mursili kral oldu. Aynı şekilde oğulları ve denizi hudud yaptılar. Halep'e gitti ve orayı tahrip etti. Ve Halep'ten esirler ve ganimetleri Hattusas'a getirdi. Babil'e gitti orayı tahrip etti. Hurileri defetti ve Babil'e esirleri ve ganimetleri Hattusas'a getirdi. Hantili bir sakı idi. O Mursili'nin kızkardeşi ile evli idi ve Hantili Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesat kurdular. Mursili'i katlettiler ve kan akıttılar".

Fermanda da açıkça belirtildiği gibi Mursili I tarafından ele geçirilmiştir. Aynı zamanda M.Ö 1531'de Babil'i alarak, birinci Babil devletine de son vermiş oluyordu⁶⁶. Hitit devletinin Orta Mezopotamya'ya kadar uzanan bu seferiyle, Hattı ülkesine pek çok ganimet ve büyük bir ün katmış ve Hititlerin kendilerinin büyük devletler arasında, Ön Asya toplumlarına kabul ettirmelerini sağlamıştır. Babil'in

⁶⁰ M.A.Dinçol, "Hititler", AU I, 30.

⁶¹ F.Kinal, Anma Kitabı, 1974, 414 vd.

⁶² E.Memiş, "Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadelesi" Selçuk Ünl. Eğitim Fak. Der.I, 1987, 114.

⁶³ D.I. Wiseman, The Alalakh Tablets, London, 1953.

⁶⁴ A.Goetz, An old Babylonian Itinerary "JCS VII, 1953, 64-72.

⁶⁵ F.Kinal, EAT, 88-89.

⁶⁶ H.Otten, Belleten, XXXIII, 1969, 366'de Babil'in Fetih tarihini M.Ö. 1531 olarak kabul ederlerse E.Akurgal, Au, 61; E.Akurgal, ETT, 42; M.A.Dinçol, "Hititler AU I, 30'da Fetih tarihinin M.Ö. 1550 olduğu görüşündedirler.

ele geçirilmesi ile Hitit devletinin güney sınırı, Basra körfezine dayanmamakla beraber, Akdeniz ticaretini bu körfeze bağlayan, Fırat kervan yolunun kontrolü, Hitit krallığının eline geçmiştir⁶⁷. Hattusas'da bulunan belgelerden bu fetihle birlikte Anadolu'nun kapılarının Mezapotamya medeniyetine açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hititler, edebiyatta, ilimde ve dinde yeni fikirlerle karşılaşmışlardır. Mursili I'nın Babil'den getirdiği eserler arasındaki katipler, Babil medeniyetini Anadolu'ya aşlamak için Babil destanlarını, büyük ve diğer fal metinlerini yazmışlardır.

Hititlerin Babil'i fethi, babilleri de şaşırtmış olmalı, çünkü Babil'i kronik yazarları "Hantili adam geldi. babil'i aldı" diye ifadeler kullanmışlardır⁶⁸. Yine Mursili I'nın Kuzey Suruye seferiyle ilgili bir bilgiyi Suppiluliuma'nın Halep kralı Talmi-Saruma ile yaptığı anlaşmada bulmaktayız⁶⁹: "Eskiden Halep Krallarının ülkesi Büyük Krallıktı. Ama onların krallığını, Hattı ülkesinin kralı, Büyük Hattusili "berbat" etti. Hattı ülkesinin kralı Hattusili'nin torunu Hattı kralı, Büyük kral Mursili, Halep ülkesi krallığını ve Halep ülkesini ortadan yok etti"

Görülüyor ki, Hitit devletinin güçlü kralı Mursili I kuzey Mezapotamya'yı egemenliği altına almıştır. Ancak bu güçlü kral bir sayar entrikasına kurban gitmiştir⁷⁰.

⁶⁷ F.Kinal, Anma Kitabı, 415.

⁶⁸ H.Otten, Saeculum 15/12. 1964, 121.

⁶⁹ H.Otten, HHM, 119; B. Landsberger, JCS VIII, 1954, 52 not 89.

⁷⁰ E.Memiş, S.Ü.Eğt. Fak. Der.I, 1987, 114.

3. ANADOLU'DA KARGAŞA DÖNEMİ

Mursili I'nın sarayından uzak kalması, kendisine komplo hazırlayanlara fırsat vermiş ve kardeşinin kocası Hantilis ile Zidanta tarafından Hattusasa şehrinde öldürülmüştür⁷¹. I. Mursili'nin öldürülmesiyle Puşarumma sülalesi sona ermiş, yerine tahta Hantili geçmiştir. Böylece Hitit tarihinde "Gasıp Krallar" dönemi de başlamıştır. Bu dönem Telepinus'un iktidarına kadar sürmüştür. Bu dönemdeki krallarının hemen hepsi, kendinden önce tahttabulunan kralı öldürerek, tahtı ele geçirmişlerdir. I. Hantili'nin Hitit devletinin eski gücünü koruma çabaları sonuç vermemiştir⁷². Bu başarısızlığın en açık göstergesi, Kuzey Suriye'deki Kargamış ve Aşata şehirlerinin, Hurrilerin eline geçmesidir. Hurri saldırıları bununla da kalmamış, [bir saldırı sonucu] kraliçe Harapşili ile prensleri esir alınarak, götürüldükleri Şugzia şehrinde öldürülmüşlerdir⁷³. Hantili I, Hattusas'ı korumak için çaba göstermiş ve şehri surla çevirmiştir. Bir metinde Hantili I şöyle demektedir⁷⁴ : "Hatti ülkesinde hiç kimse şehirlerde surlar inşa etmemiştir. Ben, Hantili bütün ülkede duvarlarla korunmuş kentler yaptım ve Hattusa kentinde tahkim ettim". Hantili I, döneminde Hitit devletinin üzerinden felaketler eksilmemiş ve tanrılar tarafından cezalandırılmıştır⁷⁵. Yaşlı olan Hantili I'nın ölümü üzerine yerinedamadı Zidanta Hitit devletinin başına geçmiştir⁷⁶.

Zidanta, krallığına kanlı bir şekilde başlamış, Hantili I'nın oğlu Piseni'yi ve bazı prensleri öldürtmüştür⁷⁷. Alakakh tabletlerinden , Zidanta döneminde Hurri akınlarının devam etmiş olduğunu öğrenmekteyiz⁷⁸. Tabletlerden, Halep şehrinin, Hurri askerlerinin kralı Barratarna tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Çukurova'da Hurriler tarafından Kizzuwatna krallığı kurulmuştu⁷⁹. Hitit kralı Zidanta, Kizzuwatna kralı Pallua ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştır⁸⁰.

⁷¹ F.Kinal, Anma Kitabı, 415.

⁷² H.Otten, HHM, 121-122.

⁷³ A.Goetze, JCSXI, 1957,55.

⁷⁴ H.Otten, HHM, 121-122; E. Akargal, AU, 62.

⁷⁵ Hantili I döneminde Hitit devletine yönelik Kaşka akınlarının başladığı, F.Kinal tarafından ileri sürülürse F.Kinal, Anma Kitabı 415; Von Schuler, Kaşka'lardan bahseden en eski belgenin Arnuvanda I dönemine ait olduğunu belirtir. Von Schuler, Die Kaskäer, Berlin, 1965, 23.

⁷⁶ Hantili I'inde bir saray entrikası sonucu öldürüldüğü fikri de ileri sürülmüştür. Bk. F.Kinal, Anma Kitabı, 415.

⁷⁷ O.R.Gurney, Anatolia c. 1600-1380 B.C.), CAH II, 4.

⁷⁸ Sincley Smith, The Statue of Idrimi, London, 1949, 14 vd.

⁷⁹ A.Goetze, Kizzuwatna, London, 1940.

⁸⁰ D.J.Wieseman, The Alalakh Tablets, London, 1953, 29.

Entrikalar ile tahta oturan Zidanta kendi öz oğlu tarafından aynı yöntemle öldürülmüştür⁸¹.

Ammunas, babasını öldürdükten sonra tahta geçmiştir. Bu kralın faaliyetleri hakkında bilgilerimiz çok sınırlıdır. Bu döneme ait elimizdeki tek kaynak Telepinus fermanıdır Metinde Ammunas'dan şöyle bahsedilmektedir: "Ve Zidanta kral oldu ve o zaman tanrılarPiseni'nin kanının hesabını sordular ve tanrılar Ammuna'yı tendi oğlunu kendisine düşman yaptılar ve o, babası Zidanta'yı öldürdü. "Ayrıca Ammunas'ı tanrılar da cezalandırmış ve ülkede büyük bir kıtlık olmuştur. Ayrıca iç karışıklıklarda devam etmiş birçok şehir de Hitit kralına karşı isyan etmişlerdir⁸².

Ammunas'tan sonra Hitit sarayında, taht mücedelesine devam edilmiştir. Onun yerine Hitit tahtına Huzzia I geçti⁸³. Huzzia'nında ağabeyi Testis'i öldürerek tahta çıkmış olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴. Daha sonra tahtı ele geçirecek olan telepinus ise Huzzia'nın büyük ablası İstaparias/İstapariyas ile evlenerek, kral ailesine damat olmuştur. Telepinus Fermanına göre babasını öldüren Huzzia, ablasını ve Telepinus'u öldürmeyi planlamış fakt bu planın anlaşılması üzerine Pankuş meclisinin verdiği karar ile sürgüne gönderilmiştir⁸⁵.

Telepinus Hitit tahtını ele geçirdikten sonra Hattusas'da topladığı danışmanlar kurulu önünde kabul ettiği bir yasayla saray entrikalarına son vermek istemiş ve bunda da başarılı olmuştur⁸⁶. Telepinus döneminde Hitit devletinin siyasi durumu iyi değildi.

Arzava ülkelerinin isyanından başka güneyde Adaniya (Adana) düşmüş Kizzuwatna ve güneykıyıları Hitit egemenliğinden çıkmıştır⁸⁷. Telepinus bu ağır şartlar altında kalınca Kizzuwatna kralı İsputahsu ile ilk devlet antlaşmasını yapmıştır. bu antlaşma dış politika ve diplomasi açısından önemli bir özelliğe sahiptir. Ancak Hititçe ve Akadça yazılmış olan metinden günümüze hemen hemen

⁸¹ J.Fiedrich. "Aus dem Hethitischen Schrifttum "AOXXIV, 3.

⁸² E.Memiş, S.Ü. Eğt. Fak. Der. I, 114.

⁸³ E.Laroche, Ammunas'ın bir "vakayiname" bıraktığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bk. E.Laroche, NH 30, Nr. 55; ayrıca E.Von Schuler, Kaskäer, 185.

⁸⁴ E.Memiş, S.Ü. Eğt.Fak. Der. I, 114.

⁸⁵ J.Fiedrich AOXXIV, 3'de bu görüşü teyid ederken, F.Kinal, suikast planını Telepinus'un bir tertibi olduğunu belirtir. Böylece Huzzia'yı tahttan uzaklaştırmış ve kendisi kral olmuştur. daha sonra çıkardığı kanunla durumunu meşrulaştırdığı görüşündedir. Geniş bilgi için, bk.; F.Kinal, Anma Kitabı, 416.

⁸⁶ E.Laroche, Catalogue des textes Hittites, Paris, 1971,5, nr.19.

⁸⁷ H.Otten, HHM, 122.

hiçbirşey ulaşmamıştır. sonraki dönemlerde yazılmış olan bir katalogda bu antlaşmanın başlığı, kayıtlı bulunmakta ve bir tablet üzerine yazılı olduğu ifade edilmektedir. "Bir (dane) tablet, antlaşma: Kizzuwatna kralı Isputahsu ve Hatti kralı Telepinus'nun imzaladığı antlaşma: Tam (metin)"⁸⁸. Kizzuwatna kralı Isputahsu'ya ait bir mühür de Tarsus'da bulunmuştur⁸⁹. Kral Isputahsu zamanında Kizzuwatna'nın bağımsız ve güçlü bir devlet haline gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eski Hitit devleti için önemli bir belge olan Telepinus Fermanı'nı burada vermemiz gerekmektedir⁹⁰.

4. TELEPINUS FERMANI

1. Bunlar, kral, Büyük Kral Tabarna'nın sözleridir. Vaktiyle Labarnas Büyük Kraldı. Sonra oğulları, biraderleri ve evlenme yoluyla olan akrabaları, aile mensupları ve askeri birlik idiler.
2. Ve memleket kötü idi. Fakat, O, seferler yapıyor ve düşman memleketlerini kuvvetiyle tâbiyetine alıyordu.
3. Ve O, Memleketleri tahrip ediyor ve korkutuyordu. Onlara denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra zaptettiği ülkelerden herbirine oğullarını atadı.
4. Hupisna (Konya-Ereğli), Tuwanuwa (Klisehisar Klasik Tyana kenti), Landa (Karaman), Zallara (Zalpa?), Parsuhantas (Purushanda), Lusnas (?) memleketlerine oğullarından herbirini atadı. Onlar bu memleketleri yönettiler. Bütün büyük şehirler alınmıştı.
5. Daa sonra Hattusili (I) kral oldu. Aynı şekilde oğulları, biraderleri, ev yoluyla akrabaları, askerleri birlik idiler. Ve O, herhangi sefere giderse düşman memleketlerini kuvvetiyle tebalığına (hakimiyeti altına) alıyordu.
6. Ve O, memleketlerini zapt ve tahrip etti. Ve denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra oğullarından herberini bu memleketlerden birine yolladı. Büyük şehirleri idaresi altına aldı.
7. Fakat sonra prenslerin tebaları asi oldular, ve efendilerine düşman oldular ve onlardan kanlarını istemeye başladılar.
8. Hattusas'ta Mursili kral oldu. Aynı şekilde oğulları ve denizi hudut yaptı.

⁸⁸ H.Otten HHM, 124; A.Goetze, Kizzuwatna, 75.

⁸⁹ H.Goldman'ın Tarsus'da yapmış olduğu Gözlü Kule kazılarda bulunmuştur. Bk. E. Akargal, Die Kunst der Hethiter 38 Levha 45.

⁹⁰ Sturtewant-Bechtel, A.Hittite Chrestomaty, 1935, 175 vd. E.Memiş, ETT, 152 vd.

9. Halep'e gitti ve orayı tahrip etti ve Halep'ten esirleri ve ganimetleri Hattusas'a getirtti. Babil'e gitti, orayı da tahrip etti. Huddileri defetti ve Babilli esirleri ve ganimetleri Hattusas'a getirtti.
10. Hantilis bir saki idi. O, Mursili'in kız kardeşi ile evli idi.
- 11 Ve Hantilis, Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesat kurdular, Mursili'i katlettiler ve kan akıttılar.
12. Hantilis korkmuş idi.

NOT: Metnin bundan sonrası bozuktur. Fakat yeni bulunan KBo VII 15 ile + Bo 223/9 tablet parçasının bu boşluğu tamamladığı A.Goetze tarafından doğru olarak tesbit edilmiştir. Tamamlanan bu paragraflarda Hantilis'in Hurrilerle yaptığı savaşı bahsediliyor ve Hantili başarılı olamamış gibi görünüyor. çünkü, zevcesi Harapsili ile bir oğlu Hurriler'e esir düşüyor ve götürüldükleri Sugzia (Boybey Pınarı) şehrinde öldürülüyorlar.

- 18.Hantilis ihtiyarladı ve tanrı oldu (öldü). Zidantas, oğullarıyla beraber Hantilis'in oğlu Kessenis'i katletti. Ve onun sadık adamlarını öldürdü.
- 19.Ve Zidanza kral oldu. Fakat tanrılar ondan Kassenis'in kanını istediler. Ve tanrılar ona kendi oğlu Ammunas'ı düşman etiler. Ve O, öz babası Zidanta'yı öldürdü.
- 20.Ve Ammunas kral oldu. Fakat tanrılar ondan babasının kanını istediler. bağlar, bahçeler meyve vermedi. koyunlar, sığırlar doğurmadı.
- 21.Ve şu memleketler ona düşman oldular Galnias (?),Adanias (Adana), Arzawas, Sallapas (Konya'nın Sillesi) (?), Parduvatas (Bozantı: Toroslarla antitorosların birleştiği yer), Ahulas (?). Askerler gittikleri her yerden başarısız dönüyorlardı. Ammunas tanrı olduğu (öldüğü) zaman meşedilerin başkanı zZurus, ailesinden birini gizlice altın mızrak taşıyan Taharwailis'e gönderdi. Ve oğullarıyla birlikte Tittis ailesini katletti.
- 22.Haberci Taruhsus'u gönderdi. O da oğulları ile beraber Hantilis'i öldürttü. Ve Huzzias kral oldu. Telepinus, onun ablası İstaparias'e zevce olarak tutuyordu. Huzzias, Telepinus'u da öldürmek istedi, fakat planı duyuldu ve Telepinus onu kovdu.
- 23.Onun (Huzzias) beş biraderi vardı. O (Telepinus) onlara ev yaptırdı ve: "yiğit için, fakat fenalık yapmayın" dedi.

- 24.Vaktaki ben, Telepinus, babamın tahtına oturdum (A.Goetze, JOS XI, 1957, s. 55 vd.na göre buradaki "Babamın" ibaresi, "kayın babamın" olmalıdır.) Hassuwa şehri ile harbe tutuştum ve onu tahrip ettim. Askerlerim Zizilippas şehrinde idiler. Bu şehirle de savaştım.
25. Vaktaki ben kral, Lawazantias (Çukurova bölgesinde olabilir) şehrine geldim. Lahhas bana düşman idi. Lawazantias şehrini bana karşı ayaklandırdı. Tanrılar onubenim elime verdiler. Subaylar, kumandanlar çok idiler ve beş hazinedar Karuwas, baş saki Killas, baş teşrifatçı Zinwasellis. büyük adam Lallis toplandılar ve gizlice baş meşedi Taruwas'ı gönderdiler.
- 26.Ben, kral, bilmiyordum. İştittiğim zaman onlar Taruwas'ı ve Taharwellis'i getirdiler ve Pankus meclisi onları ölüme mahkum etti. Ben kral: "Onlar niçin ölüyorlar?" dedim. Onların gözlerini bağladılar. Ben kral, onları bağışladım. Onları çiftçi yaptım. Onların sağ taraflarından silahlarını aldım ve ellerine saban verdim.
- 27.Kraliyet ailesi içinde kan davaları oluyordu. Kraliçe Istaparias öldü. Sonra kralın oğlu Alluwamnas da öldü. İnsanlar şöyle demeye başladılar: "Şu hale bakın, Hattusas'ta cinayetler genel bir hal aldı." Bunun üzerine ben Telepinus, Hattusas'ta Pankus'u toplantıya çağırdım. Bundan böyle Hattusas'ta kral ailesinin erkek evlatlarına hiç kimse suikast yapmasın, onlara hançer saplamasın.
- 28.Enbüyük oğul kral olsun. Eğer birinci dereceden (ilk zevceden) bir prens yoksa, ikinci dereceden (cariyelerden olan) bir oğul kral olsun. Eğer hiç erkek evlat yoksa, birinci dereceden bir prensese bir koca alınsın ve o kral olsun.
- 29.Benden sonra tahta kim geçerse, biraderleri oğulları, kan akrabaları, aile bireyleri ve askerleri birlik olsunlar ve düşman memleketlerini kuvvetle tebalıkları altında tutsunlar, fakat şunu söyleme: "Tamamen temizleyeceğim" Çünkü. sen hiçbir şeyi kökünden temizleyemezsin. Kral ailesinden herhangi bir ferdi öldürmek doğru değildir.
- 30.Benden sonra kim kral olursa, ve O, erkek kardeşlerine kız kardeşlerine fenalık yaparsa, ona karşı pankus'u toplayıp ve ozaman ona: "Tabletteki şu kan davalarını okul" deyiniz. "Vaktiyle Hattusas'ta suikast yapanlara nasıl muamele edilirmiş okul" deyiniz. O zamanlar, tanrılar kral ailesini cezalandırmak istemişlerdi.

31. Hangi kral, biraderleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkarırsa, o kendi başı ile öder. Pankus'u toplantıya çağırınız. Eğer onun niyeti açıklanırsa, suçunu başı ile öder. Fakat onu gizlice öldürmeyin. zurus, Tariwas, Taharwailis'in meselelerinde olduğu gibi. Evi, karısı ve çocuklarına fenalık yapmayın. Eğer bir prens hata yaparsa, O, (cezasını) kendi başı ile ödesin. Onun evine, çocuklarına dokunulmasın! Prenslerin yarısı zaten yok olmuştur. Onların evlerine, tarlalarına, bağlarına, ambarlarına, kölelerine, sığır ve davarlarına bunu yapma.
32. Eğer bir prens bunu yaparsa, başı ile ödesin. Fakat evine oğluna dokunulmasın. Prenslerin mallarını başka şahıslara vermek (müsadere etmek) doğru değildir adamları, evin babaları, baş sayar nazırı, baş meşedi eğer: "Bu şehir benim olsaydı, onlar şehrin beyine fenalık yapamazlardı" derlerse, onlara bu meseleleri anlat.
33. Bundan sonra Hattusas'ta prensler, meşediler, hazinedarlar, sakiler ve asa taşıyanlar, sizler bu sözlerimi hatırlayınız. Taruwas, Taharwailis ve Taruhsus size örnek olsun. Eğer herhangi bir kimse bir fenalık yaparsa yani ya evin babası veya baş saray nazırı, baş saki, baş meşedi ve binbaşı böyle bir fenalık yaparsa, siz onu cezalandırmadan önce, pankus'u toplantıya çağırınız.

C. ORTA HİTİT DEVLETİ

Eski Hitit Devleti, saray entrikaları sonucunda güçsüz düşmüştür. Mursili I döneminde Babil'e kadar uzanan devlet sınırları Kızılırmak mecrasına çekilmek zorunda kalmıştır.⁹¹ Telepinus'dan sonraki dönem uzun bir süre karanlık dönem olarak kalmıştır. Günışığına çıkarılan yeni belgelerle; bu dönem hakkında bilgilerimiz artmıştır. hitit devlet arşivlerinde Mısır ve Mezapotamya'da olduğu gibi kral listeleri bulunamamıştır. Hititlerde ise kurban sunan kral, kraliçe ve prenslerin isimleri listeler halinde yazılmıştır. Anadolu tarihi için bu listeler kral listesi gibi kullanılmıştır. Bunlardan "E" listesinde (KBo II 15);

1. Alluvamna
2. Hantili (II)
3. Zidanta (II)
4. Huzzia (II) isimleri verilmiştir.

Boğazköy kurban listelerinde Telepinus'dan sonra Hitit tahtına Alluwamna geçmiştir⁹². Ayrıca Boğazköy'de ele geçirilen iki bağış belgesine ait mühür baskılarında da bu isim anılmaktadır. (Levha). mühürde şu sözler okunmaktadır⁹³. "Tabarna, büyük Kral Alluvamna'nın mührü (sözleri) kim değiştirirse öldürülecektir "Kurban listelerinde olmayan ancak Boğazköy'de 1969 kazılarında ele geçirilen bir tablette Büyük kral Taharwailinin, Kizzuwatna kralı Eheya ile yaptığı antlaşmadan bahsetmektedir⁹⁴. Bu isim kurban listelerinde geçen krallardan birinin Hurrice ismi olduğu tahmin edilmektedir.

Alluvamna'dan sonra Hitit tahtına Hantili II geçmiştir. Krallığıyla ilgili elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Yerine Zidanta II geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Onun dönemi ile ilgili elimizdeki tek kaynak Kizzuwatna kralı Aliya ile yapılmış olan antlaşmadır. Tell Açana kazılarında IV. tabakadabulunan ve mülteci değişimi konusunda yapılmış olan bu antlaşma Alalah kralı ile Kizzuwatna kralı Aliyya tarafından imzalanmıştır⁹⁵. bu dönemin son kralı olarak Huzzia II'yi görmekteyiz. Kral listelerinde Zidanta'dan sonra kaydedilmiştir.

⁹¹ F.Kinal, EAT, 91 vd.

⁹² H.Otten, HHM, 126.

⁹³ E.Akurgal, AU, 64.

⁹⁴ H.Otten, VII. TT Kong. (Ank, 1972), 82.

⁹⁵ H.Otten, HHM, 127.

Boğazköy bağış belgelerinin birinin mühür baskısında da şöyle yazılıdır⁹⁶ : "Büyük kral Tabarna Huzzia'nın mührü (levha); sözleri kim değiştirirse öldürülecektir. Huzzia'dan sonra Eski Hitit sülalesinin kurucusu sayılan Tuthalia'nın adı "E" kurban listelerinde tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu durum da eski sülalenin iktidarı tekrar ele geçirdiğini göstermektedir. tuthalia Hantili soyundan gelmiş olsaydı, kendi oğullarına ve torunlarına yine kendi dedelerini adlarını koymasına gerekirdi. Dolayısıyla Tuthalia II yeni bir Hitit sülalesinin ilk kralı kabul edilmektedir⁹⁷.

⁹⁶ E.Akurgal, AU, 65.

⁹⁷ F.Kinal, Anma Kitabı, 417.

D- HİTİT İMPARATORLUĞU

Hitit imparatorluğu döneminin kral Tuthaliya II ile başladığı kabul edilmektedir. Tuthaliya'nın icraatlarını kısmen Talmi, Samra antlaşmasından öğrenmekteyiz¹. Hitit kralı Muwatalli ile halep kralı Talmi-Samra arasında yapılan antlaşmada Tuthaliya'dan şöyle bahsedilmektedir: "Tuthaliya, krallığın tahtınaoturduğu zaman" Bu anlatım şekli alışılmışı usluup olmadığı için, Hitit tahtında bir sülale değişikliği olduğu kabul edilmektedir². Çünkü taht değişiminden bahseden belgelerde "babasının tahtına geçti" ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir. bu durum Tuthaliya'nın, hakkı olmadığı halde tahtı zorla ele geçirmiş bir usurpator (yasa dışı) olduğunu kanıtlamaktadır. karısı Nikalmatı, Eski krallık sülalesinden bir prenses olduğu³ için II.Tuthaliya Telipinu yasasına göre kral olmuştur. Tuthaliya II kral olunca, geleneksel Hitit politikasının gereği olarak Kuzey suriye'ye yönelmiştir. Bu dönemde Mısır tahtında Thusmosis IV⁴ olduğu bilinmektedir. Güçlü bir kral olan Thusmosis Fırat boylarına, Kargamış'a kadar ilerlemiştir. Tuthaliya II ise gelişmelere kayıtsız kalmayarak, kargamış veHalpa'ya seferler yaparak Hititlerin Kuzey suriye'deki egemenliğini korumuştur. Talmi-Sarruma antlaşmasından, gelişmeleri şöyle takip etmekteyiz⁵:Önceleri Halpa şehrininkralları büyük krallığa sahipti. Ancak onların krallığını Büyük Kral Hattusi (Hattuşili I) sona erdirde. Hatti ülkesinin kralı, Hattuşili'den sonra büyük kral Hattusili'nin torunu, Büyük kral Haypa ülkesinin krallığını ve Halpa ülkesini tahrip etti. Büyük kral Tuthaliya krallığın tahtına yükseldiğinde Halpa (Halep) kralı kendisi ile hemen birbarış antlaşması yaptı, ancak daha sonra (ondan) koptu ve Halep memleketinin kralı Hannigalbat (Hurri) ülkesinin kralı ile ilişki kurdu. Bunun üzerine o (Tuthaliya II) Hannigalbat ülkesinin kralını ve Halpa ülkesinin kralını, memleketleri ile birlikte ve halpa şehrini tahrip etti.

Tuthaliya II yalnızca Kuzey Suriye ile ilgilenmemiş, aynı zamanda Hitit krallığının batı sınırlarını tahdit eden Assuwa (Kuzey-Batı Anadolu sahillerinde

¹ F. Weidner, PD, 80 vd. H.Otten, Chronologie, 14, Bu antlaşmanın tam metni için Bk.

² E.V. Schuler, Kaskäer 17.

³ H.Otten, HHM, 136 vd.

⁴ F.Kinal, "Yamhad Krallığı" DTCF. Tar.Ar. Der. V/8-9, Ankara, 1967, 207'de Mısır tahtında Thusmosis IV'ün olduğunu ifade etmekte ve Alalakh sarayında bulunan bir belgeden Tuthaliya II ile mücadele eden Halep kralının İlim-İlimma olduğunu belirtmektedir. Kinal açıklık getirmektedir. Halep kralı İlim-İlimma ile Mısır kralı Thusmosis IV çağdaş olması nedeniyle Hitit kralı Tuthaliya II ile Thusmosis çağdaştır. E.Akurgal, Bu Mısır kralının Thusmosis II olduğu görüşündedir. Bk. E.Akurgal, AU, 67.

⁵ F. Weidner, PD. Bost, Soud; E. Laroche, Catalogue des teptes Hittites, Paris, 1971, 9 vd.

olduğu tahmin edilmektedir) ülkesi üzerinede sefer düzenlemiş⁶ ve (KUB XXIII 11) bu koalisyona karşı büyük bir zafer kazanmıştır⁷. Ayrıca Assuwa zeferine ait küçük bir parçada (KUB XXII 14) Hurri ülkelerinden Issuwa ülkesinin ele geçirilmesinden söz edilmektedir⁸. Tuthaliya II Assuwa seferi sırasında, ele geçirdiği Assuwa kralı D_{SUM}-P_{LAMA} ile oğlu Kukkulis'i ve damadı Malazitis'i çocuklarıyla beraber esir alarak Hattusas'a götürmüş ve sonradan Kukkulis'i bağışlayarak Assuwa'ya vasal kral olarak tayin etmiştir. Ancak Kukkulis kısa süre sonra tekrar isyan etmiştir. Tuthaliya II, tekrar Assuwa üzerine sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Assuwa yıkılmış ve Kukkulis öldürülmüştür⁹.

Büyük kral, saltanatının son yıllarında, Harriyati (Karya) ve Zippasia ülkesi kralı Madduvattas'ın ülkesi Ahhiyava kralı tarafından işgal edilmişti. Madduvattas'da kaçarak Hitit kralına sığınmış ve ondan yardım dilemiştir. Bunun üzerine kendisine ordu ve malzeme yardımında bulunulmuş ve ülkesini kurtarması sağlanmıştır. Fakat Ahhiyava kralı Attarissiyas, tekrar gelerek Madduvattas'ın ülkelerini ele geçirmişti. Bunun üzerine Tuthaliya, bizzat Ahhiyava kralının üzerine sefer düzenlemiştir. İki ordu Seha nehri ülkesinde karşı karşıya gelmişler ve yapılan savaş sonucunda Tuthaliya II zafer kazanmıştır¹⁰. Bu mücadelede ilginç gelişmeler yaşanmıştır.¹¹ Tuthaliya II'den yardım isteyen Madduvattas'ın, düşman ile işbirliği yapmış olmasına rağmen Hitit kralı onu affederek anlaşma imzalamıştır. Tuthaliya II yaptığı antlaşmada, Arzava kralı Kupanta-Kal'a kızını vererek akrabalık kuran Madduvattas'ın suç işlediğini dile getirmiştir. Yine antlaşmadan Arzava topraklarını Madduvattas'ın kendi topraklarına katarak genişletme politikası uyguladığı anlaşılmaktadır. Bununla da yetinmeyen Madduvattas'ın Alasiya¹²'dan gelen vergilerde el koyduğunu

⁶ H.Th. Bossert, Asia, İstanbul, 1946, 27 vd.

⁷ E.Memiş, ETT, 46 vd.

⁸ Issuwa'nın bugünkü Malatya ve çevresi olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca bu (KUB XXIII 14) belgenin yayınlanması ile Issuwa ve Assuwa memleketlerine sefer düzenleyen kralın zannedildiği gibi Tuthaliya IV değil Tuthaliya II olduğu anlaşıldı. Geniş bilgi için bk.; F.Kinal, Anma Kitabı, 419.

⁹ E.Memiş, "Hitit Devletinin Batı Anadolu Politikası", 4.

¹⁰ Ö.Çapar, "Ahhiyava Sorunu " DTCF. Tar. Der. XIV(25, 387.

¹¹ A.Goetze, Madduwathas, MVAeG XXXII/1928, 1-178.

¹² Alasiyanın bugünkü Kıbrıs olduğu tesbit edilmiştir. Geniş bilgi için bk.; Tevlik Tarkan "Kıbrıs Adasında Tabii-Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Bakımından Bir Araştırma" Ata.Üni.Yayınları, No:131, 1971; S.Casson, Ancient Cyprus, London, 1937; A.Goetze, Kleinasien 2; H.Otten "Neve Oruellen Zum Ausklang des Hethitischen Reiches", MDOG 94, 1963, 10vdd; H.Güterbock, "The Hittite Conguest of Cyprus reconsidered, JNES XXVI/2, 1967, 73 vdd. A.Erzen, "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs" Belleten XL/1157, 1976, 94 vdd.

görüyoruz¹³.

Çeşitli yörelere seferler düzenleyen Hitit kralı'nın büyük kral olduğu ele geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Talmi-Sarruma antlaşmasından başka Alexander antlaşmasında da büyük Hitit kralları olan Hattusili I ve Mursili I'den birlikte söz edilmektedir.¹⁴ Ayrıca Tuthaliya II, Hattusili III ve oğlu Tuthaliya IV'ün soy kütüklerinde Hattusili I ile Suppiluliuma I arasında yer alır.¹⁵ Kurban törenlerinde de Hattusili I ve Suppiluliuma I'in heykelleriyle birlikte Tuthaliya II'nin heykelinide kurban sunulurdu.¹⁶ Gurney, Tuthaliya IV'e atfedilen yıllıkların da Tuthaliya II'ye ait olduğunu belirtir¹⁷.

Başarılı bir krallık dönemi geçiren Tuthaliya II'den sonra Hitit tahtına "Nişantaşı Şeceresi"ne göre Hattusili II geçmiştir. Fakat yapılan yeni araştırmalar ile bu iki kralın arasında Arnuvanda I'in bulunduğu kesinlik kazanmıştır.¹⁸ Ayrıca Boğazköy 1969 kazılarında ele geçen bir kral mühründe de "Tahurvaili" ismi geçmektedir. Bir toprak bağış belgesinin, parçası olan mühürdeki ifade şöyledir¹⁹ : "Tabarna Tahurvaili'nin mührü, Büyük kral (Büyük kralın) sözünü değiştiren kimse ölecektir". H.Otten, bu kralın Tuthaliya II ile Arnuvanda I arasında yaşamış olduğu fikrindedir. Ancak bu kral hakkında henüz elimizdeki mühürün dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Yine Boğazköyde yapılan kazılarda kral Arnuvanda I ile karısı Asmunikal'ın mühürleri de bulunmuştur (lev.). Arnuvanda I döneminde Hititlere karşı kuzey komşuları olan kaşkallardan yoğun bir saldırı vardır. Hitit-Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar Arnuvanda I dönemine aittir.²⁰ Ancak saldırıların bu

¹³ Densy Page, *History and the Homeric Iliad*, Los Angeles, 1959, 100, E.Memiş, ETT, 48 vd.

¹⁴ H.Otten, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische chronologie Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, 1963. 15.

¹⁵ A.Goetze, JCS XI, 1957, 88 vd.; H.Otten *Die hethitischen*, 15.

¹⁶ O.R.Gurney, CAH 44, 1960, 20; Bu makalede Tuthaliya IV'e atfedilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Çünkü onun döneminde Mitanni krallığı artık bir Asur uyusudur. Dolayısıyla yıllıklar Tuthaliya II dönemine aittir. Tezini savunmuşturki, E.Akurgal ve F.Kinal gibi bilim adamları başta olmak üzere, diğer bilim adamlarında bu tezin doğruluğuna katılmışlardır.

¹⁷ E.Akurgal, AU, 68.

¹⁸ Kronolojideki bu karışıklığın sebebi Nişantaşı kitabesinin yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Daha sonra F.Steinherr bu yanlışlığı düzeltmiştir. Bk.; F.Steinherr, *Istanbul Mitteilungen XXII*, 1972, 1-13'de "Suppiluliuma, Tudhaliasın oğlu, Hattusilis'in torunu" olduğunu açıkladı.

¹⁹ H.Otten, MDOG 103, 1971, 59.

²⁰ E. Von, Schuler, Kaskäer, 29-33.

dönemden öncede yapıldığı yine yazılı kaynaklarda belirtilmektedir²¹. Arnuvanda ve eşi Asmunikal kuzeyden gelen Kaşka saldırılarına karşı savunma güçlerini artırmaya gitmişlerdir. Ancak alınan önlemler Kaşka akınlarını durdurmaya yetmemiş ve bunun sonucunda, Zalpuva, Arinna, Nerik, Hurşama, Tapigga gibi şehirler ve çevreler yıkılmış ve yağmalanmıştır²².

Kaşkalar ile başa çıkamayan Arnuvanda ve karısı Asmunikal çareyi tanrılara yakarmakta bulmuşlardır. Bu yakarış metni özetle şöyledir²³ : Majeste, Büyük Kral Arnuwanda ve Büyük Kraliçe Aşmunikal şöyle söyler 'Yalnız Hatti ülkesi siz tanrılara karşı saf (temiz) bir ülkedir.Siz tanrılara yalnız biz Hatti ülkesinde saygı gösteririz. Siz tanrılar, tanrısal içgüdünüzle bilirsiniz ki, tapınaklarınızla kimse bizim kadar ilgilenmemiştir. Ve siz tanrılar malları, gümüşü, altını, hayvan biçimli kapları (rhyton denilen kaplar) ve elbiseleri ile kimse bizim kadar ilgilenmemiştir. Ayrıca, gümüş ve altın tanrı yontuları ile tanrıların vücudunda (yontularında) ne eskimiş ise, tanrıların aletlerinden herhangileri eskimiş ise, onları bizim kadar kimse yenilememiştir, Ayrıca, kimse sizin kurbanlarınızda temizliğe bu denli uymamış, günlük, aylık ve yıllık bayramlarınızı böylesine yerine getirmemiştir. (Oysa) siz tanrıların hizmetlileri ve kentleri angarya ve haraca zorlandı ve hizmetçileriniz kadın ve erkek köle durumuna getirildi. Siz tanrılara ben Büyük Kral Arnuwanda ve Büyük Kraliçe Aşmunikal her konuda saygı gösterdik. Biz, ekmek ve şarap kurbanlarınızla, besili sığır ve koyunlarınızı yeniden vereceğiz. (Siz) bizim tarafımızı tutun! Düşmanın Hatti ülkesine nasıl saldırdığını, ülkeyi nasıl yağmalayıp ele geçirdiğini size söyleyip, sizin nezdinizde onlardan davacı olmak istiyoruz. Bu ülkeler, siz gökyüzü tanrılarının ekmek şarap ve diğer eşyalarınızı verirlerdi (şimdi bunlar haraca bağlandı). İşte buralardan, rahipler, tanrı anaları (yani rahibeler), kutsal rahipler çalgıcı ve ilahiciler sürüldü, tanrıların dinsel törenleri (iptal edildi) ve eşyaları oradan atıldı. Oradan Arinna kentinin Güneş tanrıçasına alt gümüş, altın, tunç ve bakır güneş kursları ve hilaller ile bayram elbiseleri (yani tören elbiseleri), gömlekler, kurban ekmekleri, şaraplar ve kurbanlık sığır ve koyunlar gasp edildi. Bu ülkeler, Nerik, Hurşama, Kaştama, Himuwa, Zalpuva ve diğerleridir. Sizin bu ülkelerde sahip olduğunuz tapınakları Kaşkalar yıktılar, siz tanrıların yontularını kırdılar, rhyton'ları, gümüş, altın ve bronz kapları ve sizin bronz gereçlerinizi ve

²¹ E. Von, Schuler, Kaskäer, 30.

²² M.Pehlivan, Kaşkaların "Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", 100. Yıl. Üniv. Sos.Bil. Der. III, 30.

²³ A.M.Dinçol, AU Ans. I, 35.

elbiselerinizi yağmalayıp paylaştılar. Rahipleri, çalgıcı ve ilahi okuyucuları, aşçıları, fırıncıları, çiftçi ve bahçıvanları da aralarında paylaşıp, köle ettiler. Kaşkalar her şeyinize sahip oldular. Bu yüzden, bu ülkelerde kimse adınızı bile anmıyor; kimse size kurban sunmuyor ve sizin için bayram düzenlemiyor. Buraya, Hatti ülkesine de kimse sizin için vergi getirmiyor. Sizlere hiçbir yerden rhipler, çalgıcılar gelmiyor. Kimse size güneş kursları, hilaller, altın ve gümüş ile elbiseler vermiyor; ekmek, şarap ve hayvan kurban etmiyor. Size bu ülkeleri (yani Kaşkalar'ın yağmaladığı ülkeleri) saydık. Şimdi size sürekli yalvarıyoruz. Kaşkalar buraya, Hattuşa'ya değin geldiler; Tuhaşuna ve Tahantariya kentlerini vurup, kapılara kadar indiler. Biz, tanrılara saygılı olduğumuzdan, onların bayramlarına özellikle özen gösteriyoruz. Fakat nerik ili Kaşkalar'ın elinde olduğundan, Nerik'in Fırtına tanrısı ve diğer Nerik tanrıları için, kurbanları Hattuşa'dan Nerik yerine, Hakmişa'ya yollamak istiyoruz. kaşkaları çağırıp, armağanlar verip, ant içeriz. 'Nerik Fırtına Tanrısı'na gönderdiğimiz kurbanlara dokunmayın, yolda onlara saldırmayın!' Ancak onlar armağanları alıp, ant içtiler. Ama, ayrılınca andı bozar ve tanrıların sözünü küçük görürler, Fırtına Tanrısı'nın andının mührünü kırarlar. Hatti'den giden kurbanlara saldırırlar."

Bu duanın en ilginç yönü, tanrılara şantaj yapılır bir şekilde kaleme alınmış olmasıdır. tanrılar Kaşka saldırılarını önlemezlerse bundan sadece Hititlerin değil aynı zamanda tanrılarında. çarar göreceği açık bir yekilde ifade edilmektedir. Ayrıca Nerik bölgesinin Kaşkaların elinde bulunmasından dolayı bu şehirde bulunan Nerik Fırtına tanrısına armağan gönderememeden dolayı şikayetçidirler. Nerik'in yağmalanması sırasında Arinna'nın Güneş tanrısını ele geçirerek beraberlerinde götürmüşlerdir²⁴.

Kaşkalar, ardı arkası kesilmeyen saldırılar sırasında, Hitit kralı Arnuvanda ve kraliçe Asmunikal ile antlaşma yapmışlardır. Ancak Kaşkaların bu antlaşmalara sadık kalmadıklarını biliyoruz. Hitit Kralı, büyük olasılıklı Kaşka savaşları arasında hayatını kaybetmiştir²⁵.

Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına Hattusili II'nin geçip geçmediği ve böyle birinin var olup olmadığı tartışılmıştır. Hattusili II'nin yaşadığı ve krallık yaptığı fikrini F.Weidner²⁶ ortaya atmış ve kanıt olarak Mursili II'nin Halep Kralı Talmi-

²⁴ E.H.Klengel, Die Hethiter, Geschichte und Umwelt; Eine Kulturgeschichte Kleinasien von Çatalhöyük bis zu Alexander dem Großen, München, 1975, 75.

²⁵ Ö. Von Schuler, Kaskäer, 152-167.

²⁶ F.Weidner, PD, 80-111.

Sarruma ilebyaptığı antlaşmayı göstermiştir. Weidner, bu antlaşmada geçen Hattusili'in Hattusili II olduğunu ileri sürmüştü ve A.Goetze²⁷'de bu görüşü desteklemiştir. Ayrıca H.G.Güterbock²⁸ ve R.Gurney²⁹ yayınladıkları makalelerle bu tezi desteklemişlerdir, Ancak H.Otten³⁰ bu görüşün doğru olmadığını, bu antlaşmada ismi geçen kralın Hattusili I olduğu görüşünü açıklamıştır. H.Otten'i F.Kinal³¹ ve Akurgal³² desteklemişlerdir.

Tuthaliya II'nin döneminde siyasi alanda başlayan çöküş onun ölümünden sonra hızlanmıştır. Hattusili II'nin yaşadığını ve krallık yaptığını var sayarak çöküşün devam ettiği bir gerçektir. Kuzey suruyi ile olan ilişkiler düzelmediği gibi kuzeyden gelen Kaşka tehdidi devam etmektedir.

Daha sonra Hitit tahtında Tuthaliye III'ü görmekteyiz. Mursili II'nin veba dualarında "Tuthaliya'nın oğlu genç Tuthaliya" şeklinde belirtilmektedir ki, bu baba ve oğulun aynı isimli olduğunu göstermektedir³³ Boğazköy kazılarında, Tuthaliya ismini taşıyan bir mühür baskısı ele geçirilmiştir (lev :)³⁴. Ayrıca Suppiluliuma'nın kahramanlık tabletlerinde: "... ut-ha-li-ia A-BIA A [-BI-IA...] yani "büyük babam uthaliya" sözleri geçmektedir. Bu ifadelerde Mursili II'nin büyük babasının Tuthaliya olduğu ortaya çıkmaktadır³⁵

Tuthaliya III, kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzava, güneydoğuda Halep krallıklarına karşı Hattusa'nın çıkarlarını korumaya çalıştı³⁶. Hattusili III'e ait

²⁷ A.Goetze, "The Predecessors of Suppilulimas of Hatti" JAOS 72, 1952, 62-72; A.Goetze, "On the Chronology of the second millennium" JCS XI, 1957, 59.

²⁸ H.G. Güterbock "The Predecessor of Suppilulimas again" JNES XXIX, 1970, 73-77, H.G. Güterbock, "Hattusili II once more" JCS XXV, 1973, 100-104.

²⁹ O.R.Gurney, OLZ 67,1972, 451-454.

³⁰ H.Otten, Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, Akademik Mainz, 1968, 1-30.

³¹ F.Kinal, Anma Kitabı, 419-420'de Kronolojiden tamamen çıkarılması gerektiğini ifade etmektedir.

³² E.Akurgal, Ald, 70-72, Kinal'la aynı görüşü paylaşmasına rağmen kronolojiden çıkarmamıştır.

³³ A.M.Dinçol, AU Ans.I. 37'de Genç tuthaliya'nın babasını Tuthaliya II olarak kabul ederler. Buna Arnuvanda I ile Suppilulima kardeşler, Suppilulima kardeşinin yerine tahtın varisi genç Tuthaliya'yo ortadan kaldırarak tahtı ele geçirmiş olduğunu ifade etmektedir.

³⁴ E.Akurgal, AU 73'de bu mühürün Tuthaliya III ait olduğunu ifade ederken Tuthaliya II ve Tuthaliya IV mühürlerinden ayrı stil özellikleri bakımından ayrı belirtmektedir.

³⁵ H.G.Güterbock, The deeds of Suppiluliuma as told by his son, Mursili II JCSX, 1956,60.

³⁶ H.G.Güterbock, JCS:, 1956, 65 vd.

bir metinde (TBo VI 28) Tuthaliya III dönemi şöyle anlatılıyor³⁷ :

- 6- Vaktiyle Hatti memleketleri dış düşmanlar tarafından işgal edilmişti.
7. Kaşkallı düşman gelmiş, Hatti memleketlerini işgal ederek Nenasa'yı sınır yapmıştı.
- 8.Aşağı memlekette Arzajalı düşman gelmiş, Hatti memleketlerini zaptetmiş ve
9. Tuwanuwa ve Uda şehirlerini sınır yapmıştı.
- 10 Öte taraftan Aruannalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin tümünü almıştı.
11. Beri taraftan Azzili düşman gelmiş, yukarı memleketi zaptetmiş
12. Samuha şehrini sınır yapmıştı. Issuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini almıştı.
13. Öte yandan Armatana'lı düşman gelmiş, Hatti ülkelerini zaptetmiş
14. ve Kizzuwatnayı sınır yapmıştı ve Hattusa şehri
15. Yakılmıştı, yalnız'nin heşti ve evi kurtulmuştu.

Bu tabletde Tuthaliya'nın hangi Tuthaliya olduğu açıklığa kavuşmamıştır. Ancak çağdaşı Mursili II zamanına ait bir tablette : "Tuthalias, Büyük Kral, Kizzuwatna mabedinden tanrıları getirtmiş ve onları samuha³⁸ şehrinde ayrı bir mabede koydurmuştu "şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda sözettiğimiz tabletteki Tuthaliya, Tuthaliya III'dir.³⁹

Tuthaliya III sık sık hasta olduğu için böyle zamanlarda yerine oğlu Suppiluliuma'yı kumandan olarak göndermiştir. bu genç prens Kaşka akınlarından Sumaha'yı korumak için önce şehri güven altına almış ve daha sonra şehir surlarını onartmıştır. Kaşkaları ve müttefikleri Hayaşalıları yenilgiye uğratarak ganimetler elde etmiş ve bunları Sumaha şehrine taşımıştır⁴⁰.

Yina babası Tuthaliya III ile birlikte Aşağı Memleket'te ortaya çıkan sorunu ortadan kaldırmak için sefere çıkmıştır⁴¹. Hititlerin vasallık antlaşması yaptığı Kassasiya'nın, batı eyaletleri ve Hulana Nahri (Sarı Nehir) çevresindeki halkının

³⁷ F.Kinal, Anma Kitabı, 419; E.Cavaignac, Le Problème Hittite, Paris 1936.

³⁸ H.Z.Koşay, "Hitit Tapınağı Samuha Nerededir" Belleten 144, 1972, 463-468p
J.Garstang-O.R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, 32 vd.;
S.Alp, "Die Lage von Samuha" Anatolia I, 1956, 77-85.

³⁹ F.Kinal, Anma Kitabı, 419'da her ne kadar bu belgeleri verirse de Tuthaliya III'ü kronolojiden çıkarır.

⁴⁰ L.Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, 78; E.von Schuler, Kaskäer, 35.

⁴¹ N.Adontz, Historie d'Arménie; Les Origines du x² Siècle VI² (V.J.C), Paris, 1946, 28.

Masa ve Kammalalılar tarafından tehdit edilmesi üzerine sefere çıkılmıştır⁴². Büyük devlet olan Hititler, böylece vasallarına karşı yükümlülüklerini yerine getirmiştir. Hitit ordusunun Maşa ve Kammala ülkelerini cezalandırma⁴³ girişiminden faydalanan Kathariye ve G/Kazzapa⁴⁴ şehirleri çevresinde oturan Kaşka grupları savunma hatlarını aşarak belli başlı Hitit şehirlerini yağmalamışlardır⁴⁵. Harekete geçen Suppiluliuma Kaşkaları yenilgiye uğratmıştır⁴⁶. Suppiluliuma, Kaşkaların bir grubunu toparlamayı başaran Piyappili adlı lideriyle karşılaşır ve ona karşı da zafer kazanır. Kazanılan bütün bu başarılar Kaşka akınlarını önlemeye yetmiyordu⁴⁷. Tuthaliya III'ün son günlerinde Kaşkalar, Anadolu'nun iuçlerine kadar ilerlemeyi başarmışlardır. Hitit devletinin içine düştüğü bu kötü durum Suppiluliuma'nın tahta çıkışına kadar devam etmiştir⁴⁸.

⁴² J.Pirenne, "La Politique d'Exponcion Hittite, Envisagec a'Travers Les Traités de de vassalite et de Protectorat "Ar Or XVIII/1-2, 1950, 376 vd' de vasalların hükümlülükleri hakkında bilgi verilmektedir.

⁴³ E.Cavaignac, "Les Annales de Suppiluliuma" REAI, 1930, 231; L.Delaporte, Les Hittites, 79; H.Ertem, Pala ve Tummana, Ankara 1980, H.G.Güterbock, JCSX, 1956, 65 vd. M.Pehlivan, Kaşkalar, 18.

⁴⁴ Coğrafi konumları için Bk; G.F. Del Monte. J.Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hathitischen Texte, Repertoire, Geographique des Textes cuneiformes VI. Weisbaden, 1978; 201-202,204.; H.Ertem, Coğrafya Adları Dizini, 31; J. Garstong-O.R. Gurney, The Geography, 28 vd.

⁴⁵ E. von Schuler, Kaskäer, 36; L.Deaporte, Les Hittites, 79

⁴⁶ N. Adonig, Historie d'Arménie, 28 vd; Ervon Schuler, Kasäer, 36 vd.

⁴⁷ F.Cornelius, Geschichte der Hethiter, 140.

⁴⁸ E.Akurgal, AU, 74; M. Pehlivan, Kaşkalar, 20.

1. SUPPILULIUMA I

Tuthalya III öldükten sonra yerine genç Tuthaliya'nın geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak yeni kral olan genç Tuthaliya ile Suppiluliuma arasında taht mücadelesinin başladığı da görülmektedir. Hitit devletinin içine düştüğü bu kötü durum bütün düşman devletlerin Hatti ülkesine saldırmasına neden olmuştur. Hattusili III bu olaya açıklık getirmektedir (2 KBo VI 28)⁴⁹ : Hatti memleketleri düşmanları tarafından tümüyle yıkıldı; bir yandan kaşkalı düşman, öbür yandan, aşağı ülkeden düşman Arzuva geldi ve bu da Hatti memleketlerini tahrip ederek Tuvannuva'yı (Tyana-Bor) sınır yaptı. Sonra Azzi'den (Erzurum Bölgesinden) düşman geldi, o da yukarı memleketleri yaktı ve Samuha'yı sınır yaptı. Isuva'da (Doğu Anadolu) düşman geldi ve Tegarama'yı yıktı ve Kizzuwatna'yı sınır yaptı ve Hattusa kentide tahrip edildi."

Görülüyor ki Tuthalya III döneminde başlayan çöküş, genç Tuthaliya döneminde hızlanmıştır. Yeni kral ile Suppiluliuma arasındaki taht mücadelesini Mursili II veba duasında şöyle belirtmektedir⁵⁰: Genç Tuthaliya Hatti memleketinde bey olduğu için prensler, beyler binbaşılar, büyük ve küçük subaylar Hattusas'ın askerleri ve harp arabası cenkçileri, hepsi ona yemin etmişlerdi. Babam da ona yemin etmişti. Fakat babam Tuthaliya'ya karşı harekete geçtiği zaman prensler, beyler, binlerinbaşları, Hattusas'ın büyük subayları, hepsi babamın tarafına geçtiler ve Tuthalya'yı yemin tanrıları koruyorlardı. Fakat onlar Tuthalya'yı öldürdüler. Sonra ona yardım eden biraderlerini de öldürdüler. Ve onları yakaladılar ve Alaşya memleketine gönderdiler ve (onlar orada kaldılar".

Mursili II'nin belirttiği gibi Genç Tuthaliya kral olmuşsa da⁵¹. Hitit devletinin durumunun iyi olmadığını gören komutanlar ve idareciler daha

⁴⁹ Hattusilis III'e ait bu tablette sözü edilen Hitit kralının Tuthalya III olduğu belirtilmişse de daha sonra bu dönemin Genç Tuthaya'nın zamanına daha uygun olduğu görüşü hakim olmuştur. Bk. A.Goetze, Kizzuwatna, 21-22; E.Akurgal, AU, 74.

⁵⁰ Mursili II'nin veba duaları KUB XIX 1+KUBXIV 14 iki nüsha halinde ele geçirilmiş daha sonra KUB XXXI 121'de yeni bir parça daha bulunmuştur. KUBXIX 1 ve KUBXIV'deki metinler, A.Goetze tarafından KLF 1, 164-177'de I. veba duaları" adı altında neşredilmiştir." II. veba duaları" da yine A.Goetze tarafından KLF 1, yayınlanmıştır. A.Goetze, A nüshası, KUB XIV 8'de, B nüshası KUB XIV 11'de, C nüshası KUBXIII 10'da çıkmış olan metinlerin KLF1 206-219'da Almanca tercümeleriyle birlikte yayınlamıştır. KUB XXXI 121'de H.G.Güterbock tarafından, RHA 66'da Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır. Türkçe Tercümesi ise E.Memiş tarafından ETT 156-162'de yayınlanmıştır.

⁵¹ Genç Tuthaliya'nın Tuthaliya III'ün oğlu olarak Telepinus Kanununa göre tahtın varisi olmuş. Fakat dirayetsiz bir kişi olduğu için komutanlar ve idareciler Suppiluliuma'nın tarafını tutmuşlardır.

babasının zamanında kahramanlıklarını gördüğümüz Suppiluliuma'yı tahta çıkarmışlardır. bu kararın verilmesinde Tuthaliya III'ün zor durumlarda ve hastalık dönemlerinde Suppiluliuma'yı çağırmasının da rolü olmuştur.⁵² Neticede bir saray komplosuyla genç Tuthaliya tahttan indirilmiş ve öldürülmüştür. Kardeşlerinden bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da Alaşya (Kıbis)'ya sürülmüştür.⁵³

Suppiluliuma I (M.Ö.1385-1345) artık Hitit tahtının tek hakimi haline gelmiştir. tahta geçerken Hitit kanunlarını öğrenmiş olmasına rağmen, Hitit tarihinin en güçlü ve en başarılı devlet adamı olmayı başarmıştır. Devleti idare ettiği süre, Hitit ülkesinin en parlak dönemi olmuştur. Suppiluliuma krallığının ilk yıllarında kuzey sınırlarının savunulması için generallerinden Hutupiyanza'yı görevlendirmiştir⁵⁴. Hayaşa ve onunla sınırdas olan Kaşkalarayakın olan toprakların korunması görevini de oğullarına bırakarak Mitanni ile hesaplaşmak için Kuzey Suriye'ye doğru sefere çıkmıştır⁵⁵. Suppiluliuma Kuzey Suriye'ye üç kez sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin birinci ve ikincisi Mısır firavununu Amenofis III zamanında, Mitanniler üzerine, üçüncüsü ise Hurri ülkeleri ve Kuzey Suriye beylikleri üzerine yapılmıştır⁵⁶.

Kuzey Suriye'ye yapılan birinci sefer hakkındaki bilgilerimiz Mattivaza antlaşmasına dayanmaktadır⁵⁷. Antlaşmanın önsözünde 1-17 satırları arasında, Suppiluliuma'nın Mitanni kralı Tusratta ile yapmış olduğu mücadeleleri ve ülkesinin sınırlarının Niblane (Lübnan) dağlarına kadar genişletildiği anlatılmaktadır. Ayrıca Suppiluliuma'nın Nuhassa kralı Tette ile yaptığı, Tette antlaşmasının birinci sütununda da Suriye seferinden bahsedilmektedir⁵⁸. Metinden anlaşıldığına göre Mitanni kralı Tusrat'ta, Nuhassa Sarrupsi'yi öldürmek istemiş, Suppiluliuma'da Sarrupsi'ye yardım amacıyla sefere çıkmıştır⁵⁹. Birinci Suriye seferinden bahseden diğer bir belge ise Hitit kralı Muvatallı ile Halep kralı Talmisarma arasında yapılan antlaşmadır. Bu metnin 33-36. satırları arasında

⁵² M.Pehlivan, Kaşkalar, 32-33.

⁵³ H.Güterbock, JCSX, 1956, 41 vd.

⁵⁴ H. Ertem, Pala-Tummana, 58-59; E.Cavaignac, Le Probleme Hittite, Paris, 1936, 38.

⁵⁵ W.Helck; Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3 und 2. Jahrtausend v.chr. Weisbaden, 1962, 177 vd.; H.G.Güterbock, JCSX, 1956, 122.

⁵⁶ F.Kinal, "Suppiluliuma'nın Suriye Seferleri, Beleten XI-41, 1947, 1-13.

⁵⁷ Bu antlaşma metninin transkripsiyonunu ve Almanca Tercümesi F.Weidner, Bo st 8, PD, L-37'de yayınlanmıştır. Türkçe tercümesi için Bk (kendi yaptığımız sayfayı vereceğiz).

⁵⁸ F.Weidner, Pd, 12.

⁵⁹ F.Kinal, Beleten, XI-41, 1947, 3.

yapılan seferle ilgili bilgi vermektedir⁶⁰.

Suppiluliuma'nın İkinci Suriye Seferi hakkındaki bilgiler, Mattivaza antlaşmasının 17.-48. satırları arasında geçmektedir. Bu antlaşmada Hitit ordusunun Kadeş'e kadar ilerlediği haber verilmektedir. Ayrıca 2 Bo TU 44 (=KUBXIX 13) II. sütunundaki Harran, Kargamış ve Wassuganni'ye ait bilgiler. Asurluların Suttorna'ya yardım ettiklerini göstermektedir. Yine KUB XXXIV 23 öy I-II'den de Kargamış ve Wassuganni'nin tahrip edildiğini öğrenmekteyiz. Üçüncü Suriye seferine ait belgelerden KBo V6 öy II 1-8 (=2 Bo TU 417)⁶¹ metninde Suppiluliuma'nın, Kuzey Suriye beyliklerinden Kargamış, Halpa ve Ammurri ayaklanması üzerine çıktığı seferden bahsedilmektedir. KBo V6 metinde ise, Tutanchamon'un dul kraliçesi Suppiluliuma'ya mektup yazarak oğullarından biriyle evlenmek istediğini bildirmektedir⁶².

Suppiluliuma, Kuzey Suriye üzerine yapmış olduğu bu üç sefer sonucunda devrin güçlü devletlerinden Mitanni devletini kendisine bağlı vasal bir devlet durumuna getirmiştir. Bu nokta Mitanni kralı ile yapılan antlaşmada belirtilmektedir. Suppiluliuma dönemi hakkında önemli bilgiler içeren bu antlaşmada şöyledir (KBo I, 1-2; KUB III, 1a - 1b - 1c - 1d)⁶³.

a. Hatti Kralı Suppiluliuma ile Mitanni Kralı Mattivaza Arasındaki Antlaşma

1. Harri ülkesi kralı Art [atam]a'nın Güneş, Su [bb]i[u] liuma büyük kralla, kahramanla, Hatti ülkesinin kralıyla

2. Tesup'in sevgilisi ile aralarında bir antlaşma yaptıklarında Mittanni ülkesinin kralı Tüsratta, büyük krala Hatti

3. Ülkesinin kralına, Kahramanına karşı güç gösterisinde bulunmuştur. Bende büyük kral, kahraman Hatti ülkesinin kralı, Mitanni ülkesinin

4. Kralı Tusratta'ya karşı güç gösterisinde bulundum. Ve ben Fırat'ın bu tarafındaki bölgeleri yağmaladım ve Niblani sıra dağlarını kendi topraklarıma kattım

⁶⁰ F. Weidner, PD, 85.

⁶¹ F.Kınal, Belleten, XI-41, 1947, 5-13; F.Kınal, Ata.Konf. 1970, 10-11; F.Kınal, "Kargamış Şehri Tarihi Hakkında" DTCFD XVI/3-4, 1958.

⁶² H.G. Güterbock, JCSX, 1956, 98; J.Friedrich, "Aus des Hethitischen Schrifttum" AOXXIV, 3; H.Otten, HHM, 225.

⁶³ E.Weldner, PD, 4-37.

5. Kral Tusratta ikinci kez bana karşı ayaklandı ve şunları söyledi : "Fıratın öbür tarafını neden yağmalıyorsun (işgöl)

6. ediyorsun" bunlara ilaveten devdam etti."

7. Eğer sen Fırat'ın öbür tarafındaki bölgeleri (toprakları) yağmalarsan o zaman bende Fıratın o bölgelerini yağmalarım (işgal ederim).

8.Kral Tusratta'nın bir takım istekleri vardı. Şayet sen yağmalarsan bende seninle uğraşacağım.

9. Şayet benim ülkemde bir kuzu ya da bir oğlak (keçi yavrusu) gerçekten zarara uğrarsa o zaman bende fıratın bu tarafındaki bölgeleri geçeceğim

10. Büyük kral Hatti ülkesinin kralı bunun üzerine güç kullandı. Büyük kralın babasının krallığı sırasında Isuwa ülkesi isyan etti.

11. Hatti ülkesinin halkı Isuwa ülkesine taşındı. Gurtalissa halkı, Arawanna halkı, Zazsa ülkesi,

12. Kalanasma ülkesi, Timna ülkesi, Haliwa dağ ülkesi, Karna dağ ülkesi Turmitta halkı, Alha ülkesi, Hurma ülkesi, Harana dağ ülkesi,

13. Tegarama ülkesinin yarısı, Tepurzija halkı, hayga halkı ve Armatano ülkesinin halkı babamın zamanında isyan etmişti.

14. Fakat Suppiluliuma güneşi büyük kral, kahraman, Hatti ülkesinin kralı, Kahraman Tesup'un sevgilisi onları bastırdı.

15. Şimdi benim elimden kurtulan bu halk Isuwa ülkesine sığındı.

16. Babamın zamanında isyan eden bütün bu halklar ve ülkeler geçici olarak Isuwa ülkesinde ikamet ettiler.

17. Fakat ben Suppiluliuma güneşi büyük kral Hatti ülkesinin kralı, kahraman Tesup'un sevgilisi sefere çıktım.

18. Kral Tusratta'nın saldırısına karşı Fıratı geçtim. Isuwa ülkesine girdim. Ve ben

19. İkinci kez Isuwa ülkesinin kralı oldum. İkinci kez onları hizmetime kattım. ...

20. Babamın zamanında Isuwa ülkesine taşınan halklar ve ülkeler, Gurtalissa halkı, Arawanna halkı, Zazzisa ülkesi, Tegarama ülkesi

21. Timmuna ülkesi, Haliwa dağ ülkesi, Karna dağ ülkesi, Turmitta halkı Alha ülkesi, Hurma ülkesi, Harana dağ ülkesi

22. Tegarama ülkesinin yarısı, tepurzija halkı, Hazga halkı, Armatana halkı bütün bu insanların ve ülkelerin kralı ben oldum.

23. Ve onları Hatti ülkesine kattım. Emrim altına aldığım bu ülkeleri serbest bıraktım. Ve onlar bulundukları yerde ikamet ettiler.

24. Fakat serbest bıraktığım bütün halklar, kendi halklarıyla birleştiler ve Hatti ülkesi bu toprakları kendi topraklarına kattı.

25. Fakat Suppiluliuma güneşi büyük kral, Hatti ülkesinin kralı, Kahraman Tesup'un sevgilisi ben Alse ülkesine ve

26. Kutmar'ın Vestesi'ne ulaştım ve oraların kralı oldum. Onları Alse ülkesinin Antaratli'sine hediye verdim. Veste Suta'nın içlerine kadar girdim.

27. Ve Veste Suta'yı işgal ettim. İşgal etmek amacıyla Wassuganni'ye Ulaştım. Vesta Suta'dan

28. Öküzler, koyunlar, atlar, mal ve bir yığın ganimeti Hatti ülkesine getirdim.

29. Fakat kral Tusratta kaçtı. Bana karşı savaşmadı.

30. Geri döndüm Fırat'ı geçtim. Halpa ve Mukishi ülkelerinin kralı oldum. Nija kralı Takuwa barışa rağmen

31. Mukishi ülkesine, bana karşı saldırdı. Bunun peşi sıra kardeşi Akit-Tesup Takuwa, Neja ülkesi , ve Nawa şehri ona karşı isyan etti.

32. Ve akit Tesup Marsunnu halkıyla birlikte bu işi ortakça yaptı.

33. Husnija, Asiri, Zulkija, Habahi, birrija halklarıyla birlikte Niruwabi Arahti kralı Akija ile bu işi ortaklaşa yaptılar,

34. Arahti'yi işgal ettiler ve isyan ederek şunları söylediler: "Büyük kral Hatti ülkesinin kralı ile mücadele edeceğiz"

35. Ben hattı ülkesinin büyük ralı Arahati şehrinin kralı oldum. Arahati kralı Akija'yı,

36. Takuwa'nın kardeşi Aki-Tesup'u oraların morjouni halkını malıyla mülküyle birlikte esir aldım ve onları

37. Hatti ülkesine kattım. Malı ve mülkü ile birlikte Katna şehrini Hatti ülkesine kattım.

38. Nuhassi ülkesine girdiğimde oranın bütün topraklarını ele geçirdim. Sarrupsi katledildi. Onun annelerini, kardeşlerini ve

39. Oğullarını, esir alarak Hatti ülkesine getirdim. Sarrupsi'nin hizmetçisi Takıbsarri'yi Ukulzat'a ya

40. kral tayin ettim ve ben Abina ülkesine girdim. Ancak kinza ülkesi ile savaşmak istemiyordum. Fakat

41. Sutatarra Aitagama oğlu ve köylüleri (çiftçileriyle) ile benimle çarpışmaya girdi. Onu yendim

42. Ve Abzuja şehrine sürdüm. Oğluyla marjanni halkıyla kardeşleriyle Sutatarra'yı esir aldım.

43. Ve onları Hatti ülkesine getirdim. Daha sonra Abina ülkesine girdim.

44. Abina ülkesinin kralı Ariwana, Yambadura, Akparu ve Artaja bana karşı savaş açtılar.

45. Bunların hepsini malları ve mülkleriyle birlikte Hatti ülkesine kattım.

46. Kral Tusrattas'ın saldırısı üzerine bu ülkelerin hepsini bir yıl içinde işgal ettim ve Hatti ülkesine kattım.

47. Niblanı dağlarından ve Fıratın öbür kıyısından itibaren kendi topraklarıma kattım.

48. O zamanlar hizmeçileriyle birlikte onun oğlu yemin etti ve babası kral Tusratta'yı öldürdü. Kral Tusratta öldüğünde

49. Tesup Artatama'nın hukuki durumunu bir sonuca bağladım ve ölü oğlu Artatamayı yeniden hayata kazandırdım. Fakat Mitanni ülkesi

50. Tamamen yok oldu. Assurlular ve Alseer bu ülkeyi aralarında paylaştılar. Fakat büyük kral, kahraman Hatti ülkesinin kralı

51. Şimdiye kadar kıyı bölgesini geçmemişti. Mitanni ülkesinin saman ? ve Hurma bölgelerinden hiç ayrılmadı.

52. Şimdi büyük kral, Hatti ülkesinin kralı Mitanni ülkesinin sefaletini, duyar duymaz saray halkıyla

53. öküzlerle, koyunlarla atlarla onlara yardım gönderdi Fakat onların arasında Hurri halkı huzursuzluk çıkardı.

54. Marjani halkıyla birlikte suttatarra kralın oğlu Mattiuza'yı öldürmeyi düşündü. Fakat o kurtuldu ve Subbiluliuma güneşine

55. Hatti ülkesinin kralına, kahramanına ve Tepus'un sevgilisine sığındı. bunun üzerine büyük kral şunları söyledi: "Senin hukuksal durumunu Tesup bir karara bağlamıştı.

56. Kral Tusrattas'ın oğlu, Mattiuza'yı kendi ellerinde babasının tahtına oturttum.

57. Büyük ülke, Mitanni ülkesi yok almasın diye büyük kral Hatti ülkesinin kralı kızının hatırına mitanni ülkesini

58. Yeniden hayata döndürdü. Tusratta'nın oğlu Mattiuaza'ya kendi ellerimle kızımı eş olarak verdim."

59. Kralın oğlu Mattiuaza Mitanni ülkesinde kral oldukça ve Hatti ülkesi kralının kızı Mitanni ülkesinde

60. Kraliçe oldukça Sen Mattiuaza kızıma kuma getirebilirsin ancak, bir başka kadın benim kızımın üzerinde olamaz.

61. Kızımın eş değerde bir kadın alamazsın kızımın yanında hiç kimse oturamaz.

62. Ve benim kızımı sıradan bir kadının yerine koyamazsın. mitanni ülkesinde kızım kraliçelik yapacaktır.

63. Mattiuaza'nın oğulları ve kızımın oğulları, onların oğulları ve torunları Mitanni ülkesinde gelecekte sürekli el üstünde olacaklardır.

64. Gelecekte de Mitanni ülkesinin halkı kralın oğlu Mattiuaza'ya karşı, kraliçe kızıma ve oğullarına karşı

65. Ve onların torunlarına karşı isyan etmeyecekler ve kralın oğlu Mattiuaza gelecekte benim oğullarımın kardeşi ve onların eş değeri olacaktır.

66. Ve kralın oğlu Mattiuaza'nın oğulları benim oğullarım, benim torunlarım
... []

67. benim torunlarım onun kardeşi ve onunla eş değeri olacaklardır.

68.Hatti halkı ve mitanni ülkesinin halkı gelecekte bir birlerine kötü gözle bakmayacaklar

69. Hatti ülkesinin, halkı Mitanni ülkesinin halkına kötülük yapmayacağı gibi mitanni ülkesinin halkıda

70. Hatti ülkesinin halkına karşı kötülük düşünmeyecektir.

71. Hatti ülkesinin kralını, savaşa iten unsurlar (sebepler) mitanni ülkesinin kralınıda savaşa itmeli []

72. Kim Mitanni ülkesinin düşmanı ise o aynı zamanda Hatti ülkesinde düşmanıdır.

73. Buna mukabil kim Hatti ülkesinin dostu ise Mitanni ülkesinde dostudur.....

74. Sen ralin oğlu Mattiuaza büyük kral, Hatti ülkesinin kralı, değil []

75. Ben büyük kralın imzaladığı antlaşma, ve []

76. [] Mitanni ülkesi []

77. [] in []

78. [] []

ARKA TARAF

1.[]

2. ve []

3. şayet ülke []

4. Yerleştiği ülke []

5. Düşmanda birşey talep etmedi[]

6. Ve onlara karşı isyan eden düşman []

7. Yemine katılmıyoruz []

8. Hatti ülkesinin sana yardıma gelecek

9. Şayet bir göçmen Hatti ülkesinden kaçarsa ve Mitanni ülkesine gelirse o

zaman mitanni ülkesinin halkı onu yakalayacak ve teslim edecek

10. Şayet mitanni ülkesinin bir göçmeni kaçar ve Hatti ülkesine gelirse Hatti ülkesinin kralı onu yakalamayacak ve lade etmeyecektir.

11. Samas ve Arinna'nın kanunu değildir]

12. Kralın oğlu Mattiuaza'nın Hatti ülkesindeki evini için tertipler []

13 Kralın oğlu Mattiuaza göçmeni (kaçığı) ülkenin baş şehrinde ikamet etmesine müsaade eder ve o Hatti ülkesinin bir ferdi olur.

14. Ben büyük kral Hatti ülkesinin kralı Mitanni ülkesinin kralını feth ettim.

15. Ben bu yerleri kralın oğlu Mattiuaza zamanında değil, aksine Tusratta'nın zamanında zapt ettim. Ve Fırat'ı arkama aldım.

16. Niblani sıra dağlarını da kendime sınır tayin ettim ve bütün bu şehirleri

17. Murmurik, Sipri, mazuwati, Surun ve diğer şehirleri Veste'yi []
.....oğluma [.....]

18. verdim Mitanni ülkesinin sınırını teşkil eden Astatı ülkesinin bütün şehirleri, işgal []

19. Ahuna ve Tigra, Astata ülkesinin şehirleri, kralınoğlu Mattiuaza ile kralın oğlu Bijassili

20. Fıratı geçtiler, Irrite'ye girdiler Bijassili'nin sınırlarını oluşturan bütün şehirler korundu

21. Bunlar Bijassili'ye ait oldu.

22. Ve ben büyük kral Hatti ülkesinin kralı; Ve ben ölü Mitanni ülkesini yeniden hayata dördürdüm. Onu tekrar eski haline getirdim.

23. Şimdi onu küçültmeyin ve parçalatmayın antlaşmanızı bozmayın, sınırlarınıza ihanet etmeyin

24. Bijassili bir kral oğludur. Aynı şekilde Mattiuaza'da bir kral oğludur.

25. Şayet kralın oğlu Bijassili'nin şehri Mattiuaza'ya bir (gizli) elçi gönderirse ve Mattiuaza onun sırrını açığa vurursa o zaman onun elçisi (gizli)

tutuklanır ve

26. kardeşi Bijassili'ye yeniden iade edilir. Ve Mattiuaza'da kötü maksatla Bijassili şehrine elçi (gizli) gönderemez.

27. Bijassili ve Mattiuaza bir birlerine kardeşlik bağıyla bağlanmışlardır.

28. Bijassili Mattiuaza, Irite'ye ve Taita'ya sözlü görüşmeye çağırırsa, mattiuaza

29. kardeşi Bijassili'ye karşı hiçbir karalamada bulunmayacak ve bir başkasını da Bijassili'ye karşı çamur atmaya (iftirada) bulunmaya itmeyecektir.

30. Ve Mattiuaza'nın şehirleri Bijassili'ye karşı hiçbir karalamada bulunmayacaklar. Ve hiçbir kimse

31. herhangi bir iftiracı ve kötü söz Bijassili'ye karşı kullanmayacaktır. Şayet Mattiuaza, kardeşi Bijassili'yi sözlü görüşmek için

32. Karkemis'e çağırırsa aynı şekilde Bijassili'de Mattiuaza'ya karşı hiçbir karalayıcı ve kötü söz kullanmayacaktır.

33. Ve Fıratın kıyısındaki Mattiuaza'nın bütün şehirleri korunacaktır.

34. Fakat Fıratın kenarındaki bir başka şehri o işgal etmeyecektir.

35. Samas von Arinna krallığı ve kraliçeliği reddettiği için bu tabletin bir nüshası von Arinna tarafından yazılmıştır.

36. Mitanni ülkesinde de Kurinnu von Kahat'ın kralı Tesup'un huzurunda bir nüsha yazılmıştır Bu sürekli olarak Mitanni ülkesinin kralı ve

37. Harri ülkesinin İnsanlarına okunacaktır. Ve kim Kurinnu von Kahat'ın kralı Tesup'un huzurunda bu tableti değiştirir ve onu

38 Gizli bir yere koyar, bozar yada tabletin içerisindeki sözcükleri değiştirirse, antlaşma gereğince biz

39. sır tanrılarını ahde şahid olan kralları çağırırız. Onlar ortaya çıkarlar, ifade alırlar ve şahitlik ederler.

40.,. Hatti ülkesinde krallığı ve kraliçeliği reddeden Samas von Arinna, Samas, gök yüzünün kralı Tesup, Hatti kralı, seri

41. Nanni ve Hazzi sıradağları, tesup, Kurse kralı, Tesup, Feldagers kralı,

Tesup, yardım tanrısı, Betajarik Tesup'u

42. Nirik'in Tesup'u, tesup, tanrı, halap Tesup'u, Lihzina Tesup'u, Samuha Tesup'u Hurma Tesup'u Saressa Tesup'u, Sabinuwa Tesup'u

43. Hissashapa Tesup'u, Tahhaja Tesup'u, Tesup'u, Kizzuatna Tesup'u, Uda Tesup'u, Hakki KAL'ı, Garahha KAL'ı

44. Ziharijas, Karzis, Hapantalijas, Tarla KAL'ı, KAI KUR sa-as, Liliwanis, Eas, Damkina,

45. Tawinija'nın Telibinu, Turmitta Telibinu, Hanhana Telibinu, Istar, ve diğer tanrılar,

46. Aspasipa, Nisaba, sin, yemin tanrısı, Ishara, yemin kraliçesi, Hebe, Gökyüzü tanrıçaları, Halpa Hebe'si, Uda Hebe'si,

47. Kizziatni Hebe'si, hatti Zababası, Illaja zababası, Arzija zababa'sı,

48. Ijaris Zappanas'ı, Hasammilis, Hurma'nın Hantedassuis, Samuha'nın Abarası,

49. Aukawa'nın Gadahha'sı, Katapa'nın Sarrat'ı, Tahrupa'nın Mamma'sı, Dunna'nın Hallara'sı

50. Hubisna'nın Gazbae'si, Landa'nın Bilat'ı Landan'ın Kunijavannis'i, Lulahi tanrıları, SA-GAZ tanrıları

51. Hattinin Erkek tanrılar, Hattinin kadın tanrıları, Kizzuatni'nin erkek ve kadın tanrıları, yer altı tanrıları,

52. Nara, Namjara, Minki, Anmuki, Tussi, Ammizzadu, Alalu, Anu, Artum, Enlil,

53. Ninlik, Belat-ekalli, Dağlar, Nahirler, Dicle ve Fırat, Gök ve yer, rüzgarlar ve bulutlar.

54. Yerin ve göğün tanrısı Tesup, sin, samas, Harranlı sin , Gurtalı GIR, Kahatlı Kurinnu'nun efendisi yerin ve göğün tanrısı Tesup.

55. Uhusuma'nın tanrısı Tesup, bilge tanrısı Ea-sarru, Aru-Antum, Enlil, Ninlil, mitrassil tanrıları

56. Uru wanassel tanrılar, Indar, Nasattijanna tanrıları, ILLAT sa, Samanminnuhi, Wassugganni tanrısı Tesup,

57. Irriteli gamaru'nun efendisi Tesup, Suta'lı Partahi, Partapi von suta, Naparpi, Suruhi, Asur yıldızı, Sala, Belat-ekalli,

58. Damkine, Ishara, Dağlar ve nehirler, gökyüzünün ve yeryüzünün tanrıları, bunların hepsi antlaşma gereğince ortaya çıkarlar

59. Sorgularlar ve şahitlik ederler. Şayet sen kralın oğlu Mattiuaza ve Harri halkı antlaşmanın sözlerine

60. riayet etmezseniz, ülkeniz, kadınlarınız, malınız ve mülkünüzle seni ve Harri halkını

61. tanrılar sizi yerle bir edecektir. Mahvedecektir. Bubuwahi'den (Tuzlu toprak?) nasıl

62. bitki elde edilemiyorsa aynı şekilde sen Mattiuaza kendine eş edindiğin diğer kadınlardan ve Harri ülkesinde kadınlarından onların oğullarından

63. döl elde edemezler ve yemin tanrıları, sizleri fakirliğe ve yoksulluğa

64. mahkum ederler ve onlar senin tahtını yerle bir ederler. Ve Mattiuaza seni ülkenle birlikte yerle bir ederler.

65. İsmi, diğer kadınlardan olma evlatlarını imha ederler.

66. Ve seni Mattiuaza ülkenle birlikte acımasız bir şekilde Harri halkı

67. arasında imha ederler. Toprak soğuk bir seyirci olur ve onların kökleri kazınır. Onların ülkesinin toprağı

68. kapalı zâhu olur. Onlar buraya gömülürler ve bir daha çıkmazlar. Eğer sen Mattiuaza ve Harri halkı bu tanrılara

69. gerçekten düşman olursanız onlar sizin hepinizi mahvederler.

70. Eğer sen kralın oğlu Mattiuaza ve harri halkı bu antlaşmaya ve yemine sadık kalırsanız

71. Seni Hatti ülkesinin kralının kızını, eşini, torunlarıyla birlikte oğulların.

72. karıları, oğulları, malları ve mülkleriyle birlik Harri halkını bu tanrılar koruyacaklardır ve Mittanni ülkesi

73. geçmiş zamanlarda olduğu gibi eski konumuna kavuşacaktır, gelişecek ve

büyüyecektir.

74. Vebu tanrılar Mattiuaza seni, senin torunlarını ve Harri halkını ebediyyen

75. koruyacaklardır: Bırak banın tahtı eskisin mitanni ülkesi yaşlansın.

Mevcut satırlarla arka ve ön yüzde olanların nereye ait oldukları tesbit edilememektedir. Mevcut olduğu kadar şunlardır :

a. [] Hatti ülkesinin krallığı için onu bırakmalısın

b. []

Bu antlaşmanın hititçe yazılmış nüshasının kırık bir parçası da şöyledir⁶⁴ :

b. Hitit dilinde yazılmış Mattiwaza-Suppiluliuma Sözleşmesinin Kırık bir Parçası

Şimdiye kadar iki dilde yani Akadça ve Hititçe yazılmış olan iki Hitit Devlet anlaşmasından haberdarız (tanımaktayız, bilmekteyiz) Bunlardan birisi Mursili II'nin Ammuru'lu Duppi Tesup'la ikincisi ise muvattalli'nin Kizzuwatna'lı Sunasura ile yaptığı anlaşmadır." Elimizdeki bu parçanın Mitanni'II, Mattiwaza'nın Suppiluliuma ile yapmış olduğu anlaşmanın Hititçe nüshasına ait olduğunu tahmin etmekteyiz (Akadcası KBOI, 3, Von WEIDNER tarafından araştırılmıştır. Bogh. Stud 8, Nr 2) HT 21+KUB VIII, 80²

Önce kırık parçanın transkripsiyonunu ve tercümesini vereyim.

Tercümesi

5. Pakarr [İpa şehrinin ahalisi taraf değiştirdi ve onlarabağlandılar? ve biz Wassugganni'den ayrıldık (hareket etik)? Pakaro[ripa]'ya doğruhareket ettik ve bize haber gönderildiki Asurlular sizi katletmeye geliyorlar. Ancak Pakarri[p]a işlenmemiş araziydi ve bu onların yiyecek sıkıntısına düşmesine neden oldu. Ancak Asurlular tekrar gelmediler ve savaşmak için karşımıza yeniden çıkmadılar ve biz "Asurluların arkasından Ni(?) (agsini şehrine hareket ettik. Ancak Asurlular orada da savaşmak için karşımıza çıkmadılar.

⁶⁴ J.Fredrich, Ein Bruchstück des vertrages Mattivaze- Suppiluliuma in hethitischer sprache ?, AFO 2. 1925, 119-124.

14. [.....]..... içeri doğru(?)]dılar. Sonra Suttarnas şehirleri
15. [.....] yukarıya kadar mal mülkle (malzemeye) doldurdu.
16. [.....] tanzim etti ve bize doğru
17. [.....] ve ben mattiwazas,
18. [.....] aşağıdakileri söyledim: Büyük şehirler
19. [.....] orduların açlıkla karşı karşıya gelmelerine sebep oldu.
20. [.....] zaptettik
21. [.....] dostane [.....]
22. [.....] Büyük kral [Hatti] ülkesi kralı

2 (satır 2. [Ipi-ia-as-si-li]. Pijassilis mattiwazas'la bir kaç kez beraber kullanıldığı KBo I, Wo bölümüne göre bu ismin ilavesi, eki Bunun ve takip eden ismin çekimli hali açık değildir (bilinmemektedir).

Suppiluliuma vasallık haline getirdiği Mitanni krallığının başına; Mattivaza'yı ele geçirmek üzere oğlu Halep Kralı Piyassili'yi görevlendirdi⁶⁵. Böylece Mitanni devleti tarih sahnesinden çekilmiş oluyordu. Hitit devletinin sarsılmış olan gücünü yeniden kazandırmak yolunda önemli gelişmeler sağlayan Suppiluliuma Anadolu'nun birliğini yeniden kurmak amacıyla önce güneybatısındaki, Arzava ülkesi üzerine sefer düzenleyerek mağlup etmiş ve yapılan antlaşma ile de Hitit devletinin vasalı haline getirmiştir⁶⁶. Kargamış ve Halpa (Halep)'yı ele geçirdikten sonra oğulları Piyassili⁶⁷. ve Telipūnu⁶⁸ verdi. Ayrıca Suriye'de Ugarit (Ras Şamra) kralı Nikmodu II ile antlaşma yaptı⁶⁹.

Nuhassı kralı Tette ile de bir vasallık antlaşması yapmayı başardı⁷⁰.

⁶⁵ H.Güterbock, JCSX, 120; F.Weidner, PD, 47; E.Akurgal, AU, 119-123.

⁶⁶ F.Kınalı, Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, Ank, 1953, 27-35.; H.G.Güterbock, JCSX, 1956, 122.

⁶⁷ E.Weidner, PD, 125; H.G. Güterbock, JCSX 1956, 120-121; E.Laroche NH 985-1118.

⁶⁸ E.Laroche NH 1325 Nr.2.

⁶⁹ J.Nougayrol, Le Palais Royal d'Ugarit IV, Paris, 1956, 35 vd; E.Laroche, Catolunuedes Textes Hittites, Paris, 1971, 45-46; Ayrıca bu diplomatik belgelerin birinin üzerinde Suppiluliuma'nın isminin yanında Tawanna ünvanıyla bulunan krallığın ismi Malnigol olarak okunmaktadır. Bu isim aslında Babilili olan bir kraliçeye takılmış Hurrice bir isimdir. Suppiluliuma'nın ölümünden sonra Mursilis II döneminde de ünvanını korumuş ve Hitit sarayındaki entrikalarda rol oynamakla suçlanmıştır.

⁷⁰ KBo IV, 9, IV, 21-31; KUB III, 7; F.Weidner, PD, 58-70.

Suriye'nin güneyinde bulunan Amurri⁷¹ krallığını ustaca bir politika uygulayarak, büyük krallığına bağladı. Amurru kralı Arizu ile yapılan vasallık antlaşması şöyledir⁷² :

c. Hatti Kralı Suppiluliuma'nın Amurru Kralı Aziru ile Yaptığı Antlaşma

Öntaraf

.....

[] []

2. Heryıl kaftanını, Hatti ülkesi tüccarlarının kıymetli taşlarına göre
3. (Onu) tartsınlar ve Azira
4. Her yıl Hatti ülkesine , efendisine güneşe gelsin
5. Ve benim dostumla dost olsun düşmanımınla düşman şayet ben hattı ülkesinin kralı
6. Harri yada Mişri ülkesinden veya Kara-Dunijas veya Astata ülkesinde
7. Yada Alse ülkesinde de ve senin ülkenin sınırına dokunan ve Hatti ülkesinin kralıyla
8. Düşman olan ülkelerden ve senin ülkenin sınırına dokunan ve Hatti ülkesinin kralıyla dost olan bütün ülkelerden,
9. Ülkeye doğru.....
- ona karşı cephe almalıdır. Çünkü Hatti ülkesinin, kralıyla düşmen olmuşlardır.
10. Ben, Hatti ülkesinin kralı, yağma yapmak için yola çıkarsam ve Azira'da savaşımlarıyla
11. Arabasıyla, kendi arzusıyla nöbette beklemez yada tereddüt ederde savaşmak istemezse
12. Veya ben bir prensi veya büyük kralı savaşımlarıyla ve arabasıyla

⁷¹ Suppiluliuma'nın Güney Suriye'de ve o dönemdeki Mısır Sarayındaki faaliyetleri için Bk., W.Helck, Beziehurger, 177 vd; F.Kinal, Belleten XI-41, 1947, 1-13.

⁷² Antlaşma Metninin transkripsiyon ve Almanca tercümesi için Bk., E.Weldner, Hayaşa, Erzurum, 1991.

birlikte Azira adına koruması için

13. Ve bir başka ülkeye ganimet almaya gönderirsem : Ve Azira'da
14. Karşı çıkarak, savaşçılar ve arabalarıyla nöbet tutmazsa yada düşmanla savaşmazsa ve
15. Şayet sen herhangi bir hainlik yapar ve şöyle konuşursan\$ "Ben bir zemin ve antlaşma ehliyim
16. Ama düşmanımı onu öldürür, yoksa o mu düşmanı öldürür bilemem"
17. Ve şayet bu düşmana karşı göndermezsen (!) bakın, ve şayet Hatti savaşçıları yağmalamaya
18. gelir ve onu kuvvetli bir şekilde kuşatırlarsa böylece o yemini bozmuştur.
19. ve şayet savaşçılar kumandanın
20. hoş olmazsa ve muhalefet ederekmezse,
21. Çözmezse yemini bozmuş olur.
22. Şayet Hatti ülkesinin kralına karşı bir başka ülke kralı ayaklanır ve Hatti ülkesini yağmalarsa ve sonra
23. Hatti ülkesinin kralına karşı ayaklanırsa ve bundan Azira bu işitirse savaşçılarıyla arabalarıyla
24. beraber büyük kralı korumak için gelecektir.
25. Ve şayet Azira yönetimde olmayan prenslerden, birini yada oğlunu veya kardeşini veya Marijannu'sunu gönderirse.
26. Bu gönderilen savaşçısı ve arabasıyla Hatti ülkesinin kralının yardımına koşsun
27. Şayet Azira [] birisi ona baskın yaparsa, bu işten veya her hangi birisi olsun,
28. Ve o Hatti ülkesinin kralına şöyle haber yollarsa : "Yardıma koş" diye haber yollarsa kral onun yardımına koşmalıdır.
29. Yada prensini veya bir saray görevlisini orduları ve arabalarıyla göndermelidir.

30. Ve bu düşmanını onun

31. [] ülke [] ...de []

32. [] []

33. [] []

34. [] []

35. [] []

36. [..... , ve böylece o yemini bozmuş olur]

37. [] []

Arka taraf

1.

[..... , Dunna'lı Hallara, Hubisna'lı Gazba,

2. Ishubitta'lı Tabisuwa, Lanta'lı Beldi Landa'lı Kunijawannis,

3. Kinza'lı Nin-pisan-na, Lablani sıradağlar,

4. Sarijana sıradağları, Bisaisa sıradağlar, Luahhi tanrıları, Habiri tanrıları, Ereskigal,

5. Hatti ülkesinin bütün erkek ve dişi tanrıları.

6. Kizzuwatni ülkesinin bütün erkek ve dişi tanrıları,

7. Amurru'nun bütün erkek ve dişi tanrıları, ölümsüz tanrıların hepsi birden, Nara, Namsara.

8. Minki Tuhusi, Ammuki, Ammizzatum, Alalu,

9. Anu, Antum, Apantum, Enlil, Ninlil, dağlar, ırmaklar, kaynaklar,

10. Büyük deniz, gök ve yer, Fırtınalar, bulutlar,

11. ve bu yeminin şahitleri olsunlar

12. Bu antlaşmanın ve bu yeminin bu tablet üzerinde

13. yazılı bulunan bütün sözleri bu Tanrılar nezlindedir. Şayet Azira bu

antlaşmanın ve yeminin bu sözlerini

14. tutmaz ve yemini bozarsa Azirayı

15. askerleriyle, karılarıyla, oğullarıyla, torunlarıyla, eviyle, şehriyle ve bütün ülkesi ve

16. malı, mülkü ile beraber tanrılar mahvetsin (yok etsin)

17. Ama şayet bu antlaşma ve yeminin

18. bu tablet üzerinde yazılı sözlerini tutarsa, Azira'yı bu tanrılar

19. askerini, karılarını, oğullarını, torunlarıyla, hayvanlarıyla, eviyle, şehriyle, ülkesiyle ve

20. malı mülküyle beraber onu korusunlar.

Suppiluliuma diğer sınır devletlerinden kuzeydoğuda Hayaşa⁷³ ve güneyde Kizzuwatna⁷⁴ ile önemli antlaşmalar yaparak bunları da Hitit devletinin egemenliği altına almıştır. Krallığı döneminde Hitit devletinin kuzeybatısında Troyalılar (Troya VI)⁷⁵ ve güneybatısında ise Ahhivama⁷⁶ bulunuyordu. Yazılı kaynaklar, Hitit-Troya ilişkileri hakkında hiçbir bilgi vermezken, Ahhiyava ile çok yakın ve dostça ilişkilerden söz etmektedirler. Suppiluliuma için Anadolu'daki en önemli sorunlardan biri, babasının zamanında sorun yaratan, ülkenin kuzeyinde oturan Kaşkalar⁷⁷. Hitit siyasi tarihinde yapılan antlaşmalardan farklılık gösteren.

d.Hayaşa prensi Hukkana ile yapılan antlaşma metninden bölümler vermeyi uygun buluyoruz⁷⁸.

Kol. 1. 4 22. ve sen nasıl ki kendi başına şahsını ve bizzat kendini koruyorsan

⁷³J.Friedrich, Staatsverträge II, MVAG 34/1, 1930,103 vdd, M.Pehlivan, Hayaşa, Erzurum, 1991,

⁷⁴ A.Goetze, Kizzuwatna, 40-41,59,79; H.G.Güterbock, JCS x, 1956, 121 vd; R.H.Beal, The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunassura Treaty", Orientalia, 55/4, 1986, 433 vdd.

⁷⁵ Suppiluliuma dönemi kaynakları, Troya-Hitit ilişkileri için suskundur.

⁷⁶ F.Sommer, Die Ahhiyawa-Urkunden, München, 1932.

⁷⁷ Tuthaliya III döneminde babası ile Kaşka seferlerine çıkmış olduğu yukarıda bahsedilmiştir.

⁷⁸ Antlaşmanın iki kopyası bulunmaktadır. (A ve B) A:Bo2020 (=KBo V3) + Bo2020 A (=KBo V12), KBo V3, KBo V3 III 1, KBo V3 IV 1=KBo V 12 IV 17. A nüshası, metnin asıl nüshasıdır. Bk. J.Friedrich, Staatsverträge II, 103 vdd. G.Macqueen, The Hittites and their contemporaries in Asia Minor, London, 1986, 47; O.Carruba, "Die Hayaşa-Verträge Hattis" Documentum Asiae Minoris Antiquae, Wiesbaden, 1988, 59-75.

ve ellerini bunların etrafında tutuyorsan

23 ve sen güneşin başına karşı

24. Güneşin başına ve şahsına karşı aynı önemi göstermezsen

25. ve ellerini aynı şekilde bunların etrafında tutmazsan

26. ve sen Güneş'in hakkında birinin kötü şeyler söylediğini duyarsan

27. ve sen Güneş'in meselelerini kendi meselelerine öncelik tanımazsan

28. bunları bana söylemezsen ve bunları benden gizlersen

Kol. 1

5 31. Sen Hukkanas şimdi dostça güneşi koruyacak onun sırtında dur

32. Sadece Güneş'in sırtında dur. Fakat hiç kimseyi tanıma

33. Ve Güneş olan ben de seni dostça koruyacağım buna

34. uygun olarak (?) senin çocuklarını benim çocuğum koruyacak ben de koruyacağım

Kol. 1

6 35 Her zaman iyi davranırsın Güneş'i dostça korursun

36 (Güneş olan) ben de buna uygun olarak senin oğullarına iyi davranacak

37. Benim oğullarımda senin oğullarını iyi koruyacak

38. Ben seni iyi koruyacağım. Şimdi bak aşağıdaki sözlerimi

39. yemin altında söylüyorum ve bak bu meselemiz için bin tanrıyı

40. mahkeme toplantısı için çağırdık

Kol.2

11 10. Ve sen Hukkanas sadece Güneş'in kolu isen ve sadece Güneş'in

11. tarafında durursan o zaman bu yeminler seni korusun ve sonra

12. Güneş'in elinden

13. iyilik gör

Kol.2

- 12 14. Eğer Güneş bir kez seferde (savaşta) alanında ise ve ben
15. (....) savaşta yardıma gider isen ve sen benimle (benim yanımda) çarpışarak (?)
16. savaş alanına gelirsen veya ben bir düşman ülkesine karşı çıkarsam
17. ve sen benimle berabersen
18. ve sen bana da bekçilik vazifesini görüyorsan
19. ve sen Güneş'e kendi başına baktığın gibi bakıyorsan aşağıdaki hususlar
20. (....) daima söylersen "Her ne olursa olsun bu Hukkanas'a
21. ne olursa olsun fakat Güneş'e tüm iyilikler nasip olsun

Kol. 2

- 13 22. Ve sen beni her bakımdan koru ve her kim ki Güneş'e kıyarsa
23. sana ne kızsın Kim ki Güneş'in düşmanı olursa seninde düşmanın olsun
25. Veya bir ülke veya bir şehir Güneş'e düşman olursa sana da düşman olsun

Kol.2

- 14 26. Veya herhangi bir düşman Güneş'e çıkarsa
27. ya da herhangi bir kimse düşmanca karışıklık başlatır ve ben sana yazarsam
28. ve sen de yaya ve arabalı savaşçılarınla hemen bana gelmezsen
29. veya sen bu isyanı desteklersen
30. veya sen onu duyarsan ve bu durumda bana haber vermezsen
31. o zaman bu yeminler seni mahvetsin

Kol.2

- 16 39. Ayrıca (.....) Eğer sen
40. böyle bir laf söylersen ve bu
41. kötü adamı Güneş'e ihbar etmezsen

42. Ve (.....) gelirsen ona katılırsan

43. o zaman bu yeminler seni mahvetsin Hukkanas

Kol.2

Par.17 45-51. (Aynı yeminlerin tekrarından sonra-o zaman bu yeminler seni mahvetsin denilmektedir.)

54. Bir saray (mabed) hizmetçisi bu tarafa gelmedi mi? O ona bakmadı mı?

55. Fakat Güneş'in babası pencereden dışarı baktı ve ona şöyle söyledi

56. Niçin ona bıraktın?

57. ve o bu suçtan dolayı ölümü buldu

58. Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın

Kol. 3

Par. 33 59 Ve sen Hayasa ülkesine gider gitmez kardeşinin karılarını

60. kendi kızkardeşlerini artık karı diye almayacaksın. Hattusas'ta böyle bir şeye müsaade edilmiyor

61 Fakat sen yukarıya gelsen de

62. Böyle bir şeye yine müsaade edilmez. Azzi ülkesinden hiç bir kadını artık kendine eş olarak almayacaksın

63. Ve sahip olduğun kadınlara

64. Hak ve hukuka göre yan karıların olarak muamele edebilirsin

65. Bunları kendine eş olarak alma Marijastan kendi kızın çek al

66. Ve onu kardeşe ver (Yanlışlıkla adama ver denmiş olmalıdır) Fakat burada kastedilen Marijas'ın kardeşi belki de üvey kardeşidir.) Ve Hatti ülkesinin esirleri

67. ki bunlar Hayasa ülkesine gitmişlerdir. Bu tutsakları geri verin

68. Hatti ülkesinin sınırların (daki toprakları da) geri verin

Kol.3

34 69. Her kim ki Hatti ülkesi esirlerini geri vermezse

70. ve Onları saklarsa o zaman sen Hukkanas onu yakala ve ona sor

71. Onları niye geri vermiyorsun?

Kol 4.

40 26. (10) Eğer sen size yazarsam ve sizler piyade birliklerin ve arabalı

27. (11) birliklerin ile beraber hemen bana gelmezsen bundan habersiz görünürsen

28. (12) ve şu sözleri söylersen (.....)

29. (13) Veya biz ey Hayasa ahalisi Hattili

30. (14) bir adam sizi tercih ederse

31. (15) ve sizlerde bu esnada benden ayrılırsanız

32. (16) ve siz başkasının için ilgilenirseniz her kim ki böyle birşey yaparsa

33. (17) onu bu yeminler karıları, çocukları, evleri, memleketleriyle birlikte mahvetsin

Kol.4

41 34. (18) Eğer ben size yazarsam

35. (19) ve siz de beni dinlemezseniz veya ben yaya veya arabalı savaşçılarınızı

36. (20) yazarak istersem ve siz göndermeseniz

37. (21) veya bana karşı başka bir düşman muharebe için gelirse

38. (22) ben de size yazarsam

39. (23) siz de bundan habersizmiş gibi davranırsanız

40. (24) beddua cümlesi)

41. 36 (20) Eğer derhal bana gelmezseniz

37 (21) veyahut da bana karşı herhangi bir düşman

38 (22) mücadeleye gelirse ve ben size yazarsam ve siz de bu durumda

39 (23) derhal bana yardımda bulunmazsanız

40 (24) ve hatta bilmemezlikten gelirsiniz (?)

42 41 (25) Siz Hayasa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız

TERCÜME

Kol.1

- 1 1 Hatti ülkesinin kralı güneş Suppiluliuma şöyle der
2. Bak Hukkanas seni basit fakat gayretli bir adam olarak kabul ettim
3. Sana asalet verdim (?)
4. Seni Hattusas'ta Hayasa ahalisinin ortasında dostça
5. takdim ettim ve sana kızkardeşimi eş olarak verdim

Kol.1

- 2 6. Ve bütün Hatti ülkesi Hayasa ülkesi ve bütün ülkeler
7. Dıştaki ülkeler içteki ülkeler (sayende) seni zikrettiler
8. Ve sen Hukkanas hükümdarlık hususunda sadece güneşi tanıyacaksın
9. Ve güneş diye isimlendirdiğim oğlumu onu herkes tanıyacaktır
10. Ve meclisin ortasında takdim ettiğim oğlumu
11. sen tanıyacaksın Hukkanas

Kol.1

- 3 12. Ayrıca benim oğullarım bunların kardeşlerini (yukarıda zikredilen veliaht) ve benim kardeşlerimi
13. bunları dostça kardeş ve kendine eşit asillikte kabul et (kardeş ilişkisi eşdeğer anlamındadır)
14. Bunun haricinde başka hiç bir hükümdarı tanıma Güneş'in sırtının arkasında
15. Sadece güneşi tanı
16. Tanı ve onu güneş olarak koru ve sen Hukkanas ben Güneş
17. Sana asalet vermişsem gelecekte güneşi

18. daha sonraki günlerde de korumaz isen
19. ve kendi halkın senin için nasıl değerli ise
20. Güneş'in başı değerli ise
21. ve Güneş'in meseleleri ilk plana geçmezse
- 4 2 42. (26) ben de sizi Hayasa ahalisini Marijas'ı ve de
43. (27) Hayasa'nın kız alıp vermiş akrabalarını dostça korurum
44. (28) Ve hayasa ülkesini de dostça koruyacağım
- 4 3 45. (29) Eğer siz şimdi iyi davranırsanız
46. (30) ve Hatti ülkesini -Güneş'i iyi korursanız, ben güneş te size iyi davranacağım. iyi muamele edeceğim.
- 4 4 47. (31) Eğer kötü şeyler yaparsanız
48. (32) (Güneş olan) ben de size kötü şeyler ve de
49. (33) ben Güneş (bu takdirde) tanrılara verdiğim yeminden muaf olacağım
- 4 5 50. (34) Ve bak size yeminle söylediğim bu sözleri
51. (35) siz Hayasa ahalisi ve Marijas muhafaza etmezseniz
52. (36) o zaman bu yemin sizi karılarınızı
53. (37) oğullarınızı erkek kardeşlerinizi kız kardeşlerinizi
54. (38) ailenizi şehirlerinizi bağlarınızı yerle bir etsin
55. (39) sığırlarınızı koyunlarınızı tamamen
56. (40) mahvetsin ve kara toprakta onları
57. (41) Hayasa ahalisine Marijas'a ve Hayasa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım.

Hititlerin, tarih yazıcılığı konusundaki başarılarını göstermesi bakımından önem taşıyan antlaşmalarda ve özen gösterilen iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihçesine bu metinde rastlanmamaktadır. F,Weidner'e göre bunun nedeni,

Hayaşa'nın barbar bir ülke olması ve Hukkana'nın alt tabakadan gelmesidir⁷⁹. Ayrıca adlarına yemin edilen tanrılar listesi alışıldığı gibi anlatma şartlarının bitiminde değil, oldukça baş tarafta. giriş paragrafının hemen arkasında verilmiştir. Buna karşılık lanet duaları metnin son kısmında bulunmaktadır. İçerik olarak antlaşma şartlarının tek düzelikliğini değiştiren, iki önemli nokta göre çarpılmaktadır. Bunlardan birincisi, kan akrabaları arasındaki evlilik ve yanlış ilişkileri yasaklayan kararlar; ikincisi ise saray kadınlarına bakmanın ölüm nedeni olduğunu hatırlatan anektot ve onlardan belirli bir sonuca varılmasını istenmesidir⁸⁰.

Sippiluliuma, kızkardeşini vererek yaptığı antlaşmadan bazı beklentiler ummuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz : Hayaşa ülkesi ve Hukkana'nın Hitit devletine sadık kalmaya, vergi vermeye gerektirdiğinde askerî yardımda bulunmaya söz verdiğini, buna karşılık Hitit kralının da onları ve ailelerini dış düşmanlara karşı korumayı egemenliklerinin devamını sağlamayı kabul ettiğini görmekteyiz⁸¹. Hukkana antlaşması Hitit-Hayaşa ilişkilerinde elli yıldan uzun süren bir dostluk ve saldırmazlık dönemi yaşanmasını sağlamıştır. Bu dostluk döneminin devam ettiğini Hitit kaynakları da susarak teyid etmişlerdir.

Hayaşa devletini, Hititler için sorun olmaktan çıkaran Sippiluliuma, Karadeniz bölgesinde başlayan Kaşka ayaklanması ile ilgilenmeye başlamıştır⁸². Hitit devleti için sürekli tehlike oluşturan Kaşkaları ortadan kaldırmak için harekete geçti⁸³. Bu sırada kaşkaların belirli bir organizasyon içerisine girdikleri anlaşılmaktadır⁸⁴. Sippiluliuma Kaşka sınır bölgesindeki şehirlerin güvenliğini sağladıktan sonra Tummana (Kastamonu ve güneyine Lokalize edilmektedir) işgalini kaldırabilmek için Batı Karadeniz bölgesindeki seferlere devam etti. Athulişsa,

⁷⁹ J. Friedrich, Staatsverträge; 103; E. von Schuler, Kaskäer, 6 ve dipnot, 58'de ise Hukkana için kullanılan barbar ifadelerinin ya Hitit kralının yanlış ya da yazıcının kayıtlarında hatalı ve eksik tanımlar kullandığı kanaatindedir. Çünkü hem kızkardeşini Hayaşa sarayına göndermesi, hem de barbar ifadelerini kullanması uygun görülmektedir.

⁸⁰ M.Pehlivan, Hayaşa, 54; S. Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", DTCFD V/5,, 1947, 465-482.

⁸¹ M.Pehlivan, Hayaşa, 58.

⁸² E.Von Schuler Kaskäer, 44 vd; F.Cornelius, Geschichte der Hethiter, 168; E.Memiş, Kaşkalar, 108; H.Güterbock, JCS; 1956, 62.

⁸³ M.Pehlivan, Hayaşa, 59.

⁸⁴ E.Von Schuler, Kaskäer, 71 vd.

Tuhurgana⁸⁵ ve Almina şehirlerini ele geçirdi⁸⁶. Hitit ordusunda baş gösteren veba salgınından (=henkan...) dolayı bir gerileme olduysa da Sippiluliuma'nın güçlü komutanları, önce oldukları yerlerde savunma yapmışlar ve daha sonra tekrar saldırıya geçmişlerdir⁸⁷. Batı Kaşkalarının ana grupları gerileyerek dağlık bölgenin kuzeyine çekilmek zorunda kalmışlardır.

Sippiluliuma, Kaşkaları Tummana bölgesinden tamamen uzaklaştırmak için hareket devam ederek Kaşşu⁸⁸ dağlarını aşarak Dahara nehri ülkesi ve Tapapanuva⁸⁹ ülkesini zaptetmiştir. Daha sonra bu bölgenin önemli şehirlerinden Timmuhala⁹⁰yı yağmalamış ve Hitit topraklarına dahil etmiştir⁹¹. Sippiluliuma'nın Kaşkalara yaptığı seferle, büyük darbeler indirmesine rağmen, onları Hititler için tehlike olmaktan tamamen çıkardığı söylenemez. Çünkü daha Sippiluliuma'dan hemen sonra tahta geçen Mursili II döneminde, Kaşka saldırılarının devam ettiğini bilmekteyiz⁹².

Sippiluliuma döneminde bölgede iki güçlü krallık daha bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kassitler (Babil), diğeri ise Mısır devletleridir. Sippiluliuma Mısır ile dostane ilişkilerde bulunmaya özen göstermiştir. Özellikle Amenofis IV'ün tahta çıkması nedeniyle gönderdiği mektupta (EA 41) babası Amenofis III ile dostça ilişkileri olduğunu, kendisi ile de bu dostluğu sürdürmek isteğini ve bu sebeple karşılıklı olarak mektuplaşmak niyetinde olduğunu belirtmektedir. Mursili II'nin veba dualarında⁹³ Sippiluliuma ile Amenofis III arasında yapılmış olan "Kuruştama Antlaşması'ndan" söz edilir. Ancak Boğazköy arşivlerinde böyle bir belge ele geçmemiştir.

Hitit-Mısır ilişkilerinin bozulması Tutanchamen⁹⁴ un ölümü üzerine

⁸⁵ H.Ertem, Pala ve Tummana, 40.

⁸⁶ H.Ertem, Coğrafya Adları Dizini, Ankara, 1973, 8; G.F.del Monte-J.Tischler, RGTC VI, 9.

⁸⁷ Kaşkalar özellikle gece baskınları düzenlemek suretiyle başarı sağlamışlardır. Bk; M.Pehlivan; Kaşkalar, 32-33.

⁸⁸ O.R.Gurney, The Geography, 27,31; V. Von Schuler, Kaskäer, 41 vdd.

⁸⁹ E.Von, Schuler, Kaskäer, 27,39; H ten Cate, "Mursilis' north Western Campaigns", ANATOLICA I, 1967, 45 vd.

⁹⁰ E.Von Schuler, Kaskäer, 42, 49, 75, 103.

⁹¹ (KUB XIX 13+14= 2Bo TU 44+46) Vsl 47-8 E.Von Schuler Kaskäer, 49 vd.

⁹² E.VonSchuler, Kaskäer, 45; M. Pehlivan Kaşkalar, 32-33; E.Memiş. Kaşkalar, 108.

⁹³ H.G.Güterbock, JCSX, 1956, 34.

⁹⁴ Mısır kraliçesinin yazdığı mektupta, ölen Firavunun adı Piphuria olarak gösterilmiştir. Piphururia'nın Suppiluliuma'nın Çağdaşları IV.Amenofis mi yoksa Tutanchamen'mu olduğu üzerinde uzun yıllar tartışılmıştır. Aynı hitabenin sonradan yayınlanmış bir

başlamıştır. Aralarındaki ilişkilerin sertleşmesi ise Suppiluliuma'nın Kuzey Suriye'de Kargamış'ı kuşatması ve daha sonra ele geçirmesi sırasında Mısır Kraliçesi Dahamunis (Dahamunzu) gönderdiği mektupla başlamıştır⁹⁵. Mısır tahtının dul kraliçesi Suppiluliuma'ya şöyle yazmaktadır⁹⁶ : "Kocam öldü, bir oğlum da yok senin ise bir çok oğlun olduğu söyleniyor. Son oğullarından birini bana gönder, o benim kocam olsun. "Bu durum karşısında Suppiluliuma Hattusas'ın ileri gelenlerini topladı ve kuşkusunu dile getirdi⁹⁷ : "Eskiden beri böyle birşey hiçbir zaman başımdan geçmedi". Aldatılıp aldatılmadığını anlamak için Mısır'a Mabeyinci başı Hattuşazitiyi elçi olarak gönderdi ve şöyle dedi :⁹⁸ "Git kesin sözünü sen geri getir. Belki beni aldatıyorlar. Belki efendilerinin bir oğlu vardır. Kesin sözünü sen bana getir". Metinde Mısır'dan getirilen haber hakkında şöyle söylenmektedir: "İlk bahar olunca, Hattuşaziti Mısır'dan geri döndü. Mısır'ın habercisi Hani'de birlikte geldi. Babam Hattuşaziti'yi Mısır'a gönderdiği zaman belki efendilerinin bir oğlu vardır ve beni aldatıyorlar. Belki oğlumu krallık için istemiyorlar diyerek gerçeği öğrenmesini emrettiğinden Mısır kraliçesi babama (getirilen) tablette şöyle yazdı. 'Niçin böyle dedin, beni aldatıyorlar. Eğer bir oğlum olsaydı, kendimin ve ülkenin küçülmesini diğer bir ülkeye yazarmıydım? Sen bana inanmadan ve bana böyle dedin. Kocam olan kişi öldü. Oğlum da yoktur. Bir kölemi hiçbir zaman alıp onu kocam yapmıyacağım. Ben diğer hiçbir ülkeye yazmadım, yalnız sana yazdım. Senin oğullarının çok olduğunu söylüyorlar. Bana bir oğlunu ver. O bana koca, Mısır'a da kral olsun', Babam iyi yürekli olduğundan kadının sözüne meylettii ve bir oğul (gönderme) konusunu ele aldı". Diğer bir fragmanın IV. sütununda Suppiluliuma'nın mısır elçiliği ile görüşülmesi nakledilmektedir. Hitit kralı, elçiye Mısır ile Hititler arasında eskiden var olan iyi ilişkilerden, yapılan antlaşmadan ve bu ilişkileri Mısırlıların bozduklarından bahsetmekte, istenilen oğlunun Mısırlılar tarafından rehin olarak tutulacağını anlatmaktadır. Elçi ise Mısır Kraliçesinin isteklerinin samimi olduğunu anlatmaktadır. Her iki Fragmanda da söz konusu edilen evlenme teklifinin altında

Fragmanından Piphururia'nın yazılışının orjinal metne ait bir yanlış olduğu ve ölen Firavunun adının çivi yazılı metinde Niphururia olması gerektiğini E.Edel ortaya konulmuş ve Nohururia'nın diğer adı Tutanchamen olarak bilindiği için tartışmalara son verilmiştir. Geniş bilgi için bk., S.Alp, "Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler", Cum. 50. yıldönümü. Anma Kitabı, Ankara, 1974, 429 vd.

⁹⁵ F.Kınal, Belleten XI-41, 1947, 5; H.Otten, HHM, 255.

⁹⁶ J.Fredrich, AO XXIV-3, 12; H.G.Güterbock, JCSX, 1956,94

⁹⁷ Suppiluliuma'nın böyle bir kuşkuya kapılmasının sebebi, Mısır sarayının yabancı prenslere kapalı olmasındandır. Daha sonra gelişen olaylar onu kuşkusunu haklı çıkarmıştır.

⁹⁸ H.G.Güterbock, JCSX, 1956, 96; E.Akurgal, AU, 76; S.Alp, Anma Kitabı, 430-431.

Hitit ordusunun Amka bölgesine saldırmalarının Mısırlılarda yarattığı korkunun yattığı dile getirilmektedir⁹⁹. Suppiluliuma, sonunda ikna oldu ve oğlu Zannanza'yı Mısır'a gönderdi. Ancak Hitit prensi Mısır'a varmadan Mısır tahtında bir darbe olmuş ve kraliçe öldürülmüştü. Yerine Ay¹⁰⁰ adını taşıyan bir Usurpator firavun olarak tahta geçmişti. Mursili II'nin ikinci veba duasından, gönderilen prens Zannanza'nın öldürüldüğünü öğrenmekteyiz¹⁰¹. Mursili " veba duasında babasının büyük bir acı duyduğunu ve Mısır'a karşı zaferle sonuçlanan bir seferinden bahsediyorsa da¹⁰² bu sefer doğrudan Mısır'a değilde Suriye veya Fenike'deki vasal devletlerine karşı yapılmış olmalıdır¹⁰³.

Suppiluliuma, Mısır'a karşı bu tutumunu Amenofis IV'ün tahta çıkışıyla birlikte yumaştığını, yeni kralın tahta çıkışına hediye olarak iki buçuk kilo ağırlığında gümüşten süslemeli yapılmış kap ve daha bir çok gümüş eser göndermesinden anlamaktayız¹⁰⁴. Yine Mısır'da El-Amarna'da bulunan bir mektup Suppiluliuma'nın bu bölge üzerindeki etkisini göstermektedir. Akadca yazılan bu mektupta Kanta prensi Akkizi komşusu Kadeş Kralını Firavun Amenofis IV'e şikayet etmektedir¹⁰⁵ : "Ben efendimi severim. Ama şimdi Kadeş prensi Aitakama bana karşı çıktı ve hayatıma kastetmek istiyor. Bana [haberci] gönderdi ve bana şunu söyledi; 'benimle Hatti Kralına gel' Ben de ona (ölürüm de Hatti kralına gitmem' dedim. " Suppiluliuma döneminin olaylarını içeren en önemli kaynaklarımızdan birisi yukarıda kısmen bahsettiğimiz Suppiluliuma'nın kahramanlık metinleridir. Mursili II tarafından kaleme alınan metnin çevirisini burada vermeyi uygun görüyoruz¹⁰⁶.

ÖNYÜZ I

1) Sonra o (Suppiluliuma) zukkuki dağına geri gitti ve iki şehir inşa etti: Athulissa ve Thupurpuna. Ve o, şehirleri inşa ederken, düşman: "Onun aşağıya Almina memleketine girmesine asla müsaade etmeyeceğiz!" diye öğünüyordu. Fakat O,şepirlerin inşasını bitirdiği zaman, Almina'ya girdi ve hiçbir düşman muharebede ona karşı mukavemet edemedi.

⁹⁹ S.Alp, Anma Kitabı, 431.

¹⁰⁰ H. Otten HHM, 256.

¹⁰¹ E.Akurgal, 76; H.Güterbock, JCSX, 1956, 96 vd.

¹⁰² A.Goetze, Die Pestgebiete des Mursili, Kleinasiathe Forschungen I, 1930, 211.

¹⁰³ E.Akurgal AU, 76.

¹⁰⁴ H.Otten, HHM 190.

¹⁰⁵ H.G.Güterbock, JCS X,, 1956, 96-97.

¹⁰⁶ H.G.Güterbock, JCS X,, 1956, 41-130. E.Memiş, ETT, 172, 195.

9) Bu nedenle o giti ve Almine şehrini tahkim etmeye koyuldu. Arkasından ordu da veba zuhur etti. Sonra babam Kuntiya dağına aldı; komutan Himuli Sariya nehrini tuttu, mareşal Hannuti de Parpara şehrini tuttu. Fakat işçi askerler (hala) Almina'yı tahkim ediyorlardı. Ve bütün Gaşka memleketi dost olduğundan, hitit halkının bir kısmı Gaşka şehirlerinin arkasında hanlara sahip olurlarken, bir kısmı da tekrar şehre gitmişlerdi.

18) Fakat Gaşkalılar orduda veba olduğunu gördükleri zaman, onlar, şehirlerine girmiş olan halkı yakaladılar.

21) Ve bir kısmını öldürdüler, bir kısmını yakaladılar. Sonra geceleyin düşman geldi ve dağıldı (kollara ayrıldı): Onların hepsi beylerin sahip olmuş olduğu müstahkem mevkilere muharebe için gittiler. Müstahkem mevkilerin herbirine onlar muharebe için gittiler. Babamın tanrıları beylere yardım ettiler, (öyle ki) onlar düşmanın tümünü mağlup ettiler ve düşman çok sayıda ölü verdi. babamın müstahkem mevkilerinde ise hiç kimse dayanamadı. Babam düşmanı öldürdüğü zaman, bütün Gaşkalı düşman ondan korktu.

31) O, Almina şehrini tahkim ederken, büyük "çobanlar" Uruwanni ve Kuwatnaziti'yi Kaşsula ülkesine hücum etmek için sevketti. Ve babamın tanrıları onlara yardım etti, (öyle ki) onlar tüm Kaşsula ülkesini zaptettiler, ve onun halkını (namralarını), sığırlarını ve koyunlarını babamın huzuruna getirdiler. Onların getirdiği namraların sayısı bin idi. sonra babam bütün Tumanna ülkesini zaptetti ve onu yeniden inşa etti ve onu tekrardan tanzim etti ve onu tekrar Hatti ülkesine bağladı.

40) Arkasından O, kışı geçirmek için Hattuşa'ya geri geldi. Fakat o, yıl bayramını kutladığı zaman İştahara memleketine girdi. Ve Gaşkalı düşman, Hitit mıntıkası olan İştahara'yı aldığından itibaren, babam düşmanı oradan sürdürdü ve şehrine, munaziya na (?) yı, Kalimuna'yı ve şehrini yeniden inşa etti ve onları tanzim etti ve onları tekrardan Hitit ülkesine kattı. Ve o İstihara memleketini tanzim ettiği zaman, kışı geçirmek üzere Hattusa'ya geri geldi.

ÖNYÜZ II

1) Kabilelere mensup askerler (yardımcı askerler) kalabalık bir şekilde geldiler ve geceleyin onun ordusuna saldırdılar. Sonra onun babasının tanrıları kardeşime yardım ettiler, (öyle ki) o, kabilelere mensup düşman askerlerini mağlup etti ve onları öldürdü. Ve o kabilelere mensup askerleri yendiği zaman düşman memleketi onu gördü, ve onlar korktular, ve tüm arziya ve Karkamış

memleketleri onunla barış yaptılar (dost oldular) ve Murmuriga şehri de onunla barış yaptı (dost oldu).

9) Karkamış kmemleketi, içerisinde bir şehir olarak, bizzat Karkamış'ın kendisi onunla dost olmadı. bu yüzden rahip olan kardeşim 600 kişiyi, harp arabalarını ve ordunun onbaşı Lupakki'yi Murmuriga memleketinde sıraktı, (bu arada) rahip, babamla buluşmak için Hattusa'ya geldi. Fakat babam Uda şehrindeydi ve bayramları kutluyordu (icra ediyordu). Bu yüzden o rahip onunla orada buluştu.

15) Fakat Hurriler rahibin gitmiş olduğunu gördükleri zaman, Hurri ülkesinin süvarileri ve harp arabaları geldiler ve Takuhli, Amumikuni onların arasında idiler ve Murmuriga'yı kuşattılar. Ve onlar orada bulunan Hatti askerlerin'de ve harp arabalarından daha kalabalık idiler.

21) Babamın zaptetmiş olduğu Kinza memleketine Mısır askerleri ve harp arabaları geldiler ve Kinza memleketine hücum ettiler. Haber babama ulaştırıldı: "Askerler ve harp arabaları yukarıda Murmuriga'dalar, Hurriler onları kuşattı! "Bunun üzerine babam, askerlerini ve harp arabalarını seferber etti ve hurrilere karşı yürüdü (Hurri memleketi içerisine doğru). Ve Tegarama ülkesine vasil olduğu zaman, Talpa şehrinde askerlerini ve harp arabalarını yeniden gözden geçirdi. Sonra o, oğlu Arnuvanda ve Zita'yı Tegarama'dan Hurri memleketinin iç kısımlarına gönderdi. Ve Arnuvanda ve Zita Aşağı Memlekete girdikleri zaman, düşman, muharebe için onların karşısına geldi. Sonra babamın tanrıları onlara yardım ettiler, (öyle ki) onlar düşmanı yendiler. Fakat düşman aşağıya şehre (.....) ve şehirden Tegarama ülkesinin dağlarına kaçmak için aşağıya indi. babam işittiği zaman : "İleriki bir zamanda O (gidecek ve) şehirden aşağıya kaçacak!" dedi.

42) Mamafih, babam Aşağı Memlekete indiği zaman, Hurri memleketinden gelen düşmanla karşılaşmadı. Bu yüzden o, Karkamış şehrine indi ve onu kuşattı ve şehri her taraftan tam anlamıyla muhasara etti. Nehir (.....) aşağı yeri (.....) gemiler (.....) (O) aldı, sonra (.....)

ARKAYÜZ III

1) Babam aşağıda Karkamış memleketinde İken, Lupakki ve Tarhunta (?) -zalma'yı İleriye Amka memleketine gönderdi. Bu nedenle onlar, Amka'ya hücum etmek için gittiler ve babamın huzuruna namralar, sığırlar ve koyunlar getirdiler.

5) Fakat Mısır halkı, Amka üzerine hücum edildiğini duyunca korktular. ve bütün bunlar yetmiyormuş gibi, onların beyi Nibhururiya ölmüştü, bu yüzden Mısır kraliçesi Dahamunzu babama bir haberci gönderdi

10) ve babama şöyle yazdı: "Kocam öldü. Bir oğlum yoktur. senin ise bir çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Eğer sen, oğullarından birini bana verirsen, O, kocam olabilir. Hiçbir surette bir kölemi alıp onu kocam yapmak istemem..... Korkuyorum!"

16) Babam bunu işitince ileri gelenleri görüşmeye çağırdı ve şöyle dedi: Hayatımda şimdiye kadar başıma böyle birşey gelmedi."

20) Hal böyle olunca, babam mabeynci Hattuşaziti'yi şu sözlerle Mısır'a gönderdi: "Git ve doğru sözü sen bana geri getir! Belki onlar beni aldatıyorlar! Belki efendilerinin bir oğlu vardır! Sen doğru sözü bana geri getir!"

26) (Bu müddet zarfında) Hattuşaziti Mısır'dan dönünceye kadar babam nihayet Karkamış şehrini zaptetti. O, onu yedi gün muhasara etmişti ve sekizinci günü ona karşı şiddetli bir muharebe verdi ve sekizinci günü yapılan bu müthiş muharebe neticesinde onu aldı. Ve o şehri zaptetmiş bulunduğu zaman-babam tanrıların gazabından korktuğu için-yukarı şehirde hiç kimsenin tanrı Kubaba ve tanrı KAL'ın huzuruna girmesine müsaade etmedi, ve hiç kimseyi yağma için mabetlere sokmadı. Hatta O, Karkamış tanrıları huzurunda eğildi ve sonra [.....] verdi. Fakat O, aşağı şehir sakinlerini, gümüş, altın ve bronz eşyaları aldı ve onları Hattuşaya taşıdı.

42. Ve onun saraya getirdiği esirlerin sayısı 3330 idi.(E3 iii 15) [Halbuki] Hititler kendi evlerine onlardan hiç getirmediler. Sonra [O.....] oğlu Sarri-Kuşuh ve ona Karkamış memleketini ve Karkamış şehrinin idaresini verdi ve onu kendisine bağlı bir kral yaptı.

E3 21) Fakat, Karkamış'ı tanzim edince, o Hatti memleketine geri döndü ve kışı Hatti memleketinde geçirdi.

A3 24) Fakat ilkbahar olunca, Kattuşazitti Mısırdan geri geldi (A 44) ve Mısır elçisi Lord Hani'de onunla birlikte geldi. babam Hattuşaziti'yi Mısır'a gönderdiği zaman ona : "Belki efendilerinin bir oğlu vardır ve beni aldatıyorlar, belki oğlumu krallık için istemiyorlar" diyerek, gerçeği öğrenmesini emrettiğinden, Mısır kraliçesi babama bir mektupda şöyle yazdı: "Niçin böyle dedin, beni aldatıyorlar? Eğer bir oğlum olsaydı, kendimin ve ülkenin küçülmesini diğer ülkeye yazar

miydım? Sen bana inanmadın ve bana böyle dedin! Kocak olan kişi öldü. (6) Oğlum da yoktur! Bir kölemi asla almayacağım ve onu kocam yapmayacağım. ben bunu hiç bir ülkeye yazmadım, yalnız ana yazdım! Senin birçok oğlun olduğunu söylüyorlar. Öyleyse oğullarından birini bana ver! O, bana koca, Mısır'a da kral olsun."

13) Babam iyi yürekli olduğundan kadının sözüne meyletti ve bir oğul gönderme konusunu kendi kendine muhasebe etti.

A KOLONU

Yedinci tablet tamam değildir. Henüz bronz bir tablete geçirilmedi.

6-12) satırlar arasında Suppiluliuma Hani ile konuşur [.....] [Ben, şahsen samimi idim. fakat sen, sen bana aniden kötülük yaptın. Sen geldin ve Hurri memleketi krallığından uzaklaştırmış olduğum Kinza'lı adama hücum ettin. Ben (5) bunu işittiğim zaman kızdım ve askerlerimi, harp arabalarımı ve beylerimi ileriye gönderdim. Böylece onlar geldiler ve senin bölgene, Amka ülkesine, hücum ettiler. Ve onlar senin memleketin olan Amka'ya hücum ettikleri zaman, sen muhtemelen korktun; (10) ve bu yüzden, sen sanki benim görevimmiş gibi devamlı surette oğullarımdan birini talep ediyorsun. O birbakıma rehine olacak, fakat sen onu kral yapmayacaksın!" (137. Hani babamla şöyle konuştu: "Oh, beyim! bu ülkemiz için utanç verici olur! Eğer kralımızın bir oğlu olmuş olsaydı, kat'iyen yabancı bir ülkeye gelmez ve kendimiz için bir efendi talebinde bulunmazdık. Beyimiz Nibhururiya öldü; onun bir oğlu yoktur; beyimizin karısı tek başına kaldı. biz Mısır'a kral ve hanımımıza da koca olması için beyimizden bir oğul istiyoruz! Üstelik biz, hiç bir ülkeye gitmedik, sadece buraya geldik! Şimdi, oh beyimiz (25) bize oğullarınızdan birini verin!?" -Bu yüzden daha sonra babam, onların lehine olan bir oğul meselesini kendi kendine muhasebe etti. Sonra babam yeniden muahede tableti istedi, (bu talbette şöyle denildi) : "Vaktiyle, Fırtına Tanrısı Kuruştama halkını, Hatti oğullarını aldı ve onları Mısır'a götürdü ve onları Mısırlılaştırdı ve Fırtına Tanrısı (30) Mısır ve Hatti memleketleri arasında bir muahede akdetti ve onlar birbirleriyle devamlı surette dost oldular. Ve onlar, onların huzurunda yüksek sesle tableti okudukları zaman, babam onlara şöyle hitap etti: (35) "Eskiden Hattuşa ve Mısır, birbirleriyle dost idiler ve şimdi de onlar arasında aynı şey oldu! Böylece, Hatti ve Mısır ebediyyen birbirleriyle dost olacaklar!"

Yapılan bütün bu seferler ve antlaşmalardan anlaşılıyor ki, Suppiluliuma,

babası Tuthaliya III'den devraldığı Hitit devletini genişletme politikasını takip etmiş, babasının döneminde Kızılırmak kavsine çekilmek zorunda kalan ve egemenlik sınırları küçülen devleti kısa sürede imparatorluk haline getirmiştir. O yetenekli bir komutan olduğu kadar mükemmel bir diplomattır. Ele geçirdiği şehir devletlerinin krallarına Hititli prensesler vererek akrabalıklar kurmuş ve böylece bu kralları vasalı duruma getirmeyi başarmıştır. Buna örnek olarak Hayasa prensi Hukkana'ya kızkardeşini vermesini, bir kızını da Mitanni kralının oğlu Mattiwaza'ya vermesini gösterebiliriz¹⁰⁷.

Bu devletlerle yapılan antlaşmalarda Hititli prenslerin o ülkelerin tahtları üzerindeki hakları özellikle vurgulanmaktadır. Bir yandan akrabalık kurarak egemenlik sahasını genişletirken, diğer yandan da oğullarını veya yakın akrabalarını vasal kral olarak ele geçirdiği ülkelere tayin etmiştir. buna örnek olarak da oğullarından Telipinu'yu Halep'e, Piyassili'yi Kargamış'a kral olarak tayin etmesini gösterebiliriz. Eğer Suppiluliuma, Mısır kraliçesinin kendisinden itediği prensi kuşuklara kapılmayıp zamanında gönderse idi, belkide tarihin akışını değiştirecekti, Suppiluliuma'ya ait krallık mührünün kil üzerine yapılmış baskıları bulunmuştur¹⁰⁸ (levha). Hitit devletinin bu güçlü kralı ülkesinde hızla yayılmaya başlanılan veba salgınına yenik düşmüş ve çıktığı Kaşka seferi sırasında ölmüştür¹⁰⁹ (KUBXIX 9).

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bakınız antlaşma metinleri ve antlaşmalarla ilgili kısımlar

¹⁰⁸ Th Beran, *Die Hethitisch Glyptik von Boğazköy (Boğazköy III)* 35, Nr. 165-167, L. VI, 39 Nr. 206-211, 73-74; E. Laroche, *Ugaritica III*, Paris, 1956, 98-100, 3 Levha 2; E. Akurgal AU, 76 Lev 19a-19b.

¹⁰⁹ E.Memiş, ETT, 56; E.Memiş Gaşkalar, 109; B. Umar, THH, 56.

2. MURSİLİ II

Suppiluliuma I'nın, esirlerinyaydığı veba'dan ölmesi üzerine Hitit tahtına en büyük oğlu Arnuvanda II geçmiştir. Ancak bu kralında babası gibi kısa bir süre sonra veba hastalığından ölmesi üzerine¹¹⁰, yerine Mursili II (M.Ö.1344-1306) kral olmuştur. Hitit devlet hukukuna göre büyük oğlun tahta geçmesi gerekirken, en küçük oğlun çocuk denecek yaşta başa geçmesi ilgi çekicidir. Ancak bunun nasıl oluştuğu hakkında önemli bir bilgiye sahip değiliz¹¹¹. Mursili II'nin tahta geçmeden hemen önce gelişen olaylar ve onun tahta çıkışını kendi analerinden şöyle takip etmek mümkündür¹¹². "Ben babamın tahtına oturmadan önce, yöredeki ülkeler benimle savaşa girdiler. Babam tanrı olunca (yani ölünce), kardeşim Arnuvanda II babasının tahtına oturdu. Fakat daha sonra o da hastalandı. Düşman ülkeler, kardeşim Arnuvanda'nın hasta olduğunu öğrendiklerinde, gerçekten düşmanlığa başladılar. Fakat kardeşim Arnuvanda'da tanrı olunca, henüz savaş açmamış olan düşmanlarda açıkça düşmanlığa başladılar, yöredeki düşman ülkeler şöyle diyorlardı 'Onun babası Hatti ülkesi kralı, kahramanbir kraldı. Ve düşman ülkeleri yenmişti. O şimdi tanrı oldu. babasının tahtına oturan oğluda (yani Arnuvanda II) eskiden bir savaş kahramanıydı. Fakat o da hastalandı ve tanrı oldu Ama şimdi babasının tahtına oturan küçüktür. Ve o Hatti ülkesini ve Hatti ülkesine bağlı toprakları kurtaramaz' babam uzun süre Mitanni ülkesinde kaldığından efendim Arinna kentini Güneş Tanrısı'nın bayramlarını kutlayamamıştı. Fakat ben majeste, babamın tahtına oturunca, yöredeki düşman ülkeleri sefere çıkmaktan önce, efendim Arinna kentinin Güneş tanrıçası'nın belirlenmiş (yani belli bir takvime göre yapılan) bayramları ile ilgilendim, onları kutladım. Ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ellerini kaldırıp, dedim ki: 'Efendim Arinna'nın Güneş Tanrıçası' bana küçük diyen ve beni saymayan yöredeki düşman ülkeleri sürekli senin topraklarını da almaya uğraşırlar. Bana, aşağı gel ve benimle bu ülkeyi yeni' Arina'nın Güneş Tanrıçası benim sözlerimi, işitip bana geldi ve ben babamın tahtına geçer geçmez 10 yıl içinde yöredeki düşman ülkeleri yendik."

¹¹⁰ A.Goetze. *Annalen des Mursili*, 17.

¹¹¹ Suppiluliuma I'nın altı oğlunun ismini bilmekteyiz, bunlar; Arnuvanda II (en büyük oğul ve Mursili'den önceki kraldır), Zita (hakkında bilgi sahibi değiliz), P/Biyassili (Kargamış kralı), Telepinu (Halep kralı), Zannanza (Mısır'a giderken yolda öldürülen prens), Mursili II (en küçük oğul) dir. Yukarıda görüleceği gibi Zita hariç diğerlerini bilmekteyiz. Arnuvanda II ve zannanza'nın ölmüş olması, P/Biyassili ve Telepinu'nun vasal krallıkların başlarında bulunmalarını Mursili II'ye böyle bir şans doğurmuştur. Bunu tam olarak söylememiz mümkün değildir

Kuvvetli bir ihtimal olarakda göz önünde bulundurulmaktadır. Bk. E.Memiş, *Gaşkalar*, 109, dip not 35; E.Memiş "Fillistin Kime Aittir?" *Gazi Eğt. Fak. Der.* 1, 223.

Mursili II'ninde belirttiği gibi, tahta geçince ayaklanan ülkelere seferler yapmak için hazırlıklarını tamamlamış ve ilk olarak babasının uzun yıllar mücadele ettiği, yenilgilere uğrattığı Kaşkalar üzerine yapmıştır. Çünkü gerek babası Suppiluliuma I'nin ölümünden sonra gerekse Arnuvanda II'nin hastalığı dönemlerini fırsat bilen Kaşkalar, Hitit topraklarına saldırmışlardır. Hititlerin Aşağı memleket yöneticisi Hannuti, bu tehlikeyi önlemek için Kaşkalar üzerine sefere çıkmış ise de seferi tamamlayamadan yolda ölmüştür¹¹³. Mursili II egemenliğinin ilk yılında, harekete geçerek Kaşkaların eline geçmiş olan Turmitta ¹¹⁴ şehrini kurtarmış ayrıca tehdit altında bulunan Halila ve Dudduşka şehirlerinde düşükleri bu zor durumdan kurtarmıştır¹¹⁵. Mursili II saltanatının ikinci ve üçüncü yıllarında da Tipiya/Tibya¹¹⁶ bölgesindeki Kaşka gruplarının eline geçmiş olan Nerik ¹¹⁷ şehrini kurtarmak istemişse de bunu başaramamıştır. Bununla birlikte Kaşkaların Kummesmaha nehrinin güneyine, Hitit topraklarına inmelerini yasaklamış ve tedbir olarakta bölgedeki geçitleri tahkim ettirmiştir¹¹⁸

Mursili II, Kaşkalar üzerine seferlerine devam ederek beşinci yılında Aşarpa'yı işgalden kurtarmış altıncı yılında Tarikamu'yu ele geçirmiş ve Zihharriya ülkesini yakıp yıkmıştır¹¹⁹. Yedinci yılında da yine sefer yapmak

¹¹² A.Goetze, *Analnen des Mursilis*, 15-21; A.M.Dinçol, *AU. Ans.I*, 36-37.

¹¹³ E.Von Schuler, *Kaşkalar*, 44; H.G.Güterbock, *JCSX*, 1956, 115.

¹¹⁴ Turmitta/Ourmitta'nın coğrafi konumu için bk., H.Ertem, *Coğrafya Adlar Dizini*, 27-28.

¹¹⁵ Kaşkalar bu karışıklık döneminde bugünkü, Ilgaz-Osmancık-Gümüş-Amasya'nın kuzeyi-Turhal veson dönemlerde Kelkit vadisine kadar ulaşmışlardı. Bk., M.Pehlivan, *Kaşkalar*, 34.

¹¹⁶ Tipiya/Tibya, bugünkü Ordu ve çevresine lokalize edilmektedir. Konumu ve Hitit kaynaklarında geçtiği yerler için bk., KBo III₄ Vsl₄₉; KUBXIX 30 Vs 4-6,8-11; G.F.del Monte-J.Tischer, *RGTC VI*, 429; H.Ertem, *Coğrafya Adları Dizini*, 143; A.Goetze, *Annalen des Mursilis*, 90 vdd., H.J.H.ten Cate, *JNES XXV/3*, 1966, 183., E.Forrer, "Hayasa Azzi" *Caucasica* 9, 1931, 19.

¹¹⁷ Nerik Şehri, Hitit-Kaşka sınır bölgesinde bulunmakta ve Hantili döneminde Kaşka egemenliğine geçmiştir. Bu durumunu Hattusilis III dönemine kadar sürdürmüştür. Konumu ve Hitit metinlerinde geçtiği olaylar için bk., A.M.Dinçol-J.Yakar, "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında" *Belleten*, 152,1974, 51 vd; H.Ertem, *Coğrafya Adlar Dizini*, 100-101, G.F.del Monte-J.Tischler, *RGTC VI*, 286-89; A.Ünal, "M.Ö.II. Binyıl Anadolusunda Doğal Afetler" *Belleten* 163, 1977, 429; E.Von Schuler, *Kaşkalar*, 21 vd, 30 vd, 101 vd, 176 vd, 186 vd, J.G.Macqueen, *The Hittites*, 53; A.Goetze, *Klönaisien*, 135; A.Goetze, *ANET*, 400; V.Haas, *Der Kult von Nerik*, Roma, 1970, 78 ve dipnot 3; H.G.Güterbock, *JNESXX*, 1961, 94; H.J.H.ten Cate, *ANATOLICA I*, 1967,47, 49; T.Özgüç, *Maşat Höyük I*, 38; A.Ünal, *Theth*, 77,79,124; S.Alp, "Hitit kenti Hanhana'nın yeri" *Belleten* XLI-164, 1977, 649-652.

¹¹⁸ H.G.Güterbock, "The North Central Area of Hittite Anatolia" *JNES XX*, 1961, 85-97.

¹¹⁹ F.Cornelius, "Zur Hethitischen Geographie : Die Nachbarn Des Hethiterreiches", *RHA* 62, 1958,5; L. Delapotre, *Les Hittites*, Paris, 1936, 114; A.Goetze, *Annalen des*

zorunda kalmıştır. Bu sırada , Tibya merkez olmak üzere etrafında Kaşkaları toplamayı başaran Pihhuniya, Hitit topraklarına karşı saldırıya geçmiştir. Kaşka ordusu Yukarı memleketin işlerine Zazzisa'ya kadar ilerlemiş olduğu haberinin alınması üzerine Mursili II'de harekete geçerken aynı zamanda Pihhuniya'ya mesaj göndermiştir [(KBo III₄=2 BoTU₄₈) RslII 76 vdd]. "Kaşkaların ele geçirdikleri ganimetleri ve Hitit insanlarını geri ver". Bu isteğe, Pihhuniya'ya meydan okuyarak karşılık vermişti¹²⁰. Sonuç alamayan Mursili II hareketine devamla, Tibya ülkesini işgal ederek bütün ülkeyi yaktırdı, yıktırdı ve yağmalattırdı, ayrıca Pihhuniya'yı esir alarak Hattuşa'ya geri dönmüştür¹²¹. Küçük Kaşka devletinin parçalanmasından sonra Tummana'yı emniyet altına almış, Kaşka ileri gelenlerinden Pittagatalli'yi sürmüş, diğer bir beyi Pittapara'yı Ilgaz dağlarında bozguna uğratmıştır¹²². Mursili II genarellerinden Nuvanza'yı Tummana'ya, diğer bir generalini de Hutupiyanza'ya kuzey batıdaki, sınır bölgelerini gözetleme ve önlem alması için görevlendirmişti¹²³.

Mursili II'nin almış olduğu önlemler neticesinde, Kaşkalar, doğuda Çekerek Irmağından Kelkit Irmağı'na kadar olan coğrafya'ya sıkıştırılmıştır. Kaşkalar, on yıl boyunca sessiz kaldıktan sonra Mursili II'nin saltanatının ondokuzuncu yılından itibaren ayaklanma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak Hitit ordusu şiddetle üzerlerine gelerek bunları mağlup etti ve geri çekilmek mecburiyetinde bıraktı. Mursili II'nin bu karşı seferi ile Takkuvahina ve Tahantatipa toprakları da Hititlerin eline geçmiş oldu¹²⁴ (KBo V₈ Vs I₃₃₋₃₆). Mursili II'nin saltanatının yirminci yılında da Kaşka saldırıları devam etmiştir. Bunun üzerine saldırıya uğrayan Tummana'nın doğusu ve Pala ülkesinin korunması için Hutupiyanza görevlendirilmiştir. Mursili II, Kaşka saldırısını ve görevlendirmeyi şu sözleriyle teyid etmektedir¹²⁵ (KBo V₈ Vs II_{10-14,21,26}): "Onun arkasından Kaşka şehirlerinden birçok düşman örgütlendi ve Hatti devletini sıkıştırdılar. Bazı yerleri yağmaladılar, bazılarını da işgal etiler ve Tummana memleketi Zidaş'ın oğlu Hutupiyanzaş'ı Pala memleketine gönderdi. Hutupiyanzaş Pala memleketini korudu." Görülüyor ki, Mursili II'nin bütün çabasına rağmen Kaşka akınları

Mursilis, 77-81.

¹²⁰ A.Goetze, *Annalen des Mursilis*, 90-91; L.Delaporte, *Les Hittites*, 115.

¹²¹ A.Goetze, *Annalen des Mursilis*, 93-97; N. Adontz, *Historie d'Admenie*, 33

¹²² H.Otten, *HHM*, 152; E.Von Schuler, *Kaskäer*, 52, H.J.H.ten Cate *ANATOLICA I*, 1967, 50; F.Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, 203-204.

¹²³ E.Cavaignac, *Le Problem Hittite*, 45; M.Pehlivan, *Kaşkalar*, 35.

¹²⁴ A.Goetze, *Annalen des Mursilis*, 153.

¹²⁵ A.Goetze, *Annalen des Mursilis*, 153.

bitmemiştir. Ondan sonrada **halefleri** zamanında devam etmiş ve Hitit devletinin yıkılışına kadar da mücadele sürmüştür¹²⁶.

Mursili II saltanatının üçüncü yılında batıya Arzava ülkesine yönelerek, Hitit kralının çocuk yaşta olmasından faydalanmaya çalışan, Arzava kralına gücünü göstermek istemiştir. Annallerinde savaş sebebi olarak, Arzava kralı Uhhazitiş'in Milavanda şehrinin Ahhiyava krallığına vermesi gösterilmiştir¹²⁷. Ayrıca bu savaşın sebebi sayılan diğer bir sebep te Arzava'ya sığınan Hititlerin geri verilmemesidir. Mursili II yazdığı mektupda şöyle ifade etmektedir¹²⁸: "Sana gelen halkımı geri istedim. Onları bana geri vermedin. Bana çocuk muamelesi yaptın, beni küçük gördün. Haydi öyleyse, şimdi savaşacağız; ve gök tanrısı, benim efendim, bizim durumumuzu yargılasın". Ahhiyava¹²⁹ krallığı, Milavanda şehrine karşılık, Arzava krallığına askeri yardımda bulunmuş olmalıdır Çünkü Mursili, kendi kuvvetlerinden başka bir taraftan kardeşi Kargamış Kralı B/Piyassili'den, diğer taraftan eniştesi Mira Beyi Maşhuiluvuş'tan yardım istemişti. Arzava krallığı ise Attarimma, Şuruda ve Huvarşanaşşa şehirleriyle koalisyon yapmıştı¹³⁰. Bu koalisyona Şeha nehri (Büyük Menderes) ülkesinin kralı, Manapa-Dattaş'da dahildi¹³¹. Mursili II, bu koalisyona karşı kuvvetlerini toplayıp hareket ettikten sonra, Mira beyi de kuvvetleriyle birlikte yolda ona katıldı¹³². İki ordu arasındaki ilk savaş Velma (Elmalı) civarındaki Astarpa Nehri (Aksu) yanında yapılmıştır¹³³. Bu savaşta Arzavalıların yenik düşmesine rağmen, savaştan kesin sonuç alınamamıştır. Ancak Mursili II, daha sonra düşman kuvvetlerini üçe bölmeyi başarmıştır. Arzava kralı Uhhazitis'in, idare merkezi Apaşa'dan deniz yoluyla kaçması üzerine, Arzavalılar dağılmışlardır. Mursili II, kış mevsimine girilmesi üzerine, Velma'ya geri dönmek zorunda kalmıştı. Baharın gelişiyle tekrar sefere çıkmış ve Arzava ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu ağır yenilgi sonucunda, Arzava kralının oğlu Hititlerin eline esir düşmüştü. Ancak sonuçta, Mursili II Arzava beylerini affetmiş ve bol miktarda ganimet almıştır.

¹²⁶ M.Pehlivan, kaşkalar, 35.

¹²⁷ E.Memiş, "Hitit Devletinin Batı Anadolu Politikası", 5.; B.Umar, THİT, 58 vd

¹²⁸ A.Goetze, Annalen des Mursilis, 47.

¹²⁹ F.Kinal, Arzava memleketinin Mevkii ve Tarihi, 6; Ö.Çapar, "Ahhiyawa Sorunu" DTCF Tar. Arş. Der., 1982, XIV-25, 387-413.

¹³⁰ Bu şehirlerin coğrafi konum itibarıyla Batı Anadolu'da oldukları tahmin edilmektedir. Kesin lokalizasyonları henüz yapılmış değildir. Bk. E.Memiş, Hitit Devletinin Batı Anadolu Politikası, 5.

¹³¹ F.Kinal, EAT, 108.

¹³² J.Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minor" AJA 47, 1943, 35-62.

¹³³ E.Memiş, "Hitit Devleti'nin Batı Anadolu Politikası", 6.

Alınan ganimetleri Mursili II şöyle belirtmektedir¹³⁴ "Majestenin krallık sarayına götürdüğüm tutsakların sayısı 25.500 kolon (yani 62.000 kişi) idi. Ancak Hattuşa beylerinin, savaş birliklerinin ve araba savaşçılarının getirdikleri ise sayılacak gibi değildi."

Kazanılan bu zaferden sonra, Arzava, koalisyonuna giren bütün müttefiklerini cezalandırmak istemişti. Fakat Şeha Nehri (Büyük Menderes) ülkesi, kral Manapa-Dattaş'ın annesi ve ihtiyarları gelerek af dilemişlerdi. Mursili II. Manapa-Dattaş'ın bu af isteğini kabul etmiş ve onunla bir antlaşma yapmıştır. Söz konusu antlaşma metni şöyledir¹³⁵

a. MANAPA DATTAS ANTLAŞMASI

1. Güneş Mursili şöyle der. Büyük kral, Hatti memleketinin kralı
2. Seni Manapa- Dattaş, baban çok küçük yaşta arkada bıraktı
3. ve sen bir çocuk idin
4. Biraderlerin ve Ura-Datta, seni öldürmeye çalıştılar.
5. Onlar seni de öldürüyorlardı, fakat sen
6. kaçtın ve onlar seni şeha nehri memleketinden kovdular.
7. Ve sen Karkışalı adamların (tarafına) geçtin.
8. Ve onlar senin memleketini ve babanın malını, mülkünü müsadere ettiler (zorla aldılar).
9. Ve kendileri için aldılar [Fakat ben Haşmetli, seni Manapa-Dattaş kabul ettim].
10. Karkışalı adamları birçok defa
11. hediye gönderdim. Benim biraderim dahi senin için tanrılara
12. yalvardı ve Karkışalı adamlar, bizim sözümüz üzerine
13. seni himaye ettiler.

¹³⁴ A.Goetze, Annalen des Mursilis, 57; E.Akurgal, AU, 78.

¹³⁵ J.Friedrich, Staatsverträge II, MVAeG 34, 1930, 1-41; E.Memiş, ETT, 196-210.

14. Fakat Ura Dattaş geldiği ve yeminini bozduğu zaman,
15. Onu yemin tanrıları ve seha nehri memleketi halkı yakaladılar.
16. Fakat Seha nehri memleketi insanları seni
17. Bizim sözümüz üzerine içerbıaktılar ve bizim
18. Sözümüz üzerine onlar seni himaye ettiler.

-
19. Fakat biraderim [Arnuvanda II] gelip, tanrı olduğu zaman
 20. Babamın tahtına oturan ben Güneş,
 21. geldim ve seninle meşgul oldum.
 22. ve Seha memleketi halkına senin üzerine yemin ettirdim.
 23. Ve onlar benim sözüm üzerine seni himaye ettiler.
 24. Ve doğrusu ben sana yardım ettim.
 25. Bir kalkanı
 26. gönderdim ve çok defa.....
 27. ve o sana geldi
 28.
 29. Fakat Arzawa kralı m uhhaziti, Güneşe karşı geldiği
 30. (ve) savaşı sevkettiği zaman, sen Manapa-Dattaş, Güneşe karşı günah işledin.
 31. ve benim düşmanım Uhhaziti'nin arkasında
 32. durdun, fakat Haşmetmeab savaşı.
 33. Ve sen benim arkamda durmadın.
 34. Fakat ben Uhhaziti'ye ve Arzawa halkına karşı sefer ettiğim
 35. zaman, Uhhazitiş bana (olan) yeminini bozduğu için,
 36. yemin Tanrıları onu yakaladılar [ve ben, Güneş]
 37. Onu mahvettim ve sen Uhhaziti'nin tarafına geçtiğin için,

38. ben de seni aynı suretle mahvederdim, fakat sen ayaklarıma kapandın.
39. ve ihtiyar erkekleri ve kadınları bana gönderdin.
40. Ve senin elçilerin ayaklarıma kapandılar,
41. Ve sen bana şu (sözleri) yolladın : " Beyim beni hayatta tut,
42. beni mahvetme, ve beni köleliğine al ve başımı koru!"
43. Ben, Mira memleketli kaçakları, Hattili kaçakları
44. veya Arzawa memleketli kaçakları, kim olursa olsun, bana
45. gelen kimseyi, oraya teslim etmek isterim.
46. Seni ise, ben Güneş bağışladım
47. Ve seni şundan dolayı istemiştım : Seni dostluğa aldım.
48. Ve ben, Güneş seni affettikten sonra,
49. seni dostluğa aldım.
50. Sana gelen Arzawalı kaçakları, kim olursa olsun, kaçan
51. ve Mira memleketinden kaçanlar
52. Hatti'den kaçıp sana gelenleri, eğer bunlardan biri
53. bir tımar adamı ise, bütün kaçakları yakala.
54. ve onları bana teslim et, bir kimseyi
55. içeri bırakma, senin ülkenden
56. hiçbirini kaçıрма, onu başka bir memlekete
57. geçirme, kaçakların hepsini yakala.
58. ve bana teslim et! Eğer sen bu şartların
59. hepsini yerine getirirsen, o zaman ben seni teb'alığa almak isterim.
60. Ve sen beni memnun etmelisin. Ve aşağıdaki
61. Senin müstakbel muaheden olsun. Onu koru ve sana yemin altına
62. konulmuş olsun.

63. İşte ben sana seha nehri memleketini ve Appawia'yı verdim.
64. Bu, senin ülken olsun, onu koru!
65. Bundan başka sen, Hattili bir kimseyi, Hattinin hududunu alma.
66. Eğer sen Hattili bir kimseyi veya bir hatti hududunu
67. Kötülükle alırsan, yeminini bozarsın.
68. Kendi oğlunada merhametsiz davran ve büyük beylerin
69. Oğullarına karşı da lütuf gösterme. Eğer güneş herhangi bir yere giderse,
70. Ben onları oraya oturtacağım ve sen, ben seni ne zaman çağırırsa,
71. sen buraya gel, korkma [Fakat
72. Ben sana kötülük yapmak istemiyorum.
73. Seni Hatti memleketinde yakalamasınlar.
74. ve bana içeri.....
75. Bu sebepten

(A nüshasının = KUB XIX 49 I. sütununun sonu)

B Nüshası = KUB XIX 50 Bo. 413= Sütun III

- 1-2. Biri isyan ederse, sen bunu duyarsan, bana onu bildir
3. Çünkü babam ve ben, senin için uğraştık.
4. Biz senin baban içinde meşgul olmuştuk.
5. Ve seha nehri memleketi halkı da senin için çalıştılar.
6. Ve ben, Güneş, seni affetmiştim,(Buna rağmen, sen ayrıldın.
7. Ve sana karşı hiç affetilmeyen Uhhaziti'nin arkasına
8. Geçtin!

9. Şimdi de istiyorsun ki, eğer Güneş'e
10. Karşı bir kimse isyan ederse, ister
11. Herhangi bir insan, ister ordu veya kim olursa olsun,
12. Ve sen Manapa-Dattaş, onu duyarsan,.....
13. Sen ona iltihak eder, Güneşten ayrılırsan,
- 14 . Bu dahi yemin altına konulsun.

-
15. Sonra bak, Ben Güneş sana, Manapa-Dattaş'a Seha nehri memleketini
 16. Ve Appawia memleketini verdim ve seni teb'alığa aldım.
 17. Fakat Maşhuiluwa'ya Mira memleketini ve Kuwalia memleketini verdim.
 18. Fakat Targaşnallış'e Hapalla memleketini verdim.
 19. Ve onları köleliğime aldım.

-
20. Ve sen Manapa-Dattaş

B. III'ün sonu kırık

(B) Rs. IV.

1. Arinna'nın Fırtına Tanrısı, çarşının, Ordunun Fırtına Tanrısı,
2. URU Pittiyarik, URU Nerik, URU Halep, URU Uda, URU Kummanni şehirlerinin fatihi

IV. 13; 14; 15; 16; 17. Yemin tanrılarının listesidir

(A) IV. Sütun

29. Eğer sen, Manapa-Dattaş
30. Seha nehri memleketinin halkı ve Appawia İnsanları, bu sözleri
31. dinlemezseniz ve gelecekte torunlarınız
32. ve ahfadınız, Büyüklerle beraber bana sadakatsizlik
33. yaparsanız veya tabletin bu sözlerini

34. bozarsanız,
35. bu tabletin üzerine konulmuş ne olursa olsun (derseniz)
36. Bu yemin seni, başınla beraber, zevcelerini oğulların
37. torunların, evin, memleketin, orduların arabaların
38. mallarınızla birlikte kara
39. topraktan silinin.

-
40. Fakat eğer sen Manapa-Dattaş, tabletin bu sözlerini
 41. korursan, geleceğiniz
 42. Hatti ülkesinin kralına, oğullarınla beraber,
 43. Yemin metnine sadakatsizlik etmezsen
 44. Bu yemin seni korusun ve
 45. Oğulların, Güneşin elinde iyi talih ve lütuf
 46. bulacak.

Mursili II, Batı Anadolu'nun güvenliğini ilk defa tam olarak sağlamış ve Arzava ülkelerinin herbiriyle ayrı ayrı antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmalara göre, Şaha nehri ülkesi yine Manapa-Dattaş'a, Hapalla Targaşnalliş'e* Mira ve Kuvalya ülkeleri Maşhuiluvaş'a, küçük Arzava krallığı da esir düşen, prens SUM-ma-Inaraş'a verilmişti¹³⁶. Böylece Batı Anadolu seferlerini başarı ile tamamlayarak, isyan eden kralları tekrar Hitit devletine bağlamıştır.

Batıda güvenliği sağladıktan sonra doğuya yönelen Mursili II, Hayaşa krallığı üzerine ilk seferini saltanatının yedinci yılında yapmıştır. Bu sefer yıllıklarda şu şekilde yer almaktadır¹³⁷:

*) Hapalla'lı Targaşnalliş ile yapılan antlaşma için bk., J.Friedrich, Staatsverträge I, 49-94.

¹³⁶ J.Friedrich, Staatsverträge II, 31.; F.Kinal, EAT, 108-109, E.Memiş, Hitit Devletinin Batı Politikası,6.

¹³⁷ A.Goetze, Annalen des Mursilis, 95-97, N.Adontz, Historie d'Armanie, 34 vd.; E.Cavalgnac, "Le Primer Royaume D'Armenia" RHA 17, 1934, 9-14.

Rs III

"1-[.....]

2. [.....] ve geldi ve yürüdü

3. Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte

4. Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşa'ya getirdi"...

5. Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım [.....]

6. [.....] orada sana hiçbir şey [.....]tılar İstittina ahalisinden de hiçbirli

7. Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdün.

8. ve oraya saldırdın ve tutsaklarla

9. ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin.

Yine yedinci yıl kayıtlarında Mursili II'nin, Hayaşa kralı Anniya'dan Hayaşa'ya götürdüğü Hititleri ve ganimetleri¹³⁸. geri istemiş, ancak olumlu cevap alamamıştır. bunun üzerine ikinci bir mektup yazmıştır¹³⁹."

KUB XIV₁₇ = 2 BoTU₅₆

RsIII

15. "senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeni saldırmadım.

16. Ve ülkeni köylüsüyle. çiftçisiyle, koyunuyla, sığıryla almadım.

17. Ve sen Güneş'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18. Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

¹³⁸ A.Goetze, Annalen des Mursilis, 97

¹³⁹ A.Goetze, Annalen des Mursilis,,99; H.Otten, HHM, 152; J.G. Macquen, The Hittites, 49 vd.; O.R.Gurney, The Hittites, 33.

19. Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20. Ona karşılık düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve...

Bu mektuba da olumlu cevap alamayınca, saltanatının 7. yılında Hayaşa üzerine sefere çıkmıştır. Sarp bir yerde kurulan Ura şehrini kuşatmış muhtemelen Ura çevresini ele geçirmişti. Kışın yaklaşması üzerine seferine son vererek geri dönmüştü. Saltanatının 8. yılında da Hayaşa üzerine sefer düzenlemişti. Mursili II'nin amacı, Hayaşa tehdidini tamamen ortadan kaldırmaktı. Hitit kralının kararlı tutumu karşısında Hayaşalılar ellerindeki Hatti köylülerini geri vereceklerini bildirdiler. Ancak Mursili II'nin Tanrı Hepit (Hepat)'in törenlerine katılmak için geri dönmesi üzerine, Hayaşalılar iade işleminden vazgeçmişlerdi¹⁴⁰. Mursili II bu olayı şöyle ifade etmektedir¹⁴¹: KUB XIV 29+KUB XIX₃ = 2BoTU58

Vs. I.

4. Lâkin, Hayaşa ahalisi sözlerini tutmadı ve Hatti köy
5. lüsünü çiftçisini teslim etmedi. Ben de Anniyaş'a yazdım ki;
6. Hiçbir şeyi bana vermeğe
7. Niyetin yok; bir bölümünü Hayaşa'da tutuyorsun

M.Ö.1335 civarlarında Kuzey Suriye'de karışıklıklar çıkmıştı. İki bölgede birden mücadele etmek zorunda kalan Mursili II, kendisi güneye giderken, Hayaşa'ya ve Yukarı memlekete generallerinden Nuvanza/ş'ı göndermiştir. General Nuvanzaş¹⁴² 700 savaş arabası ve 10.000 piyadeden oluşan, güçlü Hayaşa ordusunu yenmeyi başarmış, fakat Hayaşalılara son darbeyi vuramamıştı¹⁴³. Mursili II, alınan zaferden mutluluk duymuş ve General Nuvanzaş ile birleşerek Hayaşa'ya son darbeyi vurmayı düşünmüşse de, komutanları kış mevsiminin

¹⁴⁰Hayaşalıların, Hititlerin üzerlerine sefer yapmalarını engellemek için uyguladıkları planları görmek mümkündür. Bu planlar arasında mektuplaşmak suretiyle sefer mevsimini geçiştirmek, ayrıca elçi ve haberciler göndererek Hitit ordusunu oyalamaktır. Geniş bilgi için .k., M.Pehlivan, Hayaşa, 63.

¹⁴¹A.Goetze, Annalen des Mursilis., 105; N.Adontz, Historie d'Armenie, 35.

¹⁴²General Nuvanzaş'ın ünvanı Şarabın Ulusu (Şaraptarbaşı)'dur. Bu ünvanın kelime anlamının dışında yüksek bir askeri ünvan olarak kullanılmıştır. Bk. J.Friedrich, Hethitischer Elementarbuch II, Heidelberg, 1949, 66.

¹⁴³M.Pehlivan, Hayaşa, 63-64.

yaklaştığını belirterek onu seferden vazgeçirdiler¹⁴⁴

KBoIV₄=2BoTU58

"RsIII

20. Tegaramma ülkesine vardığımda Şarap Ulusu Nuvanza ve

21. diğer komutanlar karşıladı

22. ve benimle buluştular. Hayaşa'ya Sefere çıkacaktım.

23. Fakat yıl çok kısa idi.

24. İleri gelenler (komutanlar)'de bana söylediler ki: "Yıl çok kısa oldu..."

25. Efendim Hayaşa'ya sefer yapma "Bunun üzerine sefere çıkmadım..."

Kış Ankuva'da geçirdikten sonra Saltanatın 10. yılında Hayaşa üzerine bir sefere daha çıktığını görmekteyiz¹⁴⁵. Aripça (Giresun) ve Dukkamma (Şebinkarahisar) dışındaki şehirler, Hititlerle savaşmaktan çekinmişlerdi. Bu iki şehir direnmiş ise de (KBoIV₄=2BoTU58₆₁₋₆₉) mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Şehirlerin yağmalanmaması için, Hitit kralına yalvarmışlar, Mursili II'de içlerinden 3.000 kişiyi Hattuşaş'a götürmek için ayırmış ve şehirleri yağmalatmamıştır. Mursili II kışı geçirmek için tekrar Hattuşaş'a geri dönmüş ve kışı burada geçirdikten sonra Saltanatının 11. yılında (M.Ö 1333) Hayaşa üzerine son bir sefer düzenleyip, istediğine ulaşmıştır. Bu başarısını şu şekilde ifade eder¹⁴⁶.

42. Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (+Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.

43. Ancak Güneş geliyor diye duyduklarından

44. Azzi (+Hayaşa) ahalisi bana Halimana'lı Muttiş'i gönderdiler.

45. Efendimiz sen bizi daha önce de

46. mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme. Efendimiz

47. Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz.

¹⁴⁴A.Goetze, Annalen des Mursilis, 127

¹⁴⁵A.Goetze, Annalen des Mursilis, 137; E.Forrer, CAUCASICA 9, 1931, 15 vd.

¹⁴⁶A.Goetze, Annalen des Mursilis, 139-141; O.R. Gurney, The Hittites, 114.

48. ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.
49. O zaman bana 1.000 Hatti köylüsünü iade ettiler.
50. ve Halımanalı'yı Muttiş'i böyle bir durumda
51. Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için
52. Bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları
53. Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl
54. başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva'ya gittim.
55. ve kışı Ankuva'da geçirdim.

Mursili II, ardı ardına yaptığı seferler sonucunda Hayaşa'yı Hititler için sorun olmaktan çıkarmıştır¹⁴⁷.

Mursili II'nin Mısır'a karşı Hitit güvenliğini sağlayan tampon devletler ile olan ilişkilerini sağlamlaştırmaya, çalıştığı görülmektedir. Babası zamanında kardeşleri B/Piyassili ve Telepinu egemenliğinde bulunan Kargamış ve Halep'i Hitit devleti için güvence olmaktaydılar, Kargamış'ın başına kardeşi ölünce yerine onun oğlunu geçirmiş, Halpa'nın başına ise yeğeni Rimi-Sar-ma'yı geçirmiştir. Mursili 9. saltanat yılına ait belgelerde olayı şöyle açıklamaktadır¹⁴⁸ :

KBo IV₄=2 BoTV588

11. Fakat ben [.....]
12. Kargamış ülkesini düzenledim, sonra [xx]- Samra'yı yaptım.
13. oğlunu Kargamış ülkesinde kral yaptım.
14. Ve Kargamış ülkesini onun üzerine yeminli yaptım.
15. Telepinus'un oğlu Halpa ülkesinde

¹⁴⁷E.Cavaignac, "Le Premier Royaume J'Armenie "RHA 17, 1934, 13-14; E.Cavaignes Le Probleme Hittite, Paris, 1936, 51 vd.; A.Goetze, "Das Hethiter-Reich", AO 27-2, 1928, 34; A.Goetze, "The Struggle For the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", CAHII-2, 1975, 1-20; A.Goetze, "State and Society of the Hittites", Neurene Hethiterforschung, Wiesbaden, 1964, 32.; L.Oelaport, les Hittites, 118.

¹⁴⁸A.Goetze, Annalen des Mursilis, 125

16. Kral yaptım ve Halpa ülkesini onun üzerine yeminledim."

Ayrıca atadığı Halpa kralı Rimi-Sar-ma ile antlaşma yapmıştır. Elimizde bulunan antlaşma şöyledir¹⁴⁹ :

b. Hatti Kralı Mursili II (Muwatalli) ve Halep Kralı Rimi-Sar-Ma Arasındaki Antlaşma

Ön taraf

1. Şimdi majeste Muwatalli konuşuyor, büyük kral Hatti ülkesinin kralı, Kahraman Hatti ülkesi kralı büyük kral Mursili'nin dğlu
2. Kahramanın büyük kral Hatti ülkesinin kral kahraman Subbiluliuma'nın torunu
- 3 Antlaşmanın bir tabletini Halep ülkesinin kralı Rimi-Sar-ma için
4. Babam Mursili yaptı, ama tablet çalındı. Ben büyük kral onun için ikinci bir tablet yazdım, mühürümle mühürledim ve ona verdim. Gelecekte
5. Bu tabletin sözünü kimse değiştiremez.
6. Büyük kral majestenin sözünü kimse bozamaz.
7. ve kıramaz onu değiştiren ölür ve babam
8. Mursili'nin onun için yaptığı antlaşmanın tableti =şöyledir:
9. "İşte Mursili konuşuyor. Hatti ülkesinin kralı, büyük kral kahraman
10. Subbiluliuma'nın oğlu
- 11 Bundan önce Halep ülkesinin kralları büyük bir krallığa sahiptiler ve bunların krallığını
12. Büyük kral Hatti ülkesinin kralı Hattusil dahada artırdı. Hatti ülkesinin kralı
13. Hattusil'den sonra büyük kral Hattusilin torunu büyük kral Mursili
14. Halep ülkesinin, krallığını ortadan kaldırdı
15. Büyük kral Tutalya krallığın tahtına geçince
16. Bu esnada Halep ülkesinin kralı [] [], ondan yüz çevirdi. Ve Halep ülkesinin kralı

¹⁴⁹Yapılan bu antlaşmanın transkripsiyon ve Almanca tercümesi için bk. F.Weidner, PD, 80-89.

17. Hanıgalbat ülkesinin kralıyla ittifak kurdu. Ve Hanıgalbat ülkesinin kralını.
Halep ülkesinin kralını
18. bu yüzden dolayı ile o mahvetti ve Halep şehrini yıktı
19. Halep ülkesinin kralının günahını işledi.
20. Ama Hatti ülkesinin kralı Hattusili'ye özellikle günah işledi.
21. Astatı ülkesinin halkı ... [] [.....]
22. Halep ülkesinin sınırları ve şehirleri ve Nuhassi ülkesinin ve kralının ve
Mitanni ülkesinin kralı onları yendi.
23. ve Mattanni ülkesinin kralı] Halep ülkesinin halkını, Nuhassi ülkesinin
halkını
24. Şehirlerini ve sınırlarını [] [] geri verdi.
25. Ve şehirlerin ve bu sınırların tabletlerini yazdı.
26. [] onları kendi mührü ile mühürledi. Halep halkı
27. Hatti ülkesinin kralı Hattusile karşı bir günah işlediler.
28. Halep ülkesi halkı ve Nuhassi ülkesinin halkı, Hatti ülkesinin kralı Hattusil'e
29. Yeniden mağlup oldular. Halep ülkesinin şehir ve sınırlarını o geri verdi
30. []... Halep ülkesinin şehir ve sınırlarını, Nuhassi ülkesininkileri
Halep ülkesi halkına ve
31. Nuhassi ülkesi halkına merhametinden dolayı geri verdi.
32. [] kendi mührü ile mühürledi.
33. babam, büyük kral Hatti ülkesinin kralı babam Subbiluliuma krallık tahtına
34. oturduğunda Kargamış ülkesi, Halep ülkesi ve Nuhassi ülkeleri ona karşı
ayaklandılar.....
35. ülkesinin kralı [] O onları aldı. (Burada muhtemelen,
Subbiluliuma'nın Halep krallarını ve Kargamış'ın krallarını tahtan indirip ve
yerlerine oğulları Telipunus ve Biyassili geçirmesi ima edilmektedir.)
36. [] ve Niblani dağlarını sınırı yaptı.

37. [] ... Astatı ülkesinin halkına, Nuhassi ülkesi halkına
38. [] Hatti ülkesi kralı [].....
39. [] Halep ülkesinin şehirleri ve sınırları
40. [.... ülkesi] Nuhassi [] []
41. [] [] []
42. [] ülkesinin şehirleri ve sınırlar

Kargamış bu günkü Djarabis

43. [] Nuhassi ülkesinin halkı]
44. [] babam []
45. [] ile []
46. [] []

Arka taraf

1. [] Büyük Kral [] []
2. [] Baba ... ve Güneş [] Rimi-sar-ma]
- 3 [] koruyacağım Rimi-Sar-ma'nın oğulları Güneş Musili'nin oğullarını korumak zorundadırlar. Ve güneşin oğullarını Rimi-Sar-ma'nın oğulları
5. yok etmeyeceklerdir (devam etireceklerdir) güneş, büyük kral Halep kralı Rimi-sar-ma için gerçekten yardımcı olacaktır. Ve Halep ülkesinin kralı Rimi-Sar-ma Hatti ülkesinin kralı büyük kral güneş için
7. Gerçekten bir dost olacaktır. Hatti ülkesi kralı güneş Mirsili'nin oğulları, Rimi-Sar-ma'nın oğulları için gerçekten yardımcı olacaktır Ve biz büyük kral Subbiluliuma'nın oğulları
9. Biz hepimiz evimiz bir olsun(l) bu meselede Hatti ülkesinin tanrıları Halep ülkesinin tanrıları şahid olsun.
11. Gelecek günlerde Hatti ülkesi kralının karşısında Halep ülkesinin krallığının hakimiyeti
12. genişlemeyecektir. Halep ülkesinin kralı Rimi-Sar-ma büyük kral

13. Hatti ülkesinin kralı, büyük kral Mursili'yi koruyacaktır. Ve güneş Mursili büyük kral
14. Halep ülkesinin kralı Rimi-sar-ma'yı koruyacaktır. Hiç kimse Rimi-Sar-ma'nın
15. Oğlunun ve torununun elinden hiç bir şeyi alamaz ve Halep ülkesinin kralığı Halep kralı Rimi-Sar-ma'nın
16. oğlunun, torunun olacaktır.
17. Bu tableti Hatti şehrinde [] sağ taraftaki hizmetçilerin
18. efendisinin Libbi'nin Kargamış ülkesi kralı sol taraftaki hizmetçilerin efendisi Sahurunuwa'nın
19. Din adamlarının efendisi Gassu Urijanni []li'nin
Urujanni: Bir rahipler sınıfı
20. in efendisi Ara-Habilizzi'nin Soldaki Anjutanten'in, ve saray görevlilerinin efendisi
Anjutanten : yüksek rütbeli asker
21. Lupakki'nin yazıcıların efendisi Mittannamuwa'nın, KAL-SE,
22. Kralın anduwasalli'sinin önünde, yazıcı, [..... yazıcısı yazdı.

Anduwa sallı : Nasıl bir memur olduğu bilinmemektedir (Görevinin ne olduğu bilinmemektedir).

Yine Kuzey Suriye krallıklarından olan Amurru, Nuhassi ve Kinza ülkelerinin isyan etmiş olduklarını görüyoruz. Bu krallıklar tekrar itaat altına alınmışlardır. İsyanlarla ilgili gelişmeleri Mursili II'nin Amurru kralı Dubbi-Tesup ile yapmış olduğu antlaşmadan takip etmekteyiz. Söz konusuantlaşmayı burada vermeyi uygun görüyoruz¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Amurru antlaşmasının çok tahrip olduğu görülmekle birlikte önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Transkripsiyon ve Almanca tercümesi için bk., F. Weidner, PD, 76-79; Ayrıca, J.Friedrich, Staatsverträge I, 1-48; E.Laroche, Catalogue des Textes Hittites, Paris, 1971, 62.

**c. Hatti Kralı Mursili II'nin Amurru Kralı Dubbi-Tesup ile
Yaptığı Antlaşma**

Ön Taraf

1. İşte güneş Mursili konuşuyor. Büyük kral, Hatti ülkesinin kralı, Tesup'un sevgilisi, Kahraman, Hatti ülkesinin kralı, büyük kral Subbiluliumanın oğlu
2. Azira senin karşında, dübhi-Tesup
3. senin büyük babaydı. Benim babama karşı isyan etti ama onu hizmetciliğine geri döndürdü. Nuhassi kralları ve Kinza ülkesinin kralı babama karşı isyan ettiğinde, Azira benim
4. babama karşı ayaklanmadı.
5. bir dost nasılsa oda öyle dost oldu. babam düşmanlarıyla savaşırken
6. Azira ve senin büyük baban babamın düşmanlarıyla aynı şekilde savaştı. Ve Aşira [] O
7. korudu ve benim babamı hiçbir şekilde küstürmedi ve benim babam Azira'yı ülkesiyle beraber
8. korudu Azira'ya karşı ülkesiyle birlikte bir iftira sözüyle de hiç kimse ona karşı yürümedi.
9. işlenmiş birinci sınıf altın ve babamın senin büyük baban için tesbit ettiği
10. vergiyi yıldan yıla o, ona verdi. Hiçbir zaman ona itiraz etmedi. Hiçbir zaman
11. onu kızdırmadı.
12. Babam kaderine gittiğinde (öldüğünde) ben babamın tahtına geçtin.
13. Azira senin büyük baban, babamın karşısında nasıl davrandıysa benim karşımda da aynı şekilde davrandı. Nuhassi kralları,
14. ve Kinza kralı, bunlar yeniden bana karşı isyan ettilerinde Azira 'büyük kralın babam ve
15. DU-Tesup baban Nuhassi kralıyla ve Kinza kralıyla] ile [] korudular
- 16 Ve bunlar aynı şekilde korudular [] Azira yaşlanmıştı.

17. ve düşmana karşı artık sefere çıkmıyordu. de [].....

18. O düşmanı ile savaştığında DU-Tesup ile Amurra ülkesi, düşmanla aynı şekilde savaştı.

19. Azira

20. [] babam [] ona vermedi

21. []

22. [] []

23. [] her hangi bir []

24. [] []

Arka taraf tanımlanamaz durumdadır.

Mursili II saltanatının 12. yılında eniştesi Mira baye Maşhuliliuvaş¹⁵¹'in isyanı ile karşılaşmış, onu yenilgiye uğratarak kaçmak zorunda bırakmıştır. Yerine Mira beyinin evlatlığı, Kupanta-dKAL¹⁵²'ı atamış ve onunla bir antlaşma yapmıştır¹⁵³. Daha sonra Mursili II, kendilerini kral ilan eden Tibiydi Ahhuniyos ve Anniya isyanları ile karşılaşmış, ancak kısa sürede bu isyanı bastırarak asileri cezalandırmıştır¹⁵⁴.

Mursili II büyük bir tarih yazarı olarak karşımıza çıkmış bulunmaktadır. O kendi döneminde olup biten olayları yıllara ayırarak ayrıntılı biçimde bize sunmuştur. Yine Mursili II döneminin hiç kuşkusuz en önemli tarihi olaylarından biri Suppiluliuma I döneminde başlayan veba salgınıdır. bu hastalığın yayılması ve halkı kırıp, geçirmesi üzerine tarihi ve sosyal olayları içeren veba dualarını kaleme almıştır. Yukarıda kısmen bahsettiğimiz bu metinde kendisinin bir şimşek çakmasından korkarak dilinin tutulduğunu da ifade etmektedir¹⁵⁵. Yine Mursili II,

¹⁵¹ Maşhuliliuvaş Arzava kral ailesindendir ve akrabaları tarafından kovulmuştur. Suppiluliuma I'e sığınmıştı, bu durum Arzavanın iç işlerine karışmak isteyen Hitit kralı için önemli bir fırsattı. Suppiluliuma onu kızlarından biriyle evlendirdi ve ona bağlılık yemini ettirdi. Suppiluliuma I'in ölümünden sonra Mursili II zamanında istediğini elde eden Maşhuliliuvaş Mira beyi oldu. Geniş bilgi için bk. J.Friedrich, Staatsverträge I, 94 vd.

¹⁵² Maşhuliliuvaş'ın çocuğu olmadığı için halkı ile arasında antlaşmazlık çıkmıştı. Mira beyi'de Kupanta dKAL'ı evlat ve veliht ilan etti. Bk. J.Friedrich, Staatsverträge I, 95; F. Kinal, bu evlatlığın isminin Kupanta-Inaraş olduğu fikrindedir, bk., EAT, 109.

¹⁵³ J.Friedrich, Staatsverträge I, 95-178.

¹⁵⁴ F.Kinal, EAT, 109.

¹⁵⁵ Mursili II'nin dilini kaybettiği peryodla ilgili bir mühürde bulunmaktadır. Bk; M.Salvini,

veba dualarında ülkesinde çıkan bu salgını şu sebeplere dayandırmaktadır¹⁵⁶:

1. Tanrıların ihmali
2. Genç tutalya'nın haksız yere öldürülmesi
3. Mısır-Hitit antlaşmalarının getirdiği yükümlülöklere uyulmaması
4. Mala (Fırat) nehrine sunulan kurbanların ihmali
5. Babası Suhhiluliuma l'in Mısır'dan getirdiği esirlerin vebayı taşımaları ve Hatti ülkesine yaymalarıdır.

Mursili II'ye ait mühürlerde ele geçirilmiştir (Lev). Bunların arasında krallık mührü olduğu gibi. Hattusa sarayının kadınlarıyla ortak olarak kullandığı mühürde vardır. Ortak mühürlerde Suppiluliuma'nın son karısı ve kendi üvey annesi Tavannana ile prenses Gassulaviya ve Büyük kraliçe Tanuhepa'nın adları ve ünvanları yer almaktadır¹⁵⁷.

"Autour Du Sceau de Mursili II (RS 14 202). Syria LXVII-2, 1990, 423-426.

¹⁵⁶A.Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları" Belleten, XLIV, 175, 1980, 475.

¹⁵⁷ Mursili II'nin mühürleri hakkında geniş bilgi için bk. E. Laroche, Ugaritica III, 105 vd.; A.Kammenhuber, Die Drier im Vorderen Orient, 1968, 44; Th. Beran, Boğazköy III, 40-41; E.Akurgal, AU, 79-80.

3. MUVATALLI

Mursili II'nin ölümünden sonra, Hitit devleti hukuku gerilgi en büyük oğlu Muvatalli (M.Ö.1306-1282) tahta geçmiştir¹⁵⁸. Yeni kralın tahta nasıl geçtiği hakkında bilgilerim kardeşi Hattusili III'ün otobiyografi niteliği taşıyan metnindeki şekliyledir¹⁵⁹ : "Babam Mursili tanrı olduğunda kardeşim Muvatalli babasının tahtına oturdu." Tahta geçen yeni kralı iki önemli sorun beklemektedir. bunlar kuzeyde Hitit topraklarına sefer yapan Kaşkalar ve Kuzey Suriye'yi egemenliği altına almaya çalışan Mısır İmparatorluğu idi. Asurlularda bu dönemde yayılma politikasıgereğince kuzey?batı yönünde ilerlemekteydiler. Nitekim Asur kralı Adad-Nirari I (M.Ö.1363-1330) Mitanni kralı Şattura ve oğlu Vasaşatta'yı yenilgiye uğratmıştır¹⁶⁰. Böylece güney-doğudan gelebilecek saldırılara karşı bir tür tampon bölge oluşturan ve Hititlere bağımlı bulunan Mitanni devleti ortadan kaldırılma sürecine girilmiştir. Mitanni devletinin Asur egemenliğine girmeye başlaması ve Kuzey Suriye'nin Mısır tehdidi altına girmesi karşısında, Hitit devletinin savunmada kalması, devletin çöküşünü hazırlayacağı şüphesizdir. Diğer taraftan Hititlere karşı yapılan Kaşka seferlerinin Kanesh'e kadar uzandığı görülmektedir¹⁶¹. Nitekim Hattusili III'ün saltanatının ilk yıllarında yaptığı belgelerden, kaşkaların Kanesh'e ulaştıklarını şu sözlerinden anlamaktayız¹⁶²; "... onun yokluğu sırasında bütün Kaşka ülkesi ayaklandı. bunlar..... aldılar. Düşman Marassantiya'yı geçti ve Kanesh ülkesine saldırmaya başladı.... Sonra yine efendim ister benim önümde gitti ve sonra kendi yeteneklerimle düşmanı yendim."

Kaşka saldırılarının ardı arkasının kesilmemesi üzerine Muvatalli tahta geçtikten sonra, küçük kardeşi Hattusili III'ü "Ordu Beyi", Büyük Meşedi (Saray koruyucusu birliğinin komutanı)" ve "Yukarı Memleketin Genel Valisi" olarak atamıştır¹⁶³. Ancak kendisinden önce Yukarı Memleketler Genel Valiliğini yürüten Arma-Dattaş'ın aleyhine dedikodu çıkarması üzerine, Muvatalli'nin başkanlığını

¹⁵⁸ Mursili II'nin ölümünden sonra hayatta olan en büyük oğlu Muvatalli tahta geçmiştir. Geniş bilgi için Bk., A.Goetze, "Hattusilis, der Bericht über seine Thronbesteigung." MVAG 29, 1925.

¹⁵⁹ A.Ünal, THeth, ; H.Otten, Die Apologie Hattusilis III.

¹⁶⁰ E.Weidner, AFO V, 89; F.Cornelius, Geschichte Der Hethiter, 223 vd.

¹⁶¹ M.Pehlivan, Kaşkalar, 34.

¹⁶² A.Goetze, Hattusilis, 9, satır: 24-27; E.Akurgal, AU, 84; J.Garstan-O.Gurnen, the Geography, 22,

¹⁶³ Verilen ünvanlar hakkında bk., S.R.Bin-Nun, "The Offices of Gal.Mesedi and Tuhkanti in the Hittite Kingdom", RHA, 1976, 5-25; O.R. Gurney, "The Hittite Title Tuhkanti" AS 33, 1983, 97-101.

yaptığı bir mahkemede sorguya çekildi ise de suçsuz olduğu anlaşıldı¹⁶⁴. Onun suçsuzluğunun anlaşılması, lehinde gelişmelere sebep olmuş, yetkileri araştırılmış ve ordu birlikleri ile savaş arabaları onun emrine verilmiştir¹⁶⁵.

Kral Muvatalli'den aldığı birlikler ve Savaş arabaları ile Kaşkalar üzerine yürümüş ve Hahhum/Hahhaş? kendi yakınlarında onları bozguna uğratmıştır. Hattusili'nin bu başarıları, bölgedeki gücünü artırdığı gibi Muvatalli'nin Kuzey Suriye bölgesinde daha ciddi politikalar takip etmesine zemin hazırlamıştır. Hitit kralı Kuzey Suriye'deki gelişmeler ile ilgilenmek ve tasarladığı Mısır seferine daha rahat hazırlanabilmek için Adana civarında bulunan Dattaşa'ya devlet merkezini taşımıştır¹⁶⁶. Hitit kralı bu sıra kardeşi Hattusili'yi Hakpi/Hakmiş kralı Ünvanıyla onurlandırmıştır¹⁶⁷. Muvatalli, eski başkenti Hattusas'ın yönetimini de "Büyük Yazıcı" Mitanmimuwa'ya bıraktı. Kralın Hattusas'dan ayrılmasını fırsat bilen Kaşka'lar saldırıya geçmişlersede Hattusili tarafından durdurulmuşlardır. Yeni yerel birlikler meydana getiren Hatsili, Durmitta ve Kuruştama'yı tekrar ele geçirdi. İşhupitta ve Marišta Kaşkalarını da cezalandırmak için harekete geçerek bu şehirleri ve çevrelerini yağmalattı¹⁶⁸. Hattusili Kaşkaları kontrol altına almayı başardığı gibi, onlardan kurduğu birliklerle kardeşi Kral Muvatalli'nin yanında Kadeş savaşına katılmıştır¹⁶⁹. Hattusili'nin Kaşkaların bir grubu ile savaşa gitmesi diğer Kaşka gruplarını harekete geçirmiş ve Hitit topraklarına saldırımlarına neden olmuştur. Ancak savaş sonrası geri dönen Hattusili duruma tekrar hakim olmuştur¹⁷⁰.

Hitit kralı Muvatalli, kuzey sınırlarını kardeşi Hattusili ile güvenlik altına aldıktan sonra, üzerinde özellikle durduğu Kuzey Suriye'ye yöneldi. Bu sırada Arzava Beylekleri yine içten içe kaynamaktaydı. Milavanda'lı Piyamaradu'da isyan

¹⁶⁴AGoetze, Hattusilis 13 satır, 61-63; Haklı olarak Akurgal, Hattuusuli'nin belkide suçlu olabileceğini ancak, üstün bir politikacı olan Muvatalli onu affederek devleti bir iç problemle karşı karşıya getirmekten kurtardığını belirtmektedir. Bk. E.Akurgal, AU, 81.

¹⁶⁵A.Goetze, Hattusilis, 13 satır 63-66.

¹⁶⁶E.Von Schuler, Kaskäer, 51,54; K.Bittel, Boğazköy Rehberi, 9; P.Garelli, Le Proche-Orient Asiatique, Paris, 1969, 319; F.Kinal, EAT, 116.

¹⁶⁷A.Goetze, Hattusilis, 21 satır 61-63.

¹⁶⁸E.von Schuler, Kaskäer, 46,54,56; M.Pahlivan, Kaşkalar, 35.

¹⁶⁹H.Otten, HHM, 155 vd.; J.Mellaart, Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites, Mansel'e Armağan I, 498; E.von Schuler, Kaskäer, 56 ve dipnot. 394; F.Cornelius, Geschichte der Hethiter, 230; J.G.Macquen, The Hittites, 59.

¹⁷⁰H.G.Güterbock, "Zwei Hethitische Zeichnungen", Mansele Armağan I, 422; A.Ünal, Belleten, 163, 1977, 429; M.Pehlivan, Kaşkalar, 36.

etmişti¹⁷¹. Vilaro kralı Alaksandus ile de bir antlaşma yapmak zorunda kalınmıştı¹⁷². Bu antlaşmanın özeti şöyledir¹⁷³.

a. VİLASU KRALI ALAKSANDUS İLE YAPILAN ANTLAŞMA

1. Kahraman, Büyük Kral, Murşili'nin oğlu, Fırtına tanrısının sevgilisi, Büyük Kral, Hatti Kralı, Güneş Muvattali şöyle der:
2. Vaktiyle, atam Labarnas, Arzawa memleketlerine ve Villuşa memleketlerine [karşı savaşmıştı], O, onları yenmişti. O günden bu yana, Arzawa düşman oldu.... Fakat Viluşa memleketi hiç bir zaman Hatti'den ayrılmadı, onlar uzaktan Hatti krallarına sadık kaldılar... Ve tuthaliaş Arzawa'ya girdiği zaman, O, Viluşa'ya girmede, çünkü o (Viluşa), ona (Tuthaliaş) sadıktı...
3. Ve büyük babam Suppiluliuma geldiği ve Arzawa'yı yeniden zaptettiği zaman Viluşa kralı Kukkuniş sadık kaldı. Bu yüzden O (Suppiluliuma), onun (kukkuniş) topraklarını istila etmedi.
4. Ve Arzawa kralı Hatti'ye karşı yeniden düşmanlık göstendiği zaman.... ve babam (Mursili) Arzawa'yı istilâ etti; fakat viluşa kralı yine sadık kaldı ve yardım gönderdi. O (Mursili), Arzawa memleketini (Piyama-Inaras'a), [Mira] ve Kuvaliya memleketini [Mashuilluwas'a] verdi; Seha nehri memleketi ile Appawiya memleketini [Manapa-Dattaş'a verdi] ve Hapalla memleketini [Targaşnalliş'e] verdi.
5. [Fakat] Kuk[uniş'in hiç varisi olmadığı için o, seni Alakşanduş evlatlığına aldı].
- 6-7. (Bozuktur)
8. [Güneş] [seni Viluşa'da] kral yaptı.....
- 9-10. (Bozuktur)
11. Eğer sen isyan hakkında herhangi bir kötü söz duyarsan, onu ya seha nehri memleketinden bir adam veya Arzawa'lı bir adama bilidir, ve sen sayla hakkında birşey bilersen.. zamanında onu derhal Güneş'e yaz.

¹⁷¹ G.L.Huxley, *Arhaeans and Hittites*, Oxford, 1960, 1 vd.; F.Sommer, *Die Ahhijava, Urkunden I*, München, 1932, 2vd.

¹⁷² J.Friedrich, *Staatvertrage II*, 50-102; H.Otten, *MIO* 5, 1957, 26 vd.; E.Laroche, *VTH*, 76.

¹⁷³ J.Garstang, O.R.Gurney, *the Geography of the Hittite Empire*, 102-105; E.Memiş, *ETT*, 59, 201-203.

12-13. (Bozuktur)

14. Eğer ben, Güneş, senin tarafından ya Karkisa, Masa, Lukka veya Warsiyalla tarafına harp arabalarınla yanımda yer almalısın. Veya ben, bu memleketten herhangi bir komutanı savaşmak için gönderirsem, o zaman dahi sen muntazaman onun yanında yer almalısın. Ayrıca Hattusas'tan yapılacak müteakip seferlerde de yardım etmek senin üzerine farzdır: Güneş'le eşit olan krallar; Mısır kralı, Sahhara kralı, Hanigalbat kralı veya Asur Kralı. eğer oralardan herhangi bir kimse bana karşı yürürse, veya içerden herhangi bir kimse Güneş'e karşı isyana teşvikçilik yaparsa, ve ben sana piyade ve harp arabası göndermeni yazarsam, Piyadelerin ve harp arabaların derhal yardımına gelsin.

15-16. (Bozuktur)

17. Ayrıca sizler Arzawa memleketlerindeki dört kralınız: Sen Alaksanduş (Villuşa'nın), Manapa-Inaraş (Arzawa'nın), Kupanta-Inaras (Mira'nın), ve Urahattusaş (Hapalla'nın) kralısınız. Şimdi kupanta Inaraş'ın baba tarafı Arzawa krallarından ve ane tarafı Hatti krallarından gelmedir.... ve o, Güneş'in bir kuzenidir.... Eğer şimdi bir kimse Kupanta-Inaraş'a karşı kötülük planlıyorsa, sen Alakşanduş ona yardımcı ol..... ve onu koru; ve o da seni koruyacak.... sana verdiğim memleketlere ve hattı'nın sınırlarına herhangi bir düşman tecavüz ederse ve onlara hücum etmek için bu sınırlara karşı yürürse, ve sen bunu duyarsan, bölgedeki komutana derhal bir rapor gönder... Veya eğer düşman senin topraklarına geçerse.... ve sen ona karşı savaşmazsan yeminler daimayı çarpacaktır.

18. Düşman memleketlerinden alınan bir esir [Hatti memleketinden kaçar] ve senin topraklarına geçerse, ve [sen] onu yakalar, fakat teslim etmezsen.... yine yeminini bozmuş olursun. (Bu antlaşmayı neticeye bağlayan yemin tanrıları "Ülkenin Kralı, insanlığın Çobanı, Göğün Güneş Tanrısı" ile başlar, onu Arinna'nın Güneş tanrıçası takip eder ve Hitit Fırtına tanrılarınin, Vilusa'nın erkek ve kadın tanrılarınin bir dolu listesi verilir. Bu tanrıların hesi yeminini bozanı cezalandırır).

19. Fakat eğer sen bu sözleri tutarsan, o zaman bin tanrıyı ben, Güneş, Labarnas, Muvattalis, Büyük kral toplantıya çağıracağım, hem Hatti hem de Vilusa'nın tanrıları seni, karını, oğullarını, torunlarını, kentlerini, bağını, tarlanı ve otlakını, sığırlarını v e koyunlarını koruyacaktır ve Güneş'in himayesinde

refaha kavuşacak ve uzun bir ömür yaşayacaksın.

Bu antlaşmanın 14. paragrafında Alaksandus'a, yapacağı savaşlarda askerlerini ve savaş arabalarını göndermesi hakkında talimat vermektedir¹⁷⁴. Antlaşmanın bu maddesinden de anlaşıldığı gibi Muvatalli Mısır seferine hazırlanmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi devlet merkezini de güneye Dattaşa şehrine aktarması bu düşüncenin bir sonucudur.

Kuzey Suriye'de vasalet devletler, Hitit, Mitanni ve Mısır devletleri arasında sık sık el değiştirmektedir. Bu devletler yıllık vergi vermek şartıyla içişlerinde serbest hareket edebiliyorlardı. Ancak varlıklarını devam ettirebilmek için de iki yönlü politika izlemişlerdir. Bu krallıklardan Amura krallığı Suppilulium zamanında Hitit egemenliği altına girmiştir.¹⁷⁵ Amurru Devleti'nin, Amarna çağında iktidara gelen kralları Abdi-Asirta ve oğlu Aziru'nun Amarna arşiv mektupları¹⁷⁶ bu iki yönlü politikanın belgeleri olarak elimizde bulunmaktadır. Suppiluliuma, Amurru Krallığı'nı ele geçirdiği zaman Aziru ile bir antlaşma yapmıştı¹⁷⁷. Aynı şekilde Mursili II'nin , Arizu'nun oğlu Duppi-Tesup ile yaptığı antlaşmada bize Amurru Devleti'nin tekrar isyan ettiğini göstermektedir. Muvatalli döneminde de Amurru devleti'nin tekrar isyan ettiğini Tuthalya IV'ün Amurru kralı Istarmuva ile yaptığı antlaşmadan anlamaktayız. Antlaşmada Tuthalya IV. şöyle demektedir¹⁷⁸: "Babası Pentişina'nın Mısır tarafına geçmesi üzerine Mısır ve Hitit devletleri savaştılar". Muvatalli'nin yine bu dönemde Halep/Aleppo kralı Talmi-sarruma ile antlaşma yaptığı bilinmektedir¹⁷⁹.

Kral Muvatalli Kizzuvatna kralı Sunassura ile de bir antlaşma yaparak, yeni bir güç katılımı sağlamıştır. İki kral arasında yapılan antlaşma şöyledir¹⁸⁰.

¹⁷⁴F.Cornelius, Geschichte der Hethiter, 229 vd.; F.Kinal, EAT, 110.

¹⁷⁵S.Alp, Anma Kitabı, 431-432.

¹⁷⁶Amurru Kralı, AbDi-Asirta'nın 5 (EA 60-64) oğlu Aziru'nun 13 mektubu (EA, 156-168) Amarna arşivinde bulunmuştur.

¹⁷⁷J.Friedrich, Verträge I, MVAeG, 1924-25, 1-47.

¹⁷⁸E.Weidner, Bost9. HD. 146; E.Memiş, ETT, 61,67; F.kinal, EAT, 111-112.

¹⁷⁹E.Weidner, Bost 8 PD, 80 vd; Bu antlaşmanın yarım kalmış bir Fragmanı H.Klengel, tarafından yayınlanmıştır. Bk. H.Klengel, "Ein Neues Fragment zur Historischen Einleitung des Talmisarruma-Vertrages", Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin, 1964, 213-217.

¹⁸⁰E.Weidner, BoSt 8, PD, 88-111.

**b. HATTİ KRALI MUWATALLİ İLE KIZUWATNA KRALI SUNASSURA
ARASINDA YAPILAN ANTLAŞMA**

Ön Taraf

1. İşte Hatti ülkesi kralı, büyük kral, kahraman, majeste Muwattali konuşuyor
2. ile []
3. Arabasında []
4. Bu antlaşmayı aralarında imzaladılar.
5. Örceleri büyük babamın zamanında kizwatna ülkesi
6. Hatti ülkesinin bir parçası olmuştu. Daha sonra kizuwatna ülkesi
7. Hatti ülkesine ayrıldı ve Harri ülkesine yöneldi.
8. O zamanlar Isuwa ülkesi, güneşin hizmetçisi, güneşe karşı düşmanlık
9. ettiğinden bin güneş onlara karşı savaşmak üzere sefere çıktım.
10. Isuwa ülkesi, ben efendisi oldum. Ve Isuwa halkı, güneşin önünde
11. kaçtılar, Harri ülkesine indiler. Ben güneş Harri'ye şu haberi
12. gönderdin : "Hizmetçilerimi topraklarından çıkar. Ancak Harri güneşe şöyle cevap verdi: Hayır
14. Bu şehirler önceleri büyük babam zamanında (Suppiluliuma) Harri ülkesine gittiler
15. ve orda yerleştiler, Ancak
16. daha sonra yeniden kaçak olarak girdiler.
17. Hatta o zaman onlara sığırlar (büyük baş hayvan) ve
18. Sığır ahırları tayin edildi.
19. Ama buna karşılık onlar benim ülkeme karşı çıktılar.
20. Harri hizmetçilerimi bana, güneşe vermedi. Aksine savaşçıları
21. ve atlarını gönderdi. Isuwa ülkesini güneşin arkasından
22. yağmaladılar. ganimet olarak kazandıklarını, sığırları, koyunları,

23. Harri ülkesine götürdüler. Ben Güneş başka bir yerde
24. Düşmana karşı savaşmak için mevzilendim.
25. Harri tanrılar katında yeminini bozdu. Ben güneş ama Harri'ye şöyle haber
26. gönderdim. "Şayet böyle bir şey olsaydı,
27. her hangi bir ülke senden ayrılrsa ve Hatti ülkesine
28. yönelseydi, bu nasıl bir şey olurdu. "Harri
29. güneşe şöyle haber genderdi: "Doğrusu aynı şey"
30. Bundan böyle Kizwatna ülkesine, Hatti'den sığırlar ve
31. Sığır ahırları tayin edildi (gösterildi) Harri'den
32. ayrıldılar ve güneşe yöneldiler. Harri Hatti ülkesine karşı günah işledi.
33. Ve Kizwatna ülkesine karşı özellikle günah işledi.
34. Kizwatna ülkesi ayrıldığından dolayı aşırı ölçüde
35. sevindi. Bundan böyle Hatti ülkesi ve Kizwatna ülkesi tanrılar katındaki
36. yeminlerinden gerçekten döndüler.Şimdi güneş
37. Kizwatna ülkesini bağımsız olmaları için serbest bıraktı.
38. Harriyler Sunassura'yı hizmetçileri olarak görüyor.
39. Ama şimdi güneş onu meşru kral yaptı.
40. Sunassura güneşin huzuruna çıkacak ve
41. Güneşin sımasına bakmak zorundadır. Güneşin huzurunda görünür görünmez,
42. Güneşin büyükleri oturdukları yerden kalkacaklardır. Onun karşısında
43. hiç kimse oturup kalmayacaktır (kalamaz) o ne zaman isterse daha sonra
44. kizwatna ülkesine geri
45. dönecektir.
46. Güneş onu ne zaman çağırırsa çağırırsın: "huzuruma gel"
47. Şayet o gelmek istemezse, oğullarından güneş kimi söylerse
48. o güneşin huzurunda olmak zorundadır. ve

48. güneşe kaftanını teslim etmek zorunda kalmaz.
49. Güneş büyük kral Sanassura'ya düşmanlık etmeyecektir.
50. Onunla savaşmayacaktır. Güneş askerini ve ülkesini nasıl koruyorsa Sunassura'nın askerinde
52. aynı şekilde koruyacaktır. O Sunassura oğullarından hangisini
53. halefi olarak güneşe gösterirse, güneş onun
54. veliahtlığını koruyacaktır.
55. Sunassura büyük krala karşı çıkmayacaktır. Onunla savaşmayacaktır.
56. Sunassura' ülkesini ve askerini nasıl koruyorsa güneşin askerini ve ülkesini
57. aynı şekilde koruyacaktır. Güneş
58. oğullarından hangisini Sunassura'ya veliaht olarak
59. gösterirse Sunassura bunun veliahtlığını koruyacaktır.
60. Şayet güneşin askerine birisi düşmanlık eder ve
61. güneş onu mağlup ederse böylece güneş gönlünden geçeni elde etmiş olur.
62. Ancak düşman Hatti ülkesinde bulunur
63. başkente saldırır, kuşatırsa o güneşe nasıl düşmansa, Sunassura'ya da
64. aynı şekilde düşman olacaktır.
65. Şayet bu düşmanı Hatti ülkesinin halkı esir alırsa,
66. Onu öldürür veya Sunassura'nın eline teslim ederse,
67. o bu düşmanı öldürürse Hatti ülkesinde
68. gerçekten dost olacaktır.
69. Şayet Sunassura güneşin intikamını almışsa onu
70. tekrar krallığa getirecektir. Ama şayet bu düşmanı
71. Hatti ülkesinin halkı öldüremez ve onu Sunassura'nın eline teslim edemez ve
72. oda onu öldüremezse

Sütun II

1. Sunassura şayet istiyorsa Hatti ülkesiyle düşman olabilir.
2. Şayet Sunassura'nın askerine birisi düşmanlık eder ve
3. Sunassura onuyenerse böylece gönlünden geçeni elde etmiş olur.
4. Ama şayet düşman kızwatna ülkesinde bulunur
5. Ve başkente saldırır kuşatırsa o
6. Sunassura'nın nasıl düşmanıysa güneşinde aynı ölçüde düşmanı olacaktır.
7. Şayet bu düşmanı kızwatna ülkesinin halkı esir alır,
8. onu öldürür veya güneşin
9. eline teslim ederlerse ve güneş onu öldürürse, böylece güneş
10. Kızwatna ülkesiyle dost olacaktır.
11. Şayet güneş Sunassura'nın intikamını alırsa,
12. Onu tekrar krallığa getirecektir. Ama şayet
13. Kızwatna ülkesinin halkı bu düşmanı öldüremezse,
14. güneşin eline teslim edemezse, ve oda onu öldüremezse,
15. Böylece güneş şayet istiyorsa Kızwatna ülkesiyle düşman olabilir.
16. Şayet birisi ister, insan olsun, isterse şehir güneşe karşı ayaklanır,
17. karşı gelirse Sunassura bunu duyar duymaz
18. gönderecektir.
19. Şayet birisi ister insan olsun, isterse bir şehir olsun Sunassura'ya karşı ayaklanır
20. güneş bunu
21. haber alır almaz Sunassura'ya haber verecektir.
22. Şeyet her hangi bir ülke güneşe karşı düşmanlık yapar
23. Sunassura bunu haber alırsa, güneşe haber yollayacaktır.
24. Şayet her hangi bir ülke Sunassura'ya düşmanlık

25. yaparsa güneş bunu haber alırsa, Sunassura'ya haber gönderecektir.
26. Şayet herhangi bir şehir güneşin ülkesinin iç kısımlarına düşmanlık yaparsa,
27. O güneşin nasıl düşmanıysa Sunassura'nında aynı şekilde düşmanı olacaktır.
28. onlar beraberce savaşacaklardır.
29. Şehrin mülkiyeti ve Sunassura'nın ordusunun elde ettiği ganimetler
30. onda kalacaktır. Hiçkimse ona karşı gelmeyecektir.
31. Ve şehrin mülkiyeti ve güneşin ordusunun ele geçirdiği ganimetler, onda kalacaktır.
32. hiç kimse ona karşı çıkmayacaktır.
33. şehir ama güneşin malı olarak kalacaktır.
34. ve şayet herhangi bir şehir Sunassura'nın ülkesinin
35. iç kısımlarına düşmanlık yaparsa, o Sunassura'nın nasıl düşmanıysa güneşinde
36. aynı şekilde düşmanı olacaktır. Onlar beraberce savaşacaklardır.
37. Şehrin mülkiyeti Sunassura'nın ordusunun elde ettiği ganimetler
38. onda kalacaktır. Hiçkimse ona karşı gelemes
39. Şehrin mülkiyeti (mal varlığı) ve güneşin ordusunun elde ettiği ganimetler
40. onda kalacaktır. Hiç kimse ona karşı gelemes. Ama
41. şehir Sunassura'nın malı olarak kalır.
42. Şayet herhangi bir ülke güneşe karşı düşmanlık ederse
43. bu ülke Sunassura'ya karşıda aynı şekilde tanrısına karşıda davranmış olacaktır.
44. Güneş sonra Sunassura'dan kendisini koruması için ordu dileyebilir.
45. Sunassura'da ordusunu onu koruması için gönderecektir.
46. Şayet Sunassura orduyu verir şöyle söylerse : "Onu düşmana karşı kullan", böylece güneş onudüşmana karşı

47. öyle kullanacaktır. şayet o bunu söylemezse, onun (güneş) ülkesinin iç kısımlarında
48. korumada kalacaktır.
49. Şayet güneş bu orduyu düşmanakarşı kullanırsa, güneşin ordusu da
50. onun aldığı ganimetlerden pay alacaktır. Sunassura'nın ordusu ele geçirdiği
51. ganimetlerden de aynı şekilde pay alacaktır.
52. Şayet herhangi bir ülke Sunassura'ya karşı düşmanlık
53. yaparsa bu ülke aynı zamanda güneşe ve de onun tanrısına da karşı aynı şekilde davranmış olur.
54. Sunassura' bu durumda güneşten onu koruması için ordu dileyebilir
55. ve güneş ona koruması için ordu verecektir.
56. Ve şayet güneş orduyu (asker) verir ve şöyle söylerse: "onu düşmana
57. karşı kullan "O da onu öylece kullanacaktır. Şayet güneş hayır derse
58. O ülkesinin içlerinde korumada kalacaktır.
59. Şayet o orduyu düşmana karşı kullanırsa Sunassura'nın ordusu elde ettiği ganimetlerden
60. pay alacaktır.
61. güneşin ordusu elde ettiği ganimetlerden
62. aynı şekilde pay alacaktır.
63. Şayet güneşe karşı kuvvetli bir düşman ayaklanır. Ve düşman
64. güneşin ülkesinin iç kısımlarına girerse
65. Ama Sunassura'nın ülkesinin iç kısımlarında özgürlük hakimse bu durumda Sunassura'
66. seçkin savaşçılarıyla benim yordımına gel.
67. Şayet önünde her hangi bir iş varsa bu durumda
68. seçkin askerlerin başında önce oğlunu gönder ve yardımına
69. sonra bizzat kendin gel.

ARKA TARAF

Sütun III

2. Şayet Sunassura karşı kuvetli bir düşmanlık ortaya çıkarsa
3. Ve düşman bütün valığıyla ülkenin iç kısımlarına gelirse
4. Ama bu esnada güneşin ülkesinin iç kısımlarında hürriyet varsa o zaman ben güneş en iyi ordularım
5. seni korumaya geleceğim, şayet güneşin
6. herhangi bir işi varsa ordularımın başında büyük bir kumandan gönderceğim.
7. Güneşe karşı kim düşmanlık yaparsa yapsın,
8. Sunassura' için bu onun gerçekten düşmanıdır. Ben Sunassura
9. güneşe gerçekten desteğimi vereceğim onunla
10. Savaşa katılacağım.
11. Ve kim Sunassura'ya karşı düşmanlık yaparsa yapsın
12. sen güneş için bu gerçekten düşmanıdır. Sen güneşe yardımını götüreceksin
13. Onunla savaşa katılacağız.
14. Güneşe karşı kim ayaklanırsa ayaklansın
15. Ben Sunassura' ondan hesap soracağım.
16. Ve Sunassura'ya karşı kim ayaklanırsa ayaklansın (isyan)
17. sen güneş ondan hesap soracaksın
18. Hatti ülkesi gelecekte Kizzuwatni ülkesine karşı
19. hiçbir şekilde kötü bir ayaklanma yapmasın
20. Ve Kizzuwatni ülkesi Hatti ülkesine karşı
21. hiç bir şekilde kötü bir ayaklanma yapmasın
22. Şayet Hatti ülkesinden bir adam
23. herhangi bir düşmanın ağzından Sunassura ile ilgili bir dedikodu (söylenti)

işitirse

24. O bunu Sunassura'ya bildirecektir.
25. Ve şayet Kizzuwatni ülkesinden bir adam
26. herhangi bir düşman ağzında herhangi bir dedikodu (söylenti) işitirse
27. O bunu güneşe bildirecektir.
28. güneş elçisini Sunassura'ya gönderdiğinde
29. Sunassura hiç bir şekilde kötölük yapmayacaktır.
30. Sihirli bitki ile ona karşı hiçbir şey yapmayacaktır.
31. şayet Sunassura' güneşin huzuruna özoğlunu
32. veya elçisini gönderirse veya Sunassura'nın bizzat kendisi gelirse
33. güneş onlara karşı hiç bir kötölükte bulunmayacaktır.
34. Sihirli bitki ile onlara karşı hiçbir şey yapmayacaktır.
35. Hatti ülkesi ve Kizzuwatni ülkesi birleşsinler.
36. Aralarında dostluk kursunlar
37. Ayrıca Harri ülkesinin herhangi bir şehri (şehirleri)
38. Sunassura'nın şehirlerine baskın yaparsa bu durumda biz herhangi bir Harri şehrinde
39. onunla beraber savaşacağız.
40. Ve güneşin savaşçılarının elde ettiğı bütün ganimetleri
41. güneşin, savaşçıları alsın ve
42. Sunassura'nın savaşçılarının ele geçirdiğı bütün ganimetleri Sunassura'nın savaşçıları alsın
43. Bu şehrin toprağını ben güneş Sunassura'ya
44. vereceğim çünkü ben güneş onun ülkesini gerçekten genişletmek istiyorum.
45. şayet bir Harri ülkesinin şehirlerini yenilgiye uğratırsak
46. ben güneş arzu ettiğim her şeyi, ben güneş alacağım

47. Ve onun arzu ettiği her şeyi Sunassura'ya vereceğim
48. Ancak Kizzuwatna ülkesi gelecekte Harri ülkesine
49. hiç bir zaman yeniden yönelmeyecektir.
50. Ayrıca : şayet Harri
51. Sunassura'nın Harri kralından ayrıldığını
52. Ve güneşe yöneldiğini işitirse ve şayet Harri kralı
53. Sunassura'nın hatırına herhangi bir (karşılama) hediyesi verirse.
54. Ben güneş Sunassura'nın hatırına Harri kralından
55. Onun hediyesini kabul etmiyeceğim.
56. Harri kralı Sunassura'nın arkasından çözmek (antlaşmayı) isterse
57. Harri kralı şöyle konuşursa : Kizzuwatna ülkesi
58. gerçekten güneşin ülkesi olsun ben yinede
59. Kizzuwatni ülkesine el koymayacağım
60. şayet Harri kralı tanrılar nezninde yemin teklif ederse
61. güneş Harri kralıyla bir kabul hediyesi değiş tokuş edeceğim.
62. böylece Harri kralı Sunassura'nın arkasından bozgunculuk yapamayacak
63. ve ben güneş onun kabul (hediyesini kabul etmeyeceğim).

Sütun IV

1. []
2. [] Sunassura
3. [] [..... beraberce
4. savaşacağı
5. Harri ülkesinden, Sunassura'nın eline düşen ister tüccar,
6. İsterse Urussa halkı olsun

7. herkesi (herşeyi) daha sonra Harri kralına hiçbir zaman geri vermeyeceğim.
8. Şayet daha sonra inandırıcı bir şikayetle onları herhangi bir şekilde
9. hesaba çekmek isterse ben güneş buna yanaşmayacağım
10. Harri bunu tanrılar nezninde yeminle bağlasın
11. Şayet ben güneş için bu düşman benim düşmanımsa
12. Bu sen Sunassura içinde senin düşmanın olacaktır.
13. Bu düşman bizimle savaşacaktır.
14. Ve şayet Sunassura şöyle konuşursa: Hatti savaşçıları
15. Benim yardımına gelsinler
16. Ve ülkem üzerindeki korkutucu güç, götürülsün
17. Ne kadar gerekiyorsa ben güneş sana savaşçılar ve atlar vereyim
18. ama Sunassura'da bana buna karşılık savaşçılar ve atlar verecektir.
19. Ayrıca, şayet ben güneş bir başka ülkeye ister Harri ülkesine, ister
20. Arzauwa ülkesine savaşa çıkarsan
21. Sunassura 100 çift at koşumlu at 1000 yaya savaşçı
22. verecektir.
23. Ve onların güneşin huzuruna varıncaya kadar
24. yollukları sen güneş onlara vereceksin
25. Ayrıca tanrılar nezdinde yapılmış olduğu yeminin tabletini
26. yok edeceğiz. Harrinin sözünü gerçekten dinlemeyeceğiz.
27. Sunassura artık hiçbir şekilde Harri'nin hizmetçisi olmayacaktır.
28. Bir başka tablet düzenleyeceğiz. Sunassura
29. artık elçisini hiçbir şekilde Harri'ye göndermeyecek
30. Ve Harri ülkesinin elçisini o ülkesinin iç kısımlarına
31. hiç bir şekilde kabul etmeyecektir.

32. Ayrıca ŧayet ben güneŧ sana bir tablet gönderirsem
33. Üzerinde sözler yerleŧtirilmiŧ bir tablet ve elçinin kendi ağızından
34. sana cevap verdiğı sözler ŧayet elçinin sözleri
35. tabletlerdeki sözlerle uyuŧursa bu elçiye
36. Sunassura ona güven ama ŧayet elçinin ağızından çıkan sözler
37. tabletin sözleri ile uyuŧmazsa
38. Sunassura elçiye güvenme
39. Bu söz üzerine de kalbinden hiç bir kötü ŧey geçirme (yapma)
40. Denizden itibaren : Lamiya ŧehri güneŧe Bitura ŧehri
41. Sunassura'ya aittir. Aralarında sınırı ölçer ve
42. bölüşürler Lamiya ŧehrini güneŧ imar edemez.
43. Aruna ŧehri güneŧ'e aittir. Bitura ŧehrinde sınırı ölçecek
44. ve aralarında paylaşacaklardı.
45. Aruna ŧehrini güneŧ imar edemez. Salija ŧehri
46. güneŧe aittir. Zinziluwa ve Erimma ŧehri
47. Sunassura'ya aittir. Aralarında sınırı ölçerler
48. ve paylaşırlar. Salija ŧehrini güneŧ imar edebilir.
49. Anumusta ŧehri güneŧe aittir. Zabarussa ŧehrinin sıradağıları
50. Sunassura'ya aittir. Aralarında sınırı ölçerler
51. ve paylaşırlar. Anumusta ŧehrini güneŧ imar edebilir.
52. Gelecekte her ikisi arasındaki sınır ŧöyle olacaktır.
53. Turutna ŧehri tarafında olanlar büyük kralda kalacaklar.
54. Ve Atanija ülkesi tarafında olanlar Sunassura'da
55. kalacaktır. Luwana ŧehrinde ve Ehbina ŧehrinden itibaren Sunassura'nın
56. Sınırdır. Hatti ülkesi tarafında olanlar büyük kralda kalacaktır.

57. Atanija ðmkesi tarafında olanlar Sunassura'da kalacaktır.
58. Serigga Şehri gðneŐe, Luwana Şehri Sunassura'ya aittir.
59. Samri ırmağı sınırdır. Býyðk kral Atanija ðlkesinin tarafına
60. Samri ırmağını geçemeyecektir. Sunassura
61. Hatti ðlkesinin tarafına Samri ırmağını geçemeyecektir.
62. Zilabbuna Şehrinden itibaren Samri ırmağı sınır teşkil eder.den
63. Samri ırmağı doğrudan Sunassura'nın sınırını teşkil eder. Sunassura
64. Hatti ðlkesinin tarafına Samri ırmağını geçemez.
65. Ve býyðk kral Atanija ðlkesinin tarafına
66. Samri ırmağını geçemez.

(Winckler, bu metnin başka bir tablette devam ettiği kanaatindedir ki, buda doğru olması gerekir. Muhtemelen ikinci tablette yeminler ve tanrıların isimleri olması gerekmektedir.)

Mısır ve Hitit devletleri'nin eşit kuvvetler haline gelmesi ve Kuzey Suriye ðzerindeki sosyo-ekonomik çıkarlarının çakıŐması iki devlet arasındaki savaşı kaçınlmaz kılmıŐtı¹⁸¹. Hitit kaynaklarında savaşı ve sonucunu aydınlatıcı bir belge yoktur. Mısır kaynaklarında ise bu dðneme ait bilgiye rastlanmakta birlikte, bunların Firavun'un emri ile hazırlanan tek taraflı belgeler olduğu bilinmektedir. Mısır kaynaklarında Kadeş savaŐıyla ilgili belgeler iki metin ve bir grup rðliyet tasvirleridir. Çok iyi korunmuş olan bu rðliyetler Ramasseum, karnak, Luxor ve Abydos tapınaklarının duvarlarında bulunmakta, yazı ve resimlerle ayrıntılı bir biçimde savaşı aydınlatmaktadır¹⁸². Hititlerle birlikte Kadeş savaşına katılan, vasal devletlerin isimleride Mısır belgelerinde belirtilmiştir. Hitit kralı Muvatalli'nin yukarıda belirttiğimiz ve örnekler verdiğimiz barış antlaŐmalarıyla kendi yanında savaşa soktuğu devletler Őunlardır¹⁸³ : Hatti, Nahrına (Hurri

¹⁸¹E.Meyer, Geschichte des Altertum II, Suttugart, 1953, 452; F.Kinal, EAT, 112.

¹⁸²W.Helch, Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend V. Chr., 1971, 2.

¹⁸³W.Helck, Beziehungen, 195-196; E.Akurgal, AU, 82.

bölgesinde), Arzava (Antalya bölgesinde), Pidasa (Orta Anadolu'da Hattusa'nın güney batısında). Dardanoi (Batı Anadolu'da), Masa (Lydia bölgesinde), Karkisa (Batı Anadolu'da, Lykia (Güneybatı Anadolu'da), Vilusa (Kuzeybatı Anadolu'da), Aravanna (Sakarya'nın doğusunda), Kaşga (Kuzey Anadolu'da), Kizzuvatna (Adana bölgesinde), Kadi (Kizzuwatna'nın eski adı?), Kargamış (bugünkü Türkiye-Suriye sınırında), Halpa (Halep bölgesinde), Nuhaşsa (Hamat-Homs'un doğu bölgesinde), Kadeş (Homs'un güneydoğu bölgesinde), Ugarit (=Rasşamra: Lattakya bölgesinde), Musanata (Muhaşsa'da bir krallık) ve bilinmeyen iki ülke daha: Kabsu ile İnisa.

Mısır belgeleri, Hititlerin yanında savaşa katılan bütün müttefiklerin (21 ülkenin) ismini tam olarak verememiştir. Örneğin 10.000 piyade ve 700 savaş arabası ile Muvatalli'ye katılmış olan Kaşkalar¹⁸⁴ bu listede yoktur. bu kadar büyük bir koalisyon kurmayı başaran Muvatalli'nin ne kadar güçlü bir diplomat olduğunu ortaya koymaktadır. Kadeş savaşı Mısır kralı Ramses II'nin saltanatının 5. yılında yapılmıştır (M.Ö. 1296)¹⁸⁵. Savaşa Mısır 20.000 kişi olduğu tahmin edilen 4 tümeni ile katılmış¹⁸⁶, buna karşılık ise Hitit Ordusunun ise 35.000 asker ve 3.500 savaş arabasının bulunduğu tahmin edilmektedir¹⁸⁷.

Dönemin büyük imparatorlukları arasında yapılan savaş, her iki taraf içinde felaketle sonuçlanmıştır¹⁸⁸. Mısır belgelerinde, Firavunun ordusunun zaferinden bahsedilmekte ise de savaşın sonucunda her iki tarafında üstünlük sağlayamadıkları anlaşılmaktadır¹⁸⁹. Ancak bu durumdan Hitit kralı kazançlı çıkmıştır. Çünkü savaştan sonra Mısır Kralı, Ramses II'nin geri çekilmesi sonucu, Hititler Şam'a

¹⁸⁴W.Helck, Beziehungen, 205.

¹⁸⁵Kadeş savaşının başlama tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. F.Kinal, E.Memiş yukarıda verdiğimiz tarihi kabul ederken, E.Akurgal, W.Helck M.Ö.1286 tarihini önermektedir. A.M.Dinçol ise M.Ö.1285 tarihini önermektedir.

¹⁸⁶Mısır tümenlerinin Amun, Reh, Ptah ve Seth adlarını taşıdıkları bilinmektedir. Bk.H.Otten, HHM, 113-270.

¹⁸⁷Bu rakamların abartılı olarak Mısır belgelerine geçmiş olması muhtemeldir. Bk. E.Memiş, ETT, 61.

¹⁸⁸Savaşın nasıl cereyan ettiği hakkındaki bilgi için bk., W.Helck, Beziehungen,, 200-213; E.Akurgal, AU, 82-83; S.Alp, Anma kitabı, 432-433. Ayrıca bazı tarihçilerin Hititlerin savaş esnasında yağmaya daldıkları görüşünün yanlışlığı için bk., J.Sturm, Der Hethiterkrieg Ramses II, Wien, 1939, 127.

¹⁸⁹Hititlerin bu savaşı kazandığı görüşünde bulunan tarihçilerden F.Kinal, savaş sonrası Ammura krallığının Hititlerde kalmasını delil olarak göstermektedir. Hitit kaynaklarının susmasını ise ya vesikaların yazılmış olmasına rağmen bize tadar gelmemiş olmasına ya da Muvatalli'nin ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar nedeniyle onun icraatları yazdırılmamış olmasına bağlanmaktadır. Geniş bilgi için bk. F.Kinal, EAT, 114-115; Ayrıca bu görüşü destek için bk., V.Dizkov-S.Kovalev, İlkçağ Tarihi I, Çev., Özdemir İnce, Ankara, 1987, 193; A.M.Dinçol, AUAI, 44-45.

kadar olan bölgeyi egemenlikleri altına almışlar ve Mısır'ın komşusu olan Amurru krallığını yeniden Vasalı durumuna getirmişlerdir. İsyan eden Amurru kralı Bentesina tahttan indirilmiş ve esir alınarak Hatti ülkesine götürülmüş ve yerine Sapili getirilmiştir¹⁹⁰. mısır'ın bu savaştan sonra Suriye bölgesinde hiçbir varlık gösteremediği ve bölgesi tamamen Hititlere terkettiği anlaşılmaktadır. Ancak iki devlet arasında savaşın kaç yıl devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Büyük barış antlaşmasının Ramses II'nin saltanatının 21. yılında (M.Ö. 1280) yapıldığı dikkate alınırsa bu süre içerisinde, zaman zaman çarpışmaların meydana gelmiş olması muhtemeldir. Hitit ve Mısır devletleri arasında yapılan bu barış antlaşması sırasında Hitit devletinin başında Muvatalli yerine Hattusili III bulunmaktadır. Muvatalli'nin bu savaştan sonraki icraatları ve akıbeti hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Muvatalli'nin, Adana'nın kuzeyinde Sirkeli'de Ceyhan (pyramos) ırmağı kıyısında bir kayalık üzerine işlenmiş olan kabartma tasviri¹⁹¹ ve mührü (lev) baskıları bulunmuştur¹⁹².

¹⁹⁰A.Goetze, Hattusilis, 112; E.Akurgal, AU, 83; A.M.Dinçol, AUA I, 45

¹⁹¹E.Akurgal, Die Kunst der Hethiter, Berlin, 1961, 57, Resim 98 Lev.XX, E.Akurgal, AU, 82-83.

¹⁹²E.Akurgal, AU, 83-84; A.M. Dinçol, AUA I, 44.

4. URHI-TESUP (MURSİLİ III)

Mutavalli'nin ölümü üzerine, tahta Urhi-Tesup, Mursili ismi ile geçmiştir. Hattusili III, Amurru Kralı Bentaşina ile yaptığı antlaşmanın giriş bölümünde¹⁹³. Büyük kral ölünce ben, Hattusili babamın tahtına çıktım" şeklinde ifadesi ile tahtın gerçek varisi olduğunu belirtmektedir. Yani Urhi-Tesup'un tahtı gerçek varisi olmadığını vurgulamaktadır. Bir başka belgeden¹⁹⁴ ağabeyisinin kraliçeden olma bir oğlu olmadığı için haremden birkadından dünyaya gelen Urhi-Tesup'un Hatti ülkesinin başına geçtiği anlaşılmaktadır¹⁹⁵. Meşru olmadığı şeklindeki ifadelerle maruz kalmamak ve durumunu kuvvetlendirmek için dedesi Mursili'nin ismi ile tahta çıkmıştır. Bu sırada Hitit başkenti Dattaşa'dan tekrar Hattusa'ya taşındı¹⁹⁶. Başkentin Hattusa'da olması, Urhi-Tesup'un amcası Hattusili'nin hareketlerini kontrol almakta kolaylık sağlamaktaydı. Yeni kral, amcasına karşı yanlış bir politika izledi. Babası Muvatali, kardeşinin zeki ve yetenekli bir kişiliğe sahip olduğunu bildiğinden, onu hep ödüllendirerek isyan etmesini önlemiş ve onun katkılarıyla devletin iyice güçlenmesini sağlamıştı. Urhi-Tesup ise amcasını köşeye sıkıştırmak ve elinden yetkilerini almak yolunu benimsemiştir. Ancak onun bu tutumu, kendi sonunu hazırlamıştır.

Hattusili III otobiyografisinde , Urhi-Tesup'un kendisine karşı olan tutum ve davranışlarını şöyle belirtmektedir¹⁹⁷: Benim iskan ettiğim birçok kenti benden aldı ve beni küçülttü; ben ağabeyime olan saygıdan dolayı ona bir kötülükte bulunmadım. Ona yedi yıl boyunca baş eğdim ama o beni tanrıların buyruğuna ve insanların sözlerine uyarak benim canıma göz dikiyordu ve Hakpissas'i ve Nerik'i de elimden alınca ona uymadım ve ondan ayırdım".

Tecrübesiz Urhi-Tesup ile Hattusili III arasındaki mücadelede Hitit ülkesinin büyükleri de Hattusili'nin tarafını tutmuşlar ve sonuçta Urhi-Tesup yenilgiye

¹⁹³E.Weidner, BoSt 9, PD, 124.

¹⁹⁴H.Otten, HHM, 158.

¹⁹⁵H.Otten, HHM, 158.

¹⁹⁶Başkentin taşınması Muvatali'nin ölümünden hemen sonra olmuştur. Urhi-Tesup tahta Hattusa'da çıkmıştır. Bk. A.Goetze, Hattuşili, 27 satır 42-43; Dattaşa'daki tanrı heykelleri ise Urhi-Tesup Hattusa'ya taşımıştır. Bk., E.von Schuler, Kaskäer, 58.

¹⁹⁷A.Goetze, Hattusilis III, 29 satır 58-66, A.Ünal, Theth, 115-123; H.Otten, Die Apologie Hattusilis III, 21.

uğramıştır¹⁹⁸. Hattusili olayı şöyle anlatılmaktadır¹⁹⁹. Bu iştede Tanrı kadın İstar'ın büyük yardımını gördüm, İstar Urhi-Tesup'un herhangi bir yana kaçmasını önledi, onu Şamuha kentinde, kapana sıkıştırılmış bir domuz gibi sıkıştırdı" yine olaya devam ediyor: "Büyük babamın düşmanı olan Kaskalar bile beni destelediler; Bütün Hattusa benim arkamda idi. Böylece düşman amcasına yenik düştü. Öyle oldu ki kendi adamları III. Mursili'nin başını Hattusili'ye vermeyi önerdiler, Ancak amcası bunu onaylamadı. "Hattusili, Urhi-Tesup'u yakaladıktan sonra önce Nahussa ülkesine daha sonra Alasya'ya (Kıbrıs Adası) sürdürdüğünü belirtmektedir. Ancak Urhi-Tesup'un kaçarak Mısır'a sığındığı ve onu geri almak için yazışmalar olduğunu bilmekteyiz²⁰⁰.

Urhi-Tesup yedi yıl sürdürdüğünü bildiğimiz krallığı döneminde herhangi bir yazılı belge bırakmamıştır. Ancak elimizde onun krallık yaptığına şahitlik yapan mühürleri (Lev, HHM. 158) bulunmaktadır²⁰¹.

¹⁹⁸H.Otten, HHM, 158-159; F.Cornelius. Geschichte Der Hethiter, 239: Hattusili III, bu mücadelenin var olup, yok olma mücadelesi olduğunu farkındadır. Bk., KUB XXI 19+1303/4 ill 26-31, H.G.Güterbock, Hethitisch kurkurai-und Vermandtes "Documentum Asiae Minoris Antiquae, Wiesbaden, 1988, IIb.

¹⁹⁹A.Goetze Hattusilis III, 31,33,37,49-51; E.Akurgal, AU, 85-86; A.Ünal, Hattusili III; H.Z.Koşay, "Hitit Tapınağı Samuha Nerededir?" Belleten 144, 1972; S.Alp, "Die Lage von Samuha" Anatolia I, 1956, 77-80.

²⁰⁰Mursili III'ün Mısır'a kaçmasından bahsetmek istememesine rağmen, Mısır'la yapılan yazışmalarla onu geri alabilmek için çok uğraştığını ancak başaramadığını anlamaktayız. Bk., W.Helck, Beziehungen, 214; E. Akurgal, AU 86; A.M.Dinçol, AUAİ, 47 .

²⁰¹T.Beran, Die Hethitische Glyptik von Boğazköy, 36 nr. 180-181; H.Otten, HHM, 158.

5. HATTUSILI III

Kral Mursili II'nin dört çocuğundan biri olan Hattusili III çocukluğunda hastalıklı olduğundan Şamuha şehri tanrıçası İstar'ın rahibi olarak²⁰². Kardeşinin krallığı döneminde önce genel valı, sonra Hakkis kralı ünvanlarını almış ve Hatti ülkesini tehdit eden Kaşkalar üzerine seferler düzenlemiş ve onları tehlike olmaktan çıkarmıştır. Yukarıda onun Kaşkalarla olan mücadelesini geniş bir şekilde ele almıştık²⁰³. burada ise Hattusili III'ün Kaşkalara karşı kazandığı zaferden birini vermekle yetineceğiz. söz konusu tablet şöyledir²⁰⁴:

KBO XVI 36+KUBXXXI₂₀ - Bo5768 (satır sayım KBo XVI₃₆II'ye göre)

IIx+4' O, [or]adan nereye gitti ise,

5' Ona (karşı) bir yandan Sukaddunuua dağı (halkı)

6' düşman idi. Diğer yandan ona (karşı)

7' Sispiunuva dağı (halkı) düşman idi,

8'[Di]ğer yandan Sarpunua dağı halkı ona (karşı)

9' [düşm]an idi. Onu(n orada olduğunu)

10' [b]ütün düşman [lar] karşıdan

11' işitince, Kaşka'lıların

12' hepsi (de) oraya vardılar

13' ve ona (karşı) Zuliya ırmağının ön [ünde]

14' köprüyü tuttular.

15' ve köpr [ü]yü yıktılar..

III ı Zuliya'nın (suları) yüksek

²⁰²A.Ünal, Ttleth, H.Otten, Hattusilis III, A.Goetze, Hattusili III, 41, satır 6-11.

²⁰³Geniş bilgi için bk. Mursili II.

²⁰⁴E.Von Schuler, Kaskäer, 59 vd.; S.Alp, Maşat, "Höyük'te Keşfedilen Hitit tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin Coğrafyası Hatkında" Belleten XLI-164, 1977, 637-648; Bu makalenin Fransızcası, S.Alp, "Remaques sur la géographie de la région du haut, Yeşil-Irmak d'après les tablettes hittites de Maşat-Höyük", Florilegium, Anatolicum (Mc'langes Laroche), Paris, 1979, 29-36. Bu bölgede ele geçen Hitit tabletleri için bk., S.Alp, "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri" VIII. TTKong. I, 1976, 165-196.

2 idi. Samuha kentinin tanrıçası Istar

3 ona yardım etti

4 ve (suları) yükselmiş (olan) Zuliya ırmağından

5 dışarıya sürdü. Onu sudan

6 kemeri [nde]n tutarak yukarıya

7 (Çekti). Irmakta ona

8 y[ay]la, [o]kla (ve) taşla

9 saldırdılar. Hakimem Samuha kentinin tanrıçası Istar

10 onun üstünde bir kalkan tuttu

11 Irmaktan (öte) yana varınca,

12 düşmana karşı bir harp arabası ile

13 öte yana sürdü. Düşman da ona karşı [sür]dü(?).

14 Onun harp ara[basını süren] komutanlar da

15 aynı biçimde ırmaktan ö[te yana(?) sürdüler. Biri(?)]

16 diğerine s[aldırdı. Biri (?)]

17 diğerini [öldürdü (?) Bir kent (?) (halkı)]

Kardeşi Muvattali döneminde kazandığı zaferlerle kendisini kabul ettiren Hattusili, Kadeş savaşı dönüşü, Kizzuwatna'da önemli bir kült merkezi olan Lawazatiya kentine uğrayarak, orada kentin başrahibi Pestipsarri'nin kızı Puduhepa ile tanrıların isteği üzerine evlenmiştir²⁰⁵. Bu evlilik hiç şüphe yokki onun gücünü artırmıştır. Şimdi Hattusili'nin tahtı ele geçirdikten sonraki gelişmeleri inceleyelim. hitit tahtına oturan Hattusili, akıllı bir dış politika izlemiştir. Şüphesiz ki, onun en büyük başarısı Mısır devleti ile yapmış olduğu Kadeş antlaşmasıdır. (M.S.128)²⁰⁶. Ayrıca Hattusas arşivinde ele geçen Babil ve Mısır

²⁰⁵ A.Goetze, Hattusilis III, 23 satır 1-8, E.Memiş, ETT, 62; M.Ş.Günaltay, Anadolu, Ankara, 1987, 103.

²⁰⁶ Antlaşma tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. F.Kinal, EAT, 118'de ve E.Memiş, ETT, 64'de M.Ö.1280 tarihini önermelerine karşılık, E.Akurgal, AU, 87'de, H.Otten, HHM, 163'de M.Ö.1270 tarihini; F.Cornelius, Geschichte Der Hethiter. 246'da M.Ö.1270/71 tarihlerini; B.Umar, THIT, 67'de M.Ö. 1269 tarihini önermektedirler.

kralları ile karşılıklı olarak yazılmış mektuplar, antlaşma metinleri ve mahkeme zabıtları, Hattusili devrinin dış siyasetini takip etmek bakımından önem taşımaktadır. Hattusili'nin Babil devleti ile iyi ilişkiler kurmaya dikkat ettiği görülmektedir. Babilin genç kralı Kadaşman-Enlil'e gönderdiği mektupta "genç Babil kralının reşit olduğunu duymakla çok sevindiğini, artık kılıcını kuşanarak düşmana karşı çıkmasını, kendisinin düşmandan üç dört kat daha kuvvetli olduğunu, korkmaması gerektiğini, düşmanı vurmasını... önermektedir²⁰⁷. İsmi belirtilmeyen düşmanın Asur devleti olduğu tahmin edilmektedir.

Hattusili bir yandan Babil'de dostluk kurarak onu bölgede gelişmekte olan Asur üzerine yönlendirirken, diğer yandan da bu tehlikeli komşuya karşı iki yönlü kısaç uygulamaktadır. Böylece Asur'u saldırgan politika izlemekten alıkoymak amacını gütmüştür. Aynı zamanda da Asur'la ilişkilerini bozmamaya gayret ettiğini görmekteyiz. Bu dönemde Asur tahtında kral Salmanassar I bulunmaktadır. Yine bu döneme tarihlendirilen bir mektupda Hitit Kralı tahta çıkışını tebrik etmek için mektup yazmayan muhatabına sitem emektedir. Mektubun sahibi olarak Hattusili kabul edilmektedir ki, bu onun ne kadar güçlü bir diplomat olduğunu göstermesi bakımından son derece önem taşımaktadır²⁰⁸.

Hitit kralının Suriye'de uygulamış olduğu poliika Mısır'ı rahatsız etmeye başladı²⁰⁹. Bu olayların neticesinde Mısır kralı Ramses II saltanatının 21. yılında Hitit kralı ile Kadeş barış antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma yapılmadan önce iki tarafın diplomatları arasında yapılan görüşmeler hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Usluptaki incelik ve hükümlerin tanzim sırası antlaşmanın ortak bir komisyon tarafından hazırlandığı izlenimini vermektedir²¹⁰. Söz konusu antlaşmanın günümüze değin iki metni gelmiştir. Bunlardan birincisi Mısırlıların hazırladığı metnin Akadcası olup Boğazköy'de bulunmuştur²¹¹ (lev AUA1, 46). İkincisi ise bir gümüş levha üzerine çivi yazısı ile o dönemin diplomatik dili olan Akadca yazılan metnin Mısırca'ya çevirisi olup Ramasseum ve Kamak tapınaklarının duvarlarına kazınmıştır²¹². Ramasseum ve kamak tapınaklarındaki kayda göre, Hattusili gümüş

²⁰⁷F.Kinal, EAT, 118.

²⁰⁸Mektup Akadca olup, kral isimlerinin bulunduğu kısımlar kırıktır. Geniş bilgi için bk., A.Goetze, Kizzuwatna, 27 vd.; F.Kinal, 117-118.

²⁰⁹A.Inan, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, Ankara, 1987, 139-146.

²¹⁰S.Alp, Anma kitabı, 433.

²¹¹Bu antlaşma metni halen İstanbul Eski Şark Eserler Müzesinde bulunmaktadır. (Bo10403).

²¹²W.Halck, Beziehungen, 215; E.Akurgal, AU, 87; G.Ş.Günaltay, Yakınşark II Anadolu, Ankara, 1987, 106

bir tablet üzerine Akadca yazdırılarak Mısır'a göndermiştir. Antlaşma metninin tercümesi şöyledir²¹³.

a. KADEŞ ANTLAŞMASI

Ramses'in Hattusili'ye Gönderdiği Akatça Metnin Tercümesi

1. Giriş :

Hatti'nin büyük prensi kuvvetli Suppiluliuma'nın torunu, Hatti'nin büyük prensi Mursilis'in oğlu, Hatti büyük prensi Hattusilis'in:

Mısır kralı büyük kuvvetli Menpehtira (I.Ramses)'nin torunu, Mısır büyük kralı, kuvvetli Memâra (I.Seti)'nin oğlu, Mısır kralı kuvvetli Usermârâ Setepenrâ için bir güneş levha üzerine yaptığı antlaşma: Antlaşma yoluyla barış aramıza kardeşlik veren , iyi bir barış ve kardeşlik antlaşması.

2. Daha Önceki Barış İlişkileri:

Büyük Mısır kralı ile Hatti büyük prensinin siyasetine gelince; daha önceleri ve daima tanrı, bir antlaşma sayesinde, aralarında bir harb olmasına müsaade etmedi.

Fakat kardeşim,hatti büyük prensi Muvattali'nin zamanında, Muvattali Mısır kralı Ramses ile savaştı.

Onun için bundan böyle, bugünden itibaren, İşte Hatti'nin büyük prensi Hattusilis, Phra'nın yarattığı ve fırtına tanrısının (Sutekh) Hatti ülkesiyle birlikte Mısır ülkesi için yarattığı bir durumu daimileştirmek, bu suretle de bundan böyle aralarında düşmanlık olmasını ebediyyen müsaade etmemek için bir antlaşma yaptı.

3. Antlaşmanın İlanı :

İşte, Hatti büyük prensi Hattusilis bugünden geçerli olmak üzere aramızda ebediyyen iyi bir barış ve iyi bir kardeşliğin hüküm sürmesi için Mısır büyük kralı Usermârâ Setepenra ile bir antlaşma yaptı ve o benimle kardeşlik halinde, barış halindedir. Ben de onunla ebediyete kadar kardeşlik halinde ve barış

²¹³E.Weidner, Bost 9, PD. 112-123; G.Ş.Günaltay, Anadolu, 107-113; J.A. Wilson, Egyptian Treaty, ANET, 199-201; A.Goetze "Treaty Between Hattusilis and Ramses II" ANET, 201-203; F. Cornelius,Geschichte Der Hethiter, 246 vd.; M.B.Rowton, The Background of the Treaty Between Ramesses II and Hattusilis III, JCS 13, 1959, 1-11., H.Helck, Beziehungen, 216-220.

halindeyim.

Hatti'nin büyük şefi kardeşim Muvatalli de alın yazısının gösterdiği yere gittiğinden ve Hattusilis, hattı'nın büyük prensi babasının tahtı üzerinde onun yerini aldığından beri, işte ben büyük Mısır kralı Ramses ile barış ve kardeşlik içinde oldum. Ve bu, evvelce ülkede mevcut olan barış ve kardeşlikten daha iyidir. İşte ben, Hatti'nin büyük şefi, mısır'ın büyük kralı Ramses ile iyi barış ve iyi kardeşlik içindeyim.

Hatti büyük şefinin çocuklarının çocukları, Mısır büyük kralı Ramses'in çocuklarının çocukları ile kardeşlik ve barış halinde olacaklardır. Bu, kardeşlik durumumuzda ve memleket durumuna uygun olduğundan Mısır ülkesi ile Hatti ülkesi, bizim gibi ebediyet için barış ve kardeşlik halindedir. Düşmanlık da aralarında hiç olmayacaktır.

4. Ülke Garantisi :

Hatti ülkesinin büyük şefi, birşeyler yağma etmek için hiçbir zaman Mısır ülkesine girmeyecektir Usermârâ Setepenra da birşeyler yağma etmek için hiçbir zaman Hatti ülkesine girmeyecektir.

5. Bundan Önceki Antlaşmanın Yenilenmesi :

Hatti'nin büyük şefi Suppiluliuma zamanında mevcut munzam antlaşma ile Hatti'nin büyük şefi kardeşim Muvattalli'nin zamanında mevcut düzenli antlaşmaya gelince; bunları muhafaza edeceğim. İşte Ramses, aramızda bu günden beri yapılmış barışı muhafaza ediyor ve biz bu düzenli duruma uygun olarak hareket edeceğiz.

6. Savunma İttifakı :

Mısır'ın büyük kralı Usermârâ Setepenra'nın memleketine herhangi başka bir düşman gelir de o, Hatti'nin büyük şefine: "Gel benimle, ona karşı bana yardım et" diye haber gönderirse; Hatti büyük şefi, onun düşmanını öldürecektir. Fakat bizzat gelmek, Hatti büyük şefinin arzusu değilse, erlerini, aralabarını gönderecek ve onun düşmanını öldürecektir.

7. Asilere Karşı Hareket:

Yahutta Mısır'ın büyük kralı Ramses, kendi tebaasını gazab eder. Onlarda üstelik ona herhangi bir hakarete bulunurlarsa; o da düşmanını öldürerek için yola çıkarsa, Hattilerin büyük şefi kendisine karşı gazab edilmesi gereken herhangi bir

kimseyi yok etmek için onunla birlikte hareket edecektir.

8. Savunma İttifakının Karşılığı :

Hatti'nin büyük şefine karşı herhangi bir düşman gelirse, Mısır'ın büyük kralı Usermârâ Setepenra, düşmanını öldürmek için yardıma gelecek. Fakat bizzat gelmek Mısır büyük kralı Ramses'in arzusu değilse, o... Hatti ülkesine cevabından maada erleriyle arabalarını gönderecektir.

9. Asilere Karşı Hareketin Karşılığı :

Hatti büyük şefinin tebaası ona karşı günah işlerlerse, Mısır büyük kralı Ramses... bundan sonrası okunamamaktadır.

Hattusilis Tarafından Ramses II'ye Gönderilen Gümüş Tabletin Tercümesi :

1. Giriş :

Böylece, büyük kral, Mısır ülkesi kralı Ramses hattı ülkesi kralı, kardeşi Hattusilis ile; iyi bir barış, iyi kardeşlik vermek ve aralarında yaşayacağımız müddetçe , ebediyet için kudretli Elde etmek üzere bir antlaşma yaptı.

Büyük kral Mısır Kralı kuvvetli Mimmuari'nin oğlu, büyük kral Mısır kralı, her ülkede kuvvetli Ramses; büyük kral. Hatti ülkesi kralı Hattusilis ile mısır bir antlaşma yolu ile Hatti ile ebediyet için iyi barış, iyi kardeşlik kurmak; işte böyledir.

2. Daha önceki Barış Münasebetleri :

İşte ezelden beri Mısır kralı büyük kral ile, Hatti kralı büyük kralın siyaseti : Tanrı, aralarında düşmanlık fiili olmasına, bir antlaşma marifetiyle müsaade etmiyor.

İşte Mısır kralı,büyük kral Ramses ebedi olan siyasetinden dolayı, Hatti ülkesi ile Mısır için güneş ile fırtına tanrısının yaptıkları siyasete uygun olarak, hiçbir zaman düşmanca hareketlerde bulunmayacak, düşman olmayacaktır.

3. Antlaşmanın İlanı :

Büyük kral, Mısır kralı Ramses, bizzat kardeşi büyük kral Hatti ülkesi kralı Hattusilis ile aramızda, bu günden itibaren ebediyet için iyi barış ve iyi kardeşliği mevcut kılmak için bir gümüş levha üzerine bir antlaşma yaptı; o benim için bir kardeştir ve benimle barış halindedir. ben de onun için bir kardeşim. Ve ebediyete

kadar onunla barış halindeyim.

Ve biz Mısır ile Hatti arasında eski zamanlarda mevcut olan kardeşlik ve barıştan daha ziyade kardeşlik, barış ve hayırhahlık yaptık.

İşte Mısır kralı büyük kral Ramses, Hatti ülkesinin kralı büyük kral Hattusilis ile iyi barış ve iyi kardeşlik halindedir. İşte Mısır kralı Ramses'in çocukları, Hatti kralı büyük kral Hattusilis'in çocukları ile barış halinde ve kardeşirler; ve bunlar bizim kardeşlik ve barış durumumuzdadırlar.

4. Ülke Garantisi :

Mısır kralı büyük kral Ramses birşeyler yağma etmek için Hiçbir zaman Hatti ülkesine girmeyecektir. Hatti ülkesi kralı büyük kral Hattusilis'te birşeyler yağma etmek için hiçbir zaman Mısır'a girmeyecektir.

5. Bundan Önceki Antlaşmanın Yenilenmesi :

İşte güneş ile fırtına tanrısının barış ve kardeşliği tesisi aralarında düşmanlık olmaması için Mısırlı Hatti ülkesi arasında yaptıkları ebediyet emirnamesi. İşte Mısır kralı büyük kral Ramses, bu fünden itibaren barış yapmak için buna dayanmaktadır. İşte Mısır ile Hatti ebediyyen barış içinde ve kardeşirler.

6. Savunma İttifakı :

Herhangi bir düşman Hatti memleketine karşı yürür de Hatti'nin büyük kralı Hattusilis: "Bana gel. Ona karşı yardım et" diye haber gönderirse Ramses erlerini, arabalarını gönderecek onun düşmanını öldürecek, Hatti ülkesinde güvenini iade edecektir.

7. Asilere Karşı Hareket :

Büyük kral Hatti ülkesi kralı Hattusilis kendi tebaasına gazab eder. Üstelik onlar da ona karşı herhangi bir harekette o zaman bu hususta Ramses'e haber salacak Ramses hemen erleri ile arabalarını yollayacak ve senin gazab ettiğini kim varsa hepsini yok edecek.

8. Savunma İttifakının Karşılığı :

Mısır'a karşı herhangi başka bir düşman gelir de Mısır kralı kardeşim Ramses Hatti ülkesi kralı kardeşi Hattusilis'e "Ona karşı yardıma gel" diye haber gönderirse o zaman Hatti ülkesi kralı Hattusilis erleri ile arabalarını hemen

göndererek, onun düşmanını öldürecek.

9. Asilere Karşı Hareketin Karşılığı :

Mısır kralı büyük kral Ramses kendi tebaasına gazab edecek, onlarda ona karşı günah işleyecek olurlar, ben de bu hususuta Hatti ülkesi kralı kardeşim Hattusilis'e haber gönderecek olursam, o zaman Hatti kralı büyük kral Hattusilis erleriyle arabalarını gönderecek ve onların hepsini öldürecekler: Beni de...

10. Tahta Varislik Hakkında Kayıt :

Antlaşmanın bu kısmı her iki nüshada da bozuktur.

11. Yüksek Rütbelli Mısırlı Mültecilerin Sınırdışı Edilmesi:

Bir büyük, Mısır ülkesinden kaçıp Hatti büyük şefinin ülkesine gelirse, yahut Hatti ülkesinin büyük şefine sığınan, Mısır'ın büyük kralı Ramses'in ülkelerinden bir şehir yahut bir mıtıka ise Hatti'nin büyük şefi onu kabul etmeyecektir. Hatti elkesinin büyük şefi, onu Mısır'ın büyük kralı Usermârâ Setepenra'ya gönderecektir.

12. Alelâde Halktan Mısırlıların Sınırdışı Edilmesi :

Yahut kaçan, kanınmayan bir adam yahut iki adam ise... Ve başka birinin hizmetkarı olmak için Hatti ülkesine gelirlirse onlar Hatti ülkesinde bırakılmayacak. Fakat Mısır'ın büyük kralı Ramses'e sevk edileceklerdir.

13. Yüksek Rütbeden Hattililerin Sınırdışı Edilmesi :

Yahut bir büyük Hatti ülkesinden kaçıp Mısır'ın büyük kralı Usermârâ Setepenra'nın ülkesine gelirse yahut Mısır'ın büyük kralı Ramses'e sığınan Hatti ülkesinden bir şehir veya bir mıtıka yahutta... İse, Mısır büyük kralı Usermârâ Setepenra onu kabul etmeyecek Mısır büyükkralı Ramses, onu şefe götürecektir... Onu bırakmayacaklar.

14. Alelâde Halktan Hattilerin Sınırdışı Edilmesi :

Bunun gibi tanınmayan bir yahut iki adam başka insanların tebaası olmak üzere Mısır ülkelerine kaçırba büyük Mısır kralı Usermârâ Setepenra onları bırakmayacak Hatti'nin büyük şefine götürecektir.

15. Antlaşmanın Şahidi Hatti ve Mısır Tanrıları :

Hatti'nin büyük şefinin Mısır büyük karlı Ramses ile aktettiği bu gümüş

levha üzerine yazılmış olan bu antlaşmanın bütün kelimeleri için Hatti memleketinin erkek ve kadın bin tanrısı ile Mısır memleketinin erkek ve kadın bin tanrısı benimle beraber şahittir : Göğün efendisi güneş, Arinna beldesinin hakimesi güneş, göğün efendisi fırtına tanrısı, Arinna'nın fırtına tanrısı, Zippalanda'nın fırtına tanrısı, Sarissa'nın fırtına tanrısı, Halpa'nın fırtına tanrısı, Lehzin'in fırtına tanrısı, ... nin fırtına tanrısı, ... nin fırtına tanrısı, ... nin fırtına tanrısı, ... Hatti memleketinden Istar, Zithariya'nın tanrısı, Karzi'nin tanrısı, Hapantaria'nın tanrısı, Karahna tanrıçası, göğün kraliçesi, Ant tanrıları, arzın hakimesi tanrıçalar, Ant hakimesi Ishara, Hatti memleketinin dağları ile ırmakları, Kizzuwatna memleketinin tanrıları Amon, Phra, Southk, erkek ve kadın tanrıları Mısır memleketinin dağları ile ırmakları gök, yer, büyük deniz, rüzgârlar, bulutlar.

16. Lanetleme İle Övmeler :

Hatti memleketinin ve Mısır memleketinin bu gümüş levha üzerine yazılmış bütün kelimelerine riayet etmeyenin memleketin bin tanrısı ile Mısır memleketinin bin tanrısı evini, ülkesini ve hizmetkârlarını tahrib etsin. Fakat Hattili olsun, Mısırlı olsun bu levhanın üzerinde bulunan kelimelere riayet edenin onları ihmal etmeyi Hatti memleketinin bin tanrısı ile Mısır memleketinin bin tanrısı sıhhatte ve hayatta, keza evlerini, ülkesini ve hizmetkârlarını muhafaza etsin.

17. Memleket Dışı Edilmiş Mülteci Mısırlılara Genel Af :

Bir yahut iki veya üç kişi Mısır'dan kacar ve Hatti büyük şehrinin yanına gelirse Hatti'nin büyük şehri bunları yakalayacak ve Mısır'ın büyük kralı Usermârâ Setepenra'ya gönderecektir. Fakat Mısır büyük kralı Ramses'e getirilecek kimsenin kabahati için kendinden hesap sormayacaktır. Evi, karıları, çocukları yok edilmesin, öldürülmesin; gözünden, kulaklarından, ağzından, bacaklarından yaralanmasın. Aleyhine hiçbir suçlamada bulunulmasın.

18. Memleket Dışı Edilmiş Mülteci Hattillilere Genel Af :

Bunun gibi bir yahut iki veya üç kişi Hatti memleketinden kaçar ve büyük Mısır kralı Usermârâ Setepenra'nın yanına gelirse Mısır'ın büyük kralı Ramses Hatti'nin büyük şehrine göndersin. Hatti'nin büyük şehri de onlardan kabahatleri için hesap sormayacaktır. Evi, karıları, yahut çocukları yok edilmeyecek, onlar öldürülmeyecektir. Kulaklarından, gözlerinden, ağzından yahut bacaklarından yaralanmayacak, üzerine hiçbir suç atılmayacaktır.

Antlaşmanın mısır dilindeki nüshası orijinal metin olmayıp Mısır halkına gösterilmek amacıyla düzenlenmiş olduğundan, tarihi giriş kısmında Mısırlılar tarafına bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu nüshaya göre antlaşma Hitit kralı Hattusili'nin isteği üzerine yapılmıştır. Ramses II'den "büyük hükümdar" diye bahsederken, hattusili'yi prens olarak adlandırmaktadır ki, bu eşitlik ilkesi için de yapılan anulaşmaya ters düşmektedir. Kaldı ki, daha sonra yapılan yazışmalarda Ramses, Hattusili'ye sürekli olarak büyük kral diye hitap etmiştir. bu giriş kısmındaki farkın dışında, Mısır ve Boğazköy'deki nüshalar arasında fark bulunmamaktadır. Antlaşma hükümdarlar ve iki ülke arasında, barış ve kardeşliği kurmak için yapılmıştır. yürürlük süresi hükümdarların kendilerinden sonra gelenleri de bağlamakta ve sonnsuza kadar süreceği ifade edilmektedir. Her iki ülke birbiriyelirle savaş yapmamayı kabul etikleri gibi, kendilerine saldıran düşmana ve ülke içinde ayaklanmalara karşıda birbirlerine yardım etmeyi teyid etmektedirler. Yine bu antlaşmanın bir özelliği de, meşru halefin tahta çıkmasını garanti etmesidir. Yani hanedanların korunmasını dış müdahale ile de olsa sağlamaktadır. Antlaşmanın son maddesi ise esirleri ve kaçanların geri verilmesini içermektedir ki, bu dönem büyük devletlerinde alışıla gelmiş bir durum değildir²¹⁴.

Kadeş antlaşmasının yapılması büyük yankılar uyandırmıştır. Örneğin ramses II'nin Mısır Beyi'ne yazdığı mektupta²¹⁵: "Biz biraderimle yemin ettik, ben ona karşı yardım edemem" demektedir. Hattusili III'den Babil kralı Kadasman-Enlil'e yazılmış olan bir mektupta²¹⁶: "Mısır kralı ile ben kardeş olduk şu kararı verdik; Biz kardeşiz ve bunun için düşmana karşı birlikte savunacağız. Ve bir dosta karşı beraber dost olacağız" demektedir. Bu antlaşmanın yapmış olduğu etkiyi göstermesi bakımından önem taşıdığı gibi, aynı zamanda antlaşmaya her iki ülkeninde uyduğunu göstermektedir.

İki ülkenin arasındaki dostça ilişkilerin sürmesi yeni gelişmelere neden olmuştur. Hattusili III, Mısır antlaşmasının, onüçüncü ıyılında bu dostluğu daha da artırmak için, büyük kızını Mısır kralı Ramses II'ye baş kadın olarak göndermiştir²¹⁷. Boğazköy arşivlerinde de düşünle ilgili belge bulunmaktadır.

²¹⁴S.Alp, Anma Kitabı, 434; A.M.Dinçol, AUAİ, 48; A.Goetze, ANET, 201-203.

²¹⁵F.Kinal, EAT, 118.

²¹⁶F.Kinal, EAT, 118-119.

²¹⁷Hititli prensesin, Mısır'a gönderilmesi, Mısır kaynaklarında en ince ayrıntılarına kadar anlatılmaktadır. bu prensese Mısırcı "Mahornefrure" veya Manefrure" ismiyle

Mısır kralı Ramses II'nin Pudu-Hepa'ya gönderdiği mektup bu konuya açıklık getirmektedir.²¹⁸

b. RAMSES II'NİN PUDU-HEPA'YA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

Maalesef metnin son kısmı okunamıyacak derecede tahrip olmuştur.

"Amonun sevgilisi, güneşin oğlu, Mısır Kralı Büyük Kral Ramses şöyle der:

Hatti Ülkesinin Kraliçesi, Büyük Kraliçe Puduhepa'ya söyle :

İşte, ben kardeşin iyiyim, Evlerim, oğullarım, ordularım, atlarım, arabalarım, iyidirler. Ülkemde büyük ölçüde iyilik vardır.

Sen kız kardeşim iyi olasin! Evlerin oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Soyluların iyi olsunlar!. Ülkende büyük ölçüde iyilik olsun!

Kızkardeşime şöyle söyle:

İşte habercilerim, kız kardeşimin habercileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana kardeşimin, Hatti Ülkesinin Kralı, Büyük Kralın iyiliğini bildirdiler.

Onlar bana kızkardeşimin iyiliğini, kız kardeşimin oğullarının iyiliğini, ülkelerinizin iyiliğini bildirdiler.

Kardeşimin, kız kardeşimin ve ülkelerinizin iyilik haberlerini alınca, çok sevindim ve şöyle dedim :

"Çok şükür iyidirler!"

Kız kardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti Ülkesinin Büyük Kraliçesi kız kardeşimin pek güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim.

Kız kardeşime şöyle söyle :

anılmaktadır. Bu prenses ve düşünle ilgili geniş bilgi için bk, Sir A. Gardiner, Geschichte des Alten Aegypten, Stuttgart, 1965, 294, 484; W. Helck, Beziehungen, 220 vd.

²¹⁸M.Darga, Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul, 1984, 43; B.Umar, THİT, 67; S.Alp, Anma Kitabı, 435-436, Dinçol ise bu mektubun Mısır Sarayına gönderilen ikinci prensesden sonra yazıldığı görüşündedir. Bk., A.M.Dinçol, AUAİ,49.

Kardeşim, Hatti ülkesinin Kralı, Büyük Kral bana şöyle yazdı :

"Kızımın başına iyi kokulu yağı dökecek kimseleri gönder! Onlar onu Mısır Kralının, büyük kralın evine götürsünler!"

İşte kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşimin bana bildirdiği bu karar çok ve pek güzeldir.

Mısır'ın tanrıları ile Hatti'nin Tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara sevk etiler."

Ramses Hitit kralının bu dostluk gösterisinden çok mutlu olmuş ve onu Mısır'a çağırıştır. Ancak Hattusili rahatsızlığını²¹⁹ belirterek Mısır'a gitmekten kaçınmıştır²²⁰.

Mısır ile Hitit arasındaki dostluk ilişkileri, mektuplaşmalar ile devam etmektedir. Ramses II'nin, Hattusili III'e gönderdiği mektupta, gemilerle Hatti'ye sevk edilen tahıllardan bahsedilmektedir²²¹. Pudu-Hepa'nın Ramses'e gönderdiği bir mektupla²²² da (KUP XXI 38 V) bu durumu doğrulamaktadır. Pudu-Hepa mektupta, kızını Mısır kralı ile evlendirmesi dolayısı ile ona çeyiz olarak vereceği NAM. RA sığır ve koyunlara karşılık Mısır'dan, Hatti ülkesinde hiç bulunmadığı gerekçesi ile tahıl istemektedir. Hitit sarayından Mısır'a ikinci bir prenses gönderildiği ve bu perensesle birlikte hediyelerde verildiği bilinmektedir. Mısır kaynaklarında bu hediyeler şöyle kaydedilmiştir²²³: ("Hatti prensi, Ramses'e Mısır'a ikinci kızını gönderdiğinden, Hatti ülkesinden, kaşka ülkesinden, Arzawa ülkesinden çok ganimetler ve ayrıca pek çok at sürüleri, pek çok sığır sürüleri, pek çok koyun sürüleri, pek çok küçük baş hayvan sürüleri gönderdi").

Hitit ve Mısır devleti arasında başlayan bu iyi ilişkiler, Hattisili III'ün egemenliği yıllarında güçlenerek devam etti. Hattusili aynı zamanda, Amurru kralı Pentişina ile bir antlaşma yapmıştır²²⁴. Ancak kazanılan bu başarılar, Suriye sınırlarına tam bir güvence getirmedi. Çünkü gittikçe güçlenen Asur devleti,

²¹⁹Hitit dönemi hastalıkları hakkında geniş bilgi bk., A.Ünal, Hitit Tıbbının Ana Hatları, Belleten XLIV-175, 1980, 475-495, A.Ünal, Theth, 45,55-56, 100.

²²⁰A.M.Dinçol, AUAİ, 49; E.Akurgal, AU,88; S.Alp, Anma Kitabı, 435.

²²¹A.Ünal, "M.Ö.II. Binyıl Anadolusunda Doğal Afetler, beleten XLI, 163, 1977, 436.

²²²A.Ünal, Belleten, XLI-163, 1977, 436; H.Helck, ICS 17, 1963, 88.

²²³W.Helck. Beziehungen, 222; A.M.Dinçol, AUAİ, 49.

²²⁴E.Weidner, BoSt 9 PD, 124 vd.

bölgeyi tehdiye başlamıştı. Hitit ordusunun kuzeyden çekilmesi üzerine, Asur Kralı Salmanassar I, Hitit vasalı olan Hanıgalbat (Mitanni) ülkesine²²⁵ saldırmış ve kral Sattuara'yı yenilgiye uğratmış ve esir etmiştir. Bu dönemde Hitit-Asur ilişkileri, gergin bir döneme girmiştir²²⁶.

Hitit devletinin bu güçlü kralının nasıl öldüğü hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Hitit tarihinin parlak bir dönemi temsil ettiğini, yine kendi ifadesiyle dile getiriyoruz²²⁷ : "Benden önce Hitit ülkesi ile ilişki kuran krallar benimle de ilişki kurdular. Bana elçiler göndermek için hazır oldular bana hediyeler yollamak için hazır oldular. Bana gönderdikleri hediyeleleri benim babalarımın ya da dedelerimin hiç birine göndermemişlerdi. Bana yaranmak durumunda olan kral bana yarandı. Bana düşman olanı ise ben yendim." Hattusilis'in krallık dönemini gösterir mühürlerbulunduğu gibi, kraliçe Pudu-Hepa'nında birlikte yer aldığı mühürlerde vardır²²⁸ (Lev. AU 90).

²²⁵E.Weidner,, AFD VI, 21.

²²⁶F.Kinal, EAT, 119.

²²⁷A.Goetze, Hattusilis III, 37 satır 50-59 (A.Ünal'dan dipnot)

²²⁸Hattusili ve Pudu-Hepa'nın mühürleri ve özellikleri için bk., E.Akurgal, AU, 91-92. ; E.Laroche, Ugaritica III; E.Laroche, Hieroglyphes Hittites, 196-199.

6. TUTHALIYA IV

Hattusili III'ün, henüz bilemediğimiz şekilde ölümünden sonra, Hitit tahtına Pudu-Hepa'dan doğma, Tuthaliya IV geçmiştir²²⁹. Ancak yeni kralın, yaşı küçük olduğu için annesi, devlet yönetiminde Tuthaliya etkili olmuştur²³⁰. Pudu-Hepa yetkilerini çok geniş bir şekilde kullanmıştır²³¹. Devlet işlerinde bu kadar etkili olmasının sebebi, babasının meşhur bir başrahip olmasından ileri gelmektedir. Pudu- Hepa, Tuthaliya döneminde düzenlenen Toprak bağış belgesini, kral ile birlikte mühürlemiştir²³². Yine Ugarit²³³ şehrinde yapılan kazılarda, ele geçen bir belgede Pudu- Hepa'nın tek başına mührü bulunmaktadır²³⁴. Bu ilgi çekici belge bir mahkeme kararı neteliğindedir²³⁵ : "Majeste Ugarit kralı Ammistamru'ya der ki, Ugaritli adam ve Şukku majestenin huzuruna mahkeme için çıktıkları zaman, Şukku şöyle söyledi: Onun gemisi kıyıda parçalandı. Fakat Ugaritli adam : Hayır, Şukku isteyerek gemimi parçaladı. Majeste şöyle hüküm verdi : Ugarit gemicilerinin başı ant içsin; ondansonra Şukku onun gemisini ve içindeki malları ödeyecektir." Görüldüğü gibi bu kraliçe çok geniş yetkiler kullanmıştır²³⁶.

Tuthaliya IV döneminde, dış politikada yeni gelişmeler olmuştur. Asur

²²⁹H.Otten, Pudu-Hepa, Eine hethitisch Königin in ihren Textzeugnissen, 1975, 30; A.Ünal, Tuthaliya'nın, Puduhepanın Üveyoğlu olduğu görüşündedir. Bk. A.Ünal, Bir Fal metni, 33 dipnot 40.

²³⁰Hattusili döneminde de Puduhepa'nın etkili ve yetkili bir kraliçe olduğunu görmüştük. Bu o kadar belirgindir ki, Mısır ile Hitit arasında yapılan en önemli antlaşmayı dahi mühürlemesiyle kendini gösterir. Geniş bilgi için bk. M.Darga, Eski Anadolu'da kadın, 41 vdd; M.Darga, "Puduhepa: An Anatolia Queen of the Thirteenth Century BC" Mansel'e Armağan II, 939-961; E.Laroche, "Le voeu de Puduhepa", RAXLIII, 1949, 55-78.

²³¹A.Goetze, "State and Society of the Hittites", Neuere Hethister Forschungen, Wiesbaden, 1964, 27.

²³²Bu toprak bağış belgesi kral Tuthaliya ve kraliçe Pudu- Hepa tarafından düzenlenmiş, şahit olarakda Nerik kralı (Hattusili III'ün oğullarından), Daltaşa kralı Ulmi-Tesup ve Kargamış kralı İni-Tesup hazır bulunmuşlardır. Geniş bilgi için bk., A.M.Dinçol, AUAİ, 50.

²³³Ugarit şehrinde yapılan kazılar için bk., F.Grindahl, Die Personennamen der Teppe ays Ugarit, Roma, 1967.

²³⁴Hititlerde bir kraliçenin resmi belgelere, tek başına mühür basması alışıl gelmiş bir olay değildir. Bu belge bize şu olasılıkları düşündürmektedir. 1) Tuthaliya'nın çocukluğunda annesi Pudu- Hepa'nın egemen olduğu dönemde yazdırılmıştır. 2) Tuthaliya'nın savaşa gittiği bir dönemdir. 3) Tuthaliya bir kült gezisinde olduğu bir zamanda yazdırmıştır.

²³⁵M.Darga, EAK, 45-46; A.M.Dinçol, AUAİ, 50.

²³⁶Pudu- Hepa'nın Hattusilis III ve Tuthaliya IV arasındaki sürtüşmeler için bk., A.Ünal, Theth, 166 vd; A.Ünal, Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni, Ankara, 1983, 32-35; B.Dinçol, "Hititlerde Fal ve Kehanet" ASD, 1-2, 1979, 6-10.

Devleti, artık "Büyük Devlet" haline gelmiştir. Tuthaliya'nın babası Hattusili III kendisine "Biraderim" ifadesini kullanan Asur Kralına çok kızmış ve "Biz bir anadanmı doğduk ki, bana biraderim diyorsun? " diyerek onu küçümsemişti. Ancak geçen kısa süre içinde, Asur'un güçlendiğini yine Hitit kralının ifadelerinden anlamak mümkündür. Kral Tuthaliya Asur kralı Tukulti-Ninurta'ya babasının ölümü ve kendisinin tahta çıkması nedeniyle yazdığı mektupta "artık bir babadan ve bir anadan (doğmuş) gibi" olduklarını yazmakta ve vasal krallardan "her hangi biri isyan ederse, bana yaz sana yardım edeyim" demektedir²³⁷.

Hitit-Asur dostluğundan, bu dönemde bahsetmek mümkündür. Ancak bu dostluk, uzun süreli olmamıştır. Çünkü yayılma politikası izleyen Asur Kralının Alzi²³⁸ şehrini zapt ettiğini görmekteyiz ki, bu iki ülke çıkarlarının çakıştığını gösterir. Sonuçta Tukulti-Ninurta bu savaşta "Hitit ülkesi halkından 28.000 kişiyi, Fırat'ın öteki yakasından sürüp götürdüğünü" anlatmaktadır²³⁹. Kralın vermiş olduğu rakam, abartılı olmakla birlikte, bölgeye sefer düzenlediğini ispatlamaktadır. Asur'un düşmanca tavrı, hitit kralını bölgeyle daha fazla ilgilenmeye ve bu ilerleyişi durdurmak için tedbir almaya sevk etmiştir. Öncelikle ihanet ettiğinden şüphelendiği Ugarit prensini, malları kendisinde kalmak şartıyla Alişa'ya sürdü. bu karar tuthaliya'nın yanında Kargamış kralı İni-Tesup'ta mühür basmıştır. Amurru kralı Isatarmuwa (Şauşgamuwa) ile bir zıtlasma yapmıştır²⁴⁰. Bu antlaşma özetle şöyledir²⁴¹: Şimdi ben majeste, Büyük kral seni, Şauşgamuwa'yı elinden tuttum ve seni kendime damat yaptım ve kızımı sana eş olarak verdim. Ve Amurru ülkesinde seni kral yaptım. Şimdi Majesteyi hükümdarlığından ötürü koru! sonra majestenin oğullarını ve oğullarının oğullarını ve (onların) soylarını hükümdarlıklarından ötürü koru! Başka bir efendi isteme! Bu konuda tanrılara içtiğin antla bağlısın!... Mısır kralı, Babil kralı ve Asur kralı (tablette daha önce yazılmış Ahhiyawa kralı sözleri sillinmiştir) benimle eşdeğer krallardır. Mısır kralı benimle dost ise sana da dost olacaktır! (Yani sen de ona dost olacaksın). Eğer

²³⁷D.D.Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Newyork, 1968, 49 vdd.; F.Kinal, EAT, 120.

²³⁸D.D.Luckenbill, ARAB I, 50 satır, 143; Bu Şehrin Hititçe ismi Alişe'dir.

²³⁹D.D.Luckenbill, ARAB I, 57. No; 164.

²⁴⁰E.Weidner. BoSt PD. 146 vd.;

²⁴¹Bu antlaşmanın transkripsiyon ve Almanca tercümesi Weidner tarafından BoSt 9 PD, 146 vd. verilmiştir. türkçe özeti için bk., A.M.Dinçol, AUA 51, Aynı antlaşma. F.Sommer, Ahhiyawa-Urkunden, München, 1932, 32a vdd'de Metin transkripsiyon ve Almanca tercümesi yapılmıştır.

majesteye düşmansa, senin için de düşman olacaktır! Babil kralı bana dostsa, senin için de dost olacaktır! Eğer Majesteye düşman ise, senin için de düşman olacaktır! Asur kralı ise bana düşman olduğundan, senin için de düşman sayılmalıdır! Senin (uyruğundaki bir tüccar) Asur ülkesine gitmeyecektir. Oradan gelen bir tüccarı da sen ülkeneye bırakmayacaksın! O senin ülkenin içinden de geçmeyecektir! Senin ülkeneye girerse, onu yakala ve majestenin (huzuruna) yolla! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın! Ve ben, majeste, Asur kralı ile savaşta olduğumdan, sen de katılacak ve bir ordu ve bir arabalı savaşçı birliği kuracaksın. Sürat ve etkinlik majeste için ne anlamda (önemliyse) senin için de sürat ve etkinlik o (derecede önemli) olacaktır! Öyleyse, şimdi Sadık bir biçimde, ordu ve arabalı savaşçı birliğini kur! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın!.

Ammuru kralı ile yapılan bu antlaşmanın amacı, Asur'a ekonomik yönden sıkıştırmaktır. Asur ekonomisinin can damarları olan tüccarların; Hitit topraklarına girişini ve alışveriş yapmasını engellediği gibi, vasal olan Amurru kralına da imzalanan antlaşmayla bu kararını onaylattırmış ve onun onun ülkesine girmelerini de yasaklattırmıştır²⁴². Ttuhaliya diğer vasali olan Ugarit krallığını da, ekonomik yardım yapmaya zorlamıştır. Söz konusu belge şöyledir²⁴³. "Kargamış kralı İnı-Tesup'un huzurunda, Büyük kral, Hatti ülkesi kralı; Tuthaliya, Ugarit kralı Ammistamru'yu ordu birlikleri ve arabalı savaşçı birlikleri kurma yükümlülüğünden affetmiştir. Asur ile savaş hali sona erinceye değin Ugarit askerleri ve arabalı savaşçıları yardıma gelmeyecektir. Ugarit kralı majesteye 50. mina (=yarım kiloya yakın bir ağırlık birimi) altın vermiştir."

Yukarıda görüldüğü gibi. Hitit kralı, Asur'la yapılacak kaçınılmaz gibi görünen savaşa hazırlanmaktadır Ancak Asur kralı Tukulti-Ninurta iç isyanla karşılaşmış ve oğluyla giriştiği mücadele sonucu öldürülmüştür. Böylece Hitit devleti kaçınılmaz gibi görünen savaştan kurtulmuş oldu.

Mısır ile olan iyi ilişkiler devam etmekteydi. Firavun Merneptah (M.Ö.1224-1214) krallığın ilk yıllarında, Hatti ülkesindeki açlığa karşı, Mısır'dan Hatti'ye

²⁴²J.Danmanville; E'tat, Économiz, Société Hittites" RHA XXIX, 1971, 5-15.

²⁴³A.M.Dinçol, AUAİ, 51.

tahıl gönderdiğini bildiriyordu²⁴⁴. Tuthaliya Mısır ile dostluk içinde geçinmeye önem vermiştir. Bu kuraklık döneminde veya daha sonra Ugarit'te bir krallık değişimini ve gelişmeleri Hitit kralının yakından takip ettiğini şu metinden anlamaktayız²⁴⁵: "Ugarit'te hükümdar olduğundan beri niçin majestenin huzuruna galmedin? Ve neden elçileri göndermedin? Şimdi bak majeste bu duruma çok kızmıştır! "Kargamış'tan gelen mektuplarda da askeri denetim dolayısıyla, bir Hitit prensinin gelişinden ve onun Ugarit'te kalacağından söz edilmektedir. Bu olay ise, yeni kralın benimsenmediğini bu sebeple de askeri önlemler alma veya müdahale etme ihtiyacının doğduğunu göstermektedir.

Tuthaliya, batı sınırlarını kontrol altında tutmak için Assuwa ülkesi²⁴⁶ üzerine iki sefer düzenlemiştir²⁴⁷. Bu seferlerin ilkinde 10.000 esir ve 600 at koşulu arabayı savaş ganimeti olarak aldığı, kaynaklarda belirtmektedir²⁴⁸. Karabel (İzmir kemal Paşa kasabası kaynaklarında) zafer anıtını bu zaferden sonra diktirmiş olmalıdır²⁴⁹. Assuwa krallığının oğlu Kukkulis tahta çıkarılmıştır. Kukkulis'in isyanı üzerine, ikinci sefer düzenlenmiş ve Assuwa ülkesi tahrip edilerek Kukkulis öldürülmüştür. Hitit kralının batı Anadolu ile uğraşmasını fırsat bilen Kaşkalar, tekrar Hatti topraklarına saldırmışlardır. tuthaliya Assuwa seferinden döndükten sonra Kaşkalar üzerinede bir sefer düzenlemiş ve onları geri püskürtmüştür.²⁵⁰ Bu tarihten itibaren Hitit tarihinde kaşkalarla ilgili bilgilere çok az rastlanmaktadır ki, buda kaşkaların Hititler için artık bir tehlike olmaktan çıkmış olduğunu göstermektedir.

Tuthaliya IV döneminde, Mısır, Asur ve Babil kralları" dünya devleti"

²⁴⁴Hatti ülkesinde kuraklığın Hattusili III döneminde başladığını biliyoruz. Firavun Ramses II ilk olarak Anadolu'ya tahıl göndermiştir. Hatta bu dönemde Prens Hismisarruma'nın (Tuthaliya IV) tahıl temini için Mısır'a gönderildiği bilinmektedir. Geniş bilgi için bk., W.Helck, Beziehungen 232 vdx Firavun Merneptah'ın ilk yıllarında Anadolu'ya tahıl gönderdiğini Mısır'daki Karnak yazıtında şöyle dile getirmektedir: Hatti ülkesini yaşatmak için, Asyalılara gemiler içinde tahıl gönderdim". Buna karşılık Ugarit'te bulunan bir metine göre bu kıtlığın yalnızca Kilikya'nın Ura kentinde olduğunu belirtir. son satırında "bunun ölüm kalım meselesi olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için bk., J.von Beckerath Abriss der Geschichte des Alten Igeypten, München, 1971, 44; H.Otten, HHM, 157, 172; A.Ünal Firavun Merneptah döneminde yapılan tahilyardımlarının Arnunda III döneminde yapıldığını savunmaktadır. Bk, A.Ünal, Belleten XLI/163, 1977, 436-437.

²⁴⁵A.M.Dinçol, AUAİ, 51.

²⁴⁶H.Th.Bossert, Asia, İstanbul, 1946.

²⁴⁷E. Akurgal, AU, 91.

²⁴⁸H.Otten, HHM, 168, F.Kinal, EAT, 121.

²⁴⁹E.Akurgal, Kunst der Hethiter, 83 Resim 102 lev.XXII.

²⁵⁰M.Pehlivan, Kaşkalar, 39.

diyebileceğimiz güçteki devletlerdi. Bunların yanı sıra yukarıda metnini verdiğimiz Hitit kralının, İşatarmuwa (şaurgamuwa) antlaşmasında ismi geçen Ahhiyava krallığının da büyük krallıklar arasında sayılmasını gerektirmemektedir. Çünkü bu antlaşma metninde büyük krallıklar arasında Ahhiyava krallığıda yazılmış fakat daha sonra silinmiřtir²⁵¹. Bunu yazıcının kasıtlı olarak yapması mümkün değildir.

Hitit krallığı; Ahhiyava ²⁵² krallığının yükselip güçlenmesini istemediğinden böyle bir davranış içerisine girmiştir diyebiliriz. Daha sonra Ahhiyava'lı bir soylu olan Madduvatna Hititler için önemli bir tehlike oluşturmaya başlamıştır. Hariyati (Karia) lkesi kralı olan Mattuvatna'yı Ahhiyava kralı Attarisiya (Attarsiya) tarafından yenilgiye uğratır. Bunun zerine Tuthaliya, Mattuvatna'yı Zippařla²⁵³ ya vasal kral olarak yerleştirir. Ahhiyava kralının Zippaşla'yı zapt etmesi zerine, Tuthaliya bu kral üzerine yürüyerek onu řeha²⁵⁴ nehri yakınlarında yenilgiye uğratmıştır. Yapılan savaş sırasında ilgi çekici olay, Muttavatna'nın Ahhiyava kralını desteklemesidir. Buna rağmen tuthaliya onu affederek bir antlaşma yapmıřtır²⁵⁵. Antlaşmadan anlaşıldığına göre Muttavatna kızını, Arzova ülkesinin kralı Kuponta-Kal II'ye vererek akrabalık kurmuştur ve bu Tuthaliya tarafından suç olarak görülmüştür. Yine antlaşmadan anladığımıza göre, Madduvatna Arvaza ülkesini ele geçirmiştir. Aslında Madduvatna, Hitit devletinin dış politikasını takip ederek genişlemeye çalışıyor ve ele geçirdiği ülke ile akrabalık bağı kurarak g kazanıyordu. Genişleme politikasına devam eden Madduvatna, Hapalla²⁵⁶ Beyliği'ni de kendisine bağladı. hitit kralı Hapalla üzerinde hakları olduğunu Madduvatna'ya kabul etirir. Ancak Madduvatna bu sırada, Pitařřa²⁵⁷ Beyliği'ni de egemenliği altına almayı başarmıştır. Böylece Hatti ülkesini, batısı artık düşman devletler tarafından evrilmiřtir²⁵⁸.

Ancak ilgi çekici bir durum göze çarpmaktadır. Buda Hitit devletinin, Batı

²⁵¹F.Sommer, Ahhiyava-Urkunder, 320-321 satır 1-13; E.Memiş, Hitit Devletlerinin, Batı Anadolu Politikası, 7.

²⁵²Ahhiyava ile ilgili geniş bilgi için yukarıda belirttiğimiz eserlerin dışında bk., E.Akurgal, Alt-Smyrna I, Roma, 1983, 1 dipnot 5; H.G.Güterbock, "The Hittiter and the Aegean World: The Ahhiyawa Problem Reconsidered," AJA 87-2, 1983, 133-138; M.J.Mellink, "Ahhiyawa-Achainas in Western Anatolia", AJA, 87-2, 1983, 138-141.

²⁵³Sakarya ile porsuk arasındaki dağlık bölgeye lokalize edilmektedir.

²⁵⁴Byk Menderes ırmağına lokalize edilmektedir.

²⁵⁵A.Goetze, "Madduvattas", MVAG 32-1, 1927, 1-178.

²⁵⁶Eęridir ve Burdur gller kesimine lokalize edilmektedir.

²⁵⁷Tuz glnn güneyine lokalize edilmektedir.

²⁵⁸E.Akurgal, AU, 92.

Anadolu ile kötü ilişkileri olmasına rağmen, Kıbrıs adasını ele geçirmesi ve vergiye bağlamasıdır. Belgelere göre Alaşya/Alassia (Kıbrıs) Tuthaliya IV zamanında ele geçirilmiş ve bu krallık altın ve gümüş ile ödenen bir vergiye bağlanmıştır. Yapılan antlaşma şöyledir²⁵⁹ :

KBo XII 38 Öy I

Sonra onun karılarını, oğullarını

4- köklerini aldım, malları ile beraber gümüş, altın, bakır ve NAMRA'larını

6- toplatıp, onları Hattuşaşa sevkettim. Böylece Alaşya memleketini

8- yine tab'a yaptım ve ona vergi katettim.

10- Alaşya memleketinin kralını, Pidduriye olduğu gibi Arinna Güneş tanrıçası için Tabarna, Büyük kral

12- Arinna Güneş tanrıçasının rahibi için şu vergi katolunmalıdır.

14. altın: 1 Talent Bakır, 3..... Arinna güneş tanrıçası için

16. altın, 1 Talent Bakır, 3 Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı için.

Antlaşma hükümlerine uyması için Alaşya kralının yanına bir de vali tayin edilmiştir²⁶⁰. Alaşya krallığı, hitit devletinin yıkılışına kadar bağlılığını devam ettirmiştir.

Hitit kralı devletin kötüye gidişini önlemek için bir askeri Ferman yayınlamıştır. bu fermanda Tuthaliya²⁶¹: "**Savaşta Subaylar ve askerler kaçarsa, bu hemen saraya bildirilsin. Eğer kral kendisi savaşa katılırsa, erler bütün güçleriyle savaşmalıdırlar. Bu iş yapıldığında bu, candan yapılmalı ve ilerisi için sonsuz ve sürekli kılınmalıdır. Ayrıca İnşaat (istihkâm işi) veya herhangi bir iş (çıkarsa) orada ve gönüllü olarak yapın, dayanıklı olsun. Yine kendisi yerine atayacağım prens veya herhangi bir beyi atarsam nasıl benim talimatlarımı (yerine getiriyorsanız) onunkini de öyle [yerine getirin] ve onu**

²⁵⁹F.Kınal, "İlkçağlarda Kıbrıs" Belleten XXVIII-III, 1964, 409-410 Ayrıca bk; A.Erzen, "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs" Belleten XL-157, 1976, 104; H.Otten, Neve Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches, MDOG 94, 1963, 10vd.

²⁶⁰H.Otten, HHM, 173.

²⁶¹Bu belgenin transkripsiyonu ve tercümesi için bk.; S.Alp, "Hitit Kralı IV Tuthaliya'nın Askeri Fermanı" Belleten XI-43, 1947, 383-402

bütün ordu dinlesin. Eğer bu komutan orduya kötü haberler yayar veya büyük krala hararet ederse siz onu yakalayın ve majestenin huzuruna getirin " yeni düzenlemeler getirmiştir.

Tuthaliya kendisine bağlı vasaal kralları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu krallardan Tarhuntassa kralı Kurunta ile bir antlaşma yapmış ve kendisine bağlılığından dolayı ona bağışlardabulunmuştur. Sonra antlaşmanın kendinden sonra gelenleride bağlayıcı hükümlerini açıklamaktadır. Söz konusu antlaşmanın tercümesi şöyledir²⁶²

a. TURHUNTASSA KRALI KURUNTA İLE YAPILAN ANTLAŞMA

Kol:I

Tabarna, Tuthalya, Hatti ülkesinin kralı, büyük kral, Kahraman Hattusilis'in oğlu Hatti ülkesinin kralı büyük kral, Kahraman Mursili'nin torunu Hatti ülkesinin kralı, büyük kral Kahraman Suppiluliuma'nın oğlunun torunu Hatti ülkesi kralı, Büyük kral kahraman Tuthalya'nın halefleri.

2. Babam Hattusili, Muwattalli'nin oğlu Urhi-Tessup'a karşı düşmanlık başlattığında ve onu krallıktan azlettiğinde Kurunta'nın olan-biten şeylerden hiç suçu günahı yoktu. Hiçbir şekilde iştirak etmedi. Vaktiyle kral Muwattalli, onu (Kurunta) babam Hattusili'ye büyütmesi için emânet etmiş, babam da onu büyütmüş (yetiştirmiştir).

3. Fakat babam, Urhi-Tesup'u krallıktan indirdiğinde, Kurunta'yı aldı ve onu Tarhuntassa ülkesinin krallığına getirdi. Babam, Kuranta için kararlaştırdığı düzenlemeler ve sınırlarının nasıl olacağı hususunda yazılı bir antlaşma hazırlandı. Ve bunu Kurunta'ya verdi (bu Kurunta'da).Sınırlar ise Kurunta için aşağıdaki şekilde belirlendi:

Pitassa ülkesinden itibaren sana Hauwa Dağı Zarniya bölgesi kantannaları nehir ülkesi Hulaya'ya aittir. Sanantarwa bölgesi ise Pitassa topraklarına aittir.

4. Pitassa ülkesinden önceleri ona Nahhan'ta bölgesi sınırdı. Daha sonra babam sınırı içeri çekti ve babamın antlaşma tabletinde Arimmatta'nın Quelbecken'i sınır olarak gösterildi. Şimdi ise ben, güneşim ona önceki sınırimiyeinden belirledim. Böylece ona Pitassa ülkesinden itibaren Arimmatta bölgesinden Nahhanta ve Hauttassa'ya kadar olan kısım sınırdır. Nahhanta ve Hauttassa

²⁶²H.Otten, "Die Brange ta-fel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthalizos IV, Jlesbaden, 1988, 1-29.

bölgeleri ise nehir ülkesi Hulaya'ya aittir.

5. Huwatnuwanta dağlarından itibaren hallapuwanza sınırdır. Hallapuwanza bölgesi ise yine Hulaya nehir ülkesine aittir. Kuwarsauwatna bölgesinden bu tarafa ona arka ve yukarı kesimde Kutsal Köpek Taşı sınırdır. Ussa'dan bu tarafa ise Zarata ona sınırdır. zarata bölgesi yine Hulaya nehir ülkesine aittir. Wanzataruwa'dan itibaren Harazzuwa bölgesi ona sınırdır. Harazzuwa ise Ussa ülkesine dahildir. Kuwaliyatta dağları'ndan yana ise onun için babamın önceki antlaşma tabletinde Suttasna bölgesi sınır olarak belirlenmiştir. Fakat aha sonra babamın ona Santimma bölgesini sınır olarak tayin etmesi olayı meydana geldi. Santimma ise nehir ülkesi Hulaya'ya aittir. Ayrıca Wanzaturuwa ve Kunzinassa'dan tarafı Arlanta Dağı ve Alana bölgesi sınırdır. Alana nehir ülkesi Hulaya'ya ait olurken yukarıda Arlanta'da bulunan suyun yarısı nehir ülkesi Hulaya'ya yarısı da Hatti ülkesine aittir.
6. Sinwatna'dan ise ona Lula Dağı ve Sphingen Dağları sınırdır. Ninainta bölgesi ise nehir ülkesi Hulaya'ya aittir. Arkadaki Goldknappen'in emlâki (arazisi) güneşime aittir. Şimdiye kadar ise Zarnussasa'dan bu tarafa Harmima bölgesi ona sınırdı. Ben (güneşim), Kurunta'ya bundan böyle nehir ülkesi Hulaya'ya ait olan Uppassana bölgesini sınır tayin ettim.
7. Zarwisa bölgesinden ona Sarlaimmi Dağıhem de Qualbecken sınırdır. Dağın üst kesiminden ise Saliya ona sınırdır. Fakat Saliya Hatti ülkesine bağlıdır. Usaula'dan sonra ise ona Hassuwatna, Mila, Palmata, Hashasa, Sura ve Simmuwanta sınır oluştururlar. Bu bölgelerin hepsi ise nehir ülke Hulaya'ya aittir.
8. Hauwaliya bölgesinden ise ona Walwara, Harhasuwatna, Tarapa, Sarnanta, Tupisa, Paraiyassa ve Nata arazisi sınırdır. Bu bölgeler ve Nata arazisi nehir ülkesi Hulaya'ya aittir. Deniz mahallesinden ise Mata, Sanhata, Surimma, Saranduwa, Istapanna, Sallusa (?) Çiftliği, Tatta ve Dâsa sınırdır. Bu bölgeler de yine Hulaya nehir ülkesine aittir. Saranduwa bölgesinden ise ona deniz sınırdır. Parha şehri Hatti kralı bunlara karşı savaş açar ve Parha topraklarını silah zoruyla mülkiyetine geçirirse, adı geçen şehir (bölge) Turhuntassa kralına ait olacaktır. Walma tarafından ise Huwahhuwarwa, Alluprata, Kaparuwa, Hassuwanta, Walippa ve Wala sınırdır. Bu bölgeler de yine nehir ülkesi Hulaya'ya aittir.
9. Hatti kralının mülkiyetindeki Tarhuntassa ülkesinin yerleşim birimleri

şunlardır: Anta Çölleri. Luhhuwiyassi, Wastissa, Hudduassa, Handauwa, Daganza, Simmuwa, Sahita, çiftçi Kammama halkı Valistassa'nın madencileri uzak İhnurta, Wattanna, Pariyassa, Annauliliya, Puhanta, Gurtanassa, Aralla'nın nuratassinzi halkı Araunna halkı Uppassana kış avzıları yani ülkedeki en son kişiye kadar onun tebaasıydı Matarwanta ve Para'nın çadır halkı Dagannunta ve Munanta'nın anbar memurları Ayara'nın navila çobanları Tarapa'nın savaşıları Wattassa ve Talwisuwatna'nın iki tımarı, onlardan geriye çanakçılar ve sakilerkalmaktadır. Onlar Tarhuntassa tanrılarına terk edildiler. İyasanta'nın dudhushialla halkı Azzuwassi bölgesi Washaniya'nın huwantala halkı Adara'nın warpatala halkı ve bu sakilerde rahildi. Kısaca Tarhuntassa ülkesinde ve Hulaya nehir ülkesinde yardımcı (hizmetçi) sanatkar ve çiftçi olarak kim verdi. İçindeki oturanlarıyla değil. (Bölge halkı verilmedi sadece toprak olarak verildi). Ancak ben büyük kral Tuthaliya babamdan önce sözünü aldım. Ve bu bölgeleri oturanlarıyla birlikte ona verdim. Ancak bu husus babamın antlaşma tabletinde (metninde) belirtilmiştir.

10. Dayanıklı (sabit) kaya yapısı hakkında babam şu karara vardı. "Kurunta Kaya Yapısı Bölgesi'nde kesinlikle yaklaşmayacak" böylece babam Marassanta için bir tablet tanzim etti. Bunu Marassanta elinde bulundurmaktadır. Ancak babam bu dayanıklı kaya yapısının gök tanrısının ikâmetgâhına nasıl resmedildiğini (çizildiğini) ve Kurunta'nın bu dayanıklı kaya yapısına ulaşmasının mümkün olmadığını bilmiyordu. Şöyle oldu: Babam metni öğrenince bizzat verdiği karardan vazgeçti. Ve ben büyük kral Tuthaliya kral olduğumda, bir adamı gönderdim, o dayanıklı kaya yapısı metninin gök tanrısının ikâmetgâhına nasıl resmedildiğini (çizildiğini) gördü.

Kol: II

11. Dayanıklı kaya yapısına ulaşmayı kurunta hiçbir zaman başaramaz. Marassanta onu (tableti) getirmiş olsa bile elinde bulundurduğu bu tablet kendisinden alınmayacaktır. Hulaya nehir ülkesinin bir parçası olan Tarhuntassa tophrağına (ülkesine) küçük baş hayvan sahibi bir tek kişi bile geremez. Şayet Hulaya nehir ülkesinden büyük yaylaya ve tuzluk bölgeye doğru çıkarılırsa Kurunta'dan otlak hakkı alınamaz. zira o Tarhuntassa kralına verilmiştir, tuzu da onun alması gerekir. babam Hattusili Sarmana yerleşim birimini, Pantarwanta ve mahrimma tarlalarını, çayırlarını ve otlaklarını, bütün yaylayı ve bütün likiyi tarhuntassa ülkesi kralı Kurunta'ya verdi. Bundan dolayı bir başkası Sarmana tuzundan istifade edemez. dunna'da da gök tanrısı

Pihassassı için tekbir kuuappala verilmiştir. Ve bu da Tarhuntassa ülkesi kralına aittir. tarhuntassa ülkesi kralı Kurunta başka bir Kuuppala gönderse bile, büyük kral babam Hattusili ona yine de adaletli davrandı ve ben büyük kral Tuthaliya da ona adaletli davrandım. Zira böylesi onun için daha doğrudur.

- 12.Çünkü Hattusa Tarhuntassa tanrılarının işlerini karşılamıştır. Tarhuntassa ülkesinin kral kurunta'ya babamın ve benim verdiğimiz şeylerden dolayı onlar Tarhuntassa tanrıları için vergi ve oy istemeyecekler. Şayet ben şimdi sığırların ve koyunların verilmesi için bir yer şart koşarsam, kurunta'yı tanrılar için oy teminine zorlayanlar, Tarhuntassa tanrıları için yılda 200 sığır ve 1000 adet koyun vermek zorunda kalacaklardır, fakat benr bir yer şart koşmazsam bu durumda Hattusa halkı her yıl gelirinden 200 sığır ve 1000 koyunu Tarhuntassa tanrıları için vermek zorundadır.
- 13.Ben büyük kral, kral olarak hükmetmeye başlamadan önce Kurunta ile dostluk içindeydik ve birbirimiz için değerliydik, biz aralarında yemin eden iki insandık. Yeminimiz şöyleydi: "Birimiz diğerini veliaht tayin etti, o zamanlar henüz beni krallığa layık görmüyordu. Fakat daha o zamanlar Kurunta bana bağlılığını gösterdi ve bana bizzat aşağıdaki yeminini etti: "Baban seni krallığa getirmese de Hatta hangi mevkiye getirirse getirsin, yalnızcasana sadık kalacağım ve senin sâdik bir hizmetçin olacağım. "Ben de Kurunta'ya aşağıdaki yemini yaptım : "Benim de sana verdiğim sözde duracağım (Yani ben de sana sâdik kalacağım)."
14. Babam veliaht tayin ettiği kardeşimi veliahtlıktan azlettiğinde ve beni veliahtlığa tayin ettiğinde ve ayrıca babam Kurunta ile aramızdaki bağlılığı, birbirimize verdiğimiz değeri gördüğünde bizi yanına çağırttı ve yemin ettirdi: "Birimiz diğerini koruyacaktır." Babam bize bu şekilde yemin ettirdi, böylece biz her defasında aynı yemini eden iki dosttuk. Ve Kurunta sürekli bana sadık kaldı. bana ettiği yeminini zerre kadar bozmadı. Ben ise ona aşağıdaki şeyleri söyledim: "Şayet tanrılar beni seçer kral olursam, tarafımdan daha güzel şeylere layık olacaksın."
15. Babam öldüğünde, Kurunta benim için ölmeye hazır değildi. Fakat bana sâdik kaldı, daha önce ettiği yeminini tuttu ve bir kez olsun bozmadı.
16. Tanrı beni kabul edip kral olduğumda Kurunta için aşağıdaki şekilde bir antlaşma yaptım: "Babamın antlaşma talebinde belirlmeyen yerleşimbirimlerini tarlaları, bahçeleriyle birlikte Tarhuntassa ülkesinin

kralı Kurunta'nın hizmetini verdim. Ayrıca Hulaya nehir ülkesinde yaşayan herkes Tarhuntassa ülkesinin kralı Kurunta'nın hizmetine verilmiştir. Sınırları ona yeniden uygun bir şekilde belirledim. Dayanıklı kaya yazısını ona yeniden iade ettim ve gelecekte hiçbir kimse bu sabit kaya yazısını (dayanıklı) Kurunta'nın soyundan (zürriyetinden) almayacaktır.

17. Tarhuntassa ülkesi kralı Kurunta için bu antlaşma sürekli geçerli kalacaktır. Bu sözler geçerli olduğu ve Hatti ülkesi kralı Tuthaliya seni krallıkta koruduğu sürece Tuthaliya'nın soyu, Kurunta'nın soyunu Tarhuntassa ülkesi aynı biçimde koruyacaktır. bunu egelelemeye ya da yok etmeye o müsaade etmeyecektir. Ben büyük kral Tutalya seni (Kurunta) nasıl koruyorsam, aynı şekilde benim oğlum, torunumda Kurunta'nın soyunu koruyacaktır. Zarara uğradığında, onun zararını tazmin edecek yani ben, onu (Kurunta'yı) nasıl koruyorsam benim oğlum, torunum da Kurunta'nın soyunu koruyacak, uğradığı zararı aynı şekilde tazmin edecek onun yok olmasına müsaade etmeyecektir.
18. Büyük taht hususunda Kral Kargamis ile yapılan antlaşma onun için de geçerli olacaktır. Yalnızca veliaht Tarhuntassa, kralından daha büyük olacaktır. Başka biri ise ondan büyük olmayacaktır. Ve krallık makamı bakımından hangi düzenleme Kargamis kralı için doğru ve geçerli ise bu düzenleme Tarhuntassa kralı için de doğru ve geçerli olacaktır.
19. Ve babamın antlaşma tabletinde aşağıdaki hususlar yer alıyorku "kraliçe olarak onunla evlenecek kadının oğlunu o Tarhuntassa krallığında ülkesinde krallığa getirilecektir." (antlaşma tableti hazırlandığında Kurunta hâlâ bu kadınla evlenmemişti. Kurunta'nın bu kadınla evlenmiş olup-olmadığı anlaşılmamaktadır). İster bu kadının isterse başka bir kadının oğlu olsun Kurunta uygun bulduğu gönlünden geçirdiği kişiyi Tarhuntassa ülkesine krallığa getirecektir. bu hususta Kurunta'yı hiç kimse zolamayacaktır.
20. Bu antlaşma Kurunta, onun oğlu ve torunu için de geçerli olacaktır. Ben senin oğlunu reddetmeyeceğim ancak kardeşini veya herhangi birini kabul etmeyeceğim. Fakat senin oğullarından veya torunlarından biri sonraları bir suç işlerse, Hatti ülkesi kralı onu mahkemece dava edecektir. Onun bir suç tesbit edilirse; o Hatti ülkesi kralına nasıldavranıyorsa ona da o şekilde muamele edilecektir.

Kol :III

Evi ve toprağı kendisinden alınmayacak ve o (Büyük kral) bunları soyundan

birine devretmeyecektir. Tarhuntassa ülkesi üzerine aşağıdaki hususlar belirtilmiştir : "Tarhuntassa ülkesinin krallığınıhiç kimse Muwatalli'nin soyundan almayacaktır. kim böyle bir şey yaparsa, onu Hatti'nin gök tanrısı ve Arinna'nın güneş tanrıçası yok edecektir. Tarhuntassa ülkesinin krallığına sürekli Kurunta'nın soyundan biri sahip olmalıdır. Hatta bu kişi baba tarafından biri olmalıdır (enne tarafından değil). Ancak Kurunta'nın oğullarından veya torunlarından biri Tarhuntassa ülkesi krallığına gelirse ve bu durum anrıya göre uygun değilse o Tarhuntassa ülkesi krallığını bırakacak ve Kurunta'nın soyundan biri alınıp Tarhuntassa ülkesi krallığına getirilecektir. Başka soydan birine krallık teslim edilmeyecektir. Şayet o baba tarafından erkek birine sahip değilse Kurunta'nın kızının soyundan biri tesbit edilecek bu kişi başka bir ülkede bulunuyor olsa da oradan getirilecek ve Tarhuntassa ülkesinde krallığa oturtulacaktır.

21. Tuthaliya'nın soyundan biri Hatti ülkesinde krallığa gelir ve güçlüklerle karşılaşır, aynı şekilde Kurunta'nın soyundan biri de Tarhuntassa ülkesinde krallığa gelir ve güçlüklerle karşılaşır bunlar birbirleri için ölmeye hazır olacaklardır. Kurunta Tuthaliya'yı nasıl koruduysa aynı şekilde Kurunta'nın soyu da Tuthaliya'nın soyunu koruyacaktır. Onu yerle bir etmeye ve yok etmeye müsaade etmeyecektir. tuthaliya'nın soyundan biri güçlüklerle karşılaşır ve Hatti ülkesinin krallığından azledilirse, kurunta'nın soyundan biri de Tarhuntassa ülkesinde krallıkta kalırsa Hatti ülkesinin kralına karşı düşmanlık başlatacak onun tebaası olunmayacaktır.
22. Hatti ülkesindeki yönetimin onun için belirlediği, Hulaya nehir ülkesinin yaya ve atlı birliklerinin babam Hattusili hükümsüz kıldı. Ben büyük kral da geçersiz kıldım. Böylece Hatti ülkesinin yapacağı bir sefere sadece 100 yaya (piyade) alınacaktır. Yönetim tarafından ise bundan başka birlikler talep edilmeyecektir. Ne zaman ondan asker birliği istense sadece 100 kadar yaya alınacaktır. bunun için de atlı asker bulunmayacaktır. Şayet Hatti kralına karşı çıkar ve savaş açarsa ona 200 kadar asker verilecektir. Fakat onlarn garnizon hizmetinde (geri hizmette) bulunmayacaktır.
23. Bütün ülkenin ona ait olması ve ileri (hudut) postaları (Karakol) oluşturulması hususundadır: Herhangi bir zamanda yardım talep edilirse Hulaya nehri ülkesinin hiç kimse yardım istemeyecektir. Hatti ülkesinin, Huwatnuwanta Dağ ülkesinin Kizzuwatni'nin, Hurniya'nın Ikkuwaniya'nın Pitassa ülkesinin yerleşim birimleri izçin hizmet ve vergi sorumluluğu

mevcut olmayacaktır. Onlar için yardım çağrısı geçerli değildir. Ancak hizmet ve vergi konusunda hiç kimse geri durmayacaktır. Tarhuntassa tanrılarının adına onları askerlikten muaf tuttum.

24. Hem babamın kurunta'ya verdiği hem de benim ona verdiğim şeyi yani bizim onunla yaptığımız antlaşmayı gelecekte hiç bir kimse değiştiremez. Tarhuntassa ülkesi kralının. Tarhuntassa tanrıları için yaptığı hizmeti ve vergiyi tetkik ettiğimde bunun çok ağır ve üstesinden gelinemez olduğunu gördüm. Tarhuntassa kralı, Tarhuntassa şehrinde dini alanda hangi hüküm (düzenlemeyli) tatbik ederse, bu Hattusa, Arinna ve Zippalanda şehirlerindeki hükme uygun düşecektir. Babam ve ben Kuranta'ya neler verdiysek, hiç kimse onları ondan alamaz. Hizmet ve vergi konusunda hiç kimse onu zorlamayacaktır. İbadetler ve geleneksel harcamalar tanrılar için oldukça ağır olduğundan, gök tanrısı pihassassi, yani gök tanrısı oğlu Sarruma'nın adına (çıkarı için) aynı şekilde Tarhuntassa şehrinin bütün tanrıları için onu, ona verdim. Ve onu serbest bıraktım. Şayet biri Kuranta'nın soyundan Tarhuntassa ülkesinin kralılığını alır, onu küçültür veya onun çöküşüne sebep olursa veya bizim yani babamın ve benim ona verdiklerimizden bir şeyler alır veya bu tabletin tek kelimesini bile değiştirirse, Arinna güneş tanrıçası ve Hatti gök tanrısı Hatti ülkesi krallığını elinden alacaktır.

25. Ve ona bu antlaşma tabletini tanzim ettim. böylece binlerce tanrı çağrıldı. Onlar girmeli, dinlemeli ve şahit olmalıdırlar: Gökyüzünün güneş tanrısı, Arinna'nın güneş tanrıçası, gök yüzünün gök tanrısı, Hatti'nin gök tanrısı, Ordu'nun gök tanrısı, Hissashapa'nın, Zippalandanın Nerik'in, Halap'ın, Uda'nın, Kizzuwatni'nin, Samuha'nın, gök tanrıları, güçlü gök tanrısı Pihassasi'nin gök tanrısı, Lulutassi gök tanrısı, Koruma tanrısı, Hatti'nin tanrısı, Ala'nın Karzi'nin Hapantaliya'nın gök tanrısı, Flur'un, Vlieses'in, Zithariya'nın, saruma'nın, Hepat'ın gök tanrıları, Gökyüzünün kraliçesi Hepat von Uda, Hepat von Kizzuwatni İSTAR von Samuha, İSTAR von Flur, İSTAR von Lawazantiya, İSTAR von Ninuwa, İSTAR von Hattarina, Ninatta. Kulitta, Ay tanrısı, Yemin tanrısı, NINGAL, Yemin Tanrıçası Ishara, Arusna'nın Tanrıçası ZA.BA?ZA?BA-BA von Hatti, ZABABA von Ellaya, ZABABA von Arziya, Jarri Zappana, Hantitussa von Hurma, Abara von Samuha, Hatahha von Ankuwa, Ammama von Tahirpa.

Kol :IV.

GAZ. BA.A.A von Hupissana, hallara von Dunna, Lelwani, Lulahhi ve Hapiri tanrıları,

Hatti ve Tarhuntassa ülkelerinin yeryüzü ve gökyüzü, deniz, dağ, ırmak kaynaklarını erkek ve kadın tanrıyı şayet sen Kurunta tabletteki bu sözleri tutmazsan, benim zürriyetimi krallığında korumazsan veya Hatti ülkesinin krallığını elde etmeye çalışmazsan veya birisi sana veya benim zürriyetime karyı Hatti ülkesinin krallığı için güçlükler çıkartırsa sen de onu destekler onakarşı çıkmazsan yemin tanrıları seni ve zürriyetini yerle bir etsin. Şayet sen Kurunta bu tabletin sözlerine göre hareket eder beni daha sonra da benim soyumdan birinin idareye gelmesi için uğraşır ve onları korursan tanrılar seni ölünceye kadar koruyacaktır.

26. Kimbu ülkede Kurunta'ya güçlük çıkarır veya ülkeyi ondan ve onun soyundan alır, onun topraklarını küçültür yada ona verdiğim şeylerden herhangi birinin onun elinden alır veya bu tabletin tek kelimesini bile değiştirirse onu yemin tanrıları yok edeceklerdir. Tarhuntassa ülkesinin kralı Kurunta'ya ne verdiyse sınırlarını nasıl oluşturduysam bunları hiçbir zaman Kurunta'nın soyundan hiçbir kimse alamaz. Kral bile onları alıp oğluna devredemez. Soyundan bir başkasına devredemez. hukuksal olarak hiç kimse ona itiraz edemez. Tarhuntassa ülkesinin krallığına sürekli Kurunta'nın soyu yürütecektir. Fakat biri ona zarar verir ve elinden bazı şeyler almaya çalışırsa onu bu tanrıları soyu ile birlikte yok edecektir.

27. Bu tablet Nerikkaili'ngin Tawa şehrinde kralın oğlu Huzziya krallık yetkilerinin Kurakura'ya prenses İnı-Tessup'un kargamış kralının Masduri'yeseha kralının Sausga-muwa'ya Kralın kayın biraderinin Uppara-muwa'ya anduwasalli, Tattamura. muhaf ız alayı başkanına, Ehli-sarruma prensine Aba-muwa suvari birliği başına Hesmi-Sarruma prensine Taki sarruma prensine, EN-Sarruma prensesine bekçibaşı Alalimi'ye Mera'nın kralı Alanhtalli'ye Amurru kralını, Haddat üstadı Sahurunuwa'ya şarabbaşı Hattusa-LAMMA'na tımar ağası GALPU'ya şarabağası Hursaniya'ya madenci başı Zuzuhha'ya muhafız kıtası başı Salikka'ya kumandan Tapa -zitiye, döpo yönetimi Tuttu'ya, yazıcı başı Ur.mah-ziti'ye, mutfak idaresi başı Kammaliya'nın kasap bekçi ve yazıcıların başı SES-zi'ye, ordu komutanlığı bütün kraliyet ailesinin ve binlerce memurun başına Halwa-ziti, Ukkiya bölgesinden Lupakki'nın oğlunun huzurunda yazılmıştır.

28. Bu tablet yedi nüsha olarak tanzim edilmiş ve Arinna güneş tanrıçası ile Hatti gök tanrısının mühürleriyle mühürlenmiştir. Onlardan biri Arinna güneş tanrısında, biri Hatti gök tanrısında, biri Lelwani'de biri Mizzuwatni'li

Hepatta, biri Pihassassi gök tanrısında., biri kraliyet sarayında Zithariya da, biri ise Tarhuntassa ülkesi kralının sarayında bulunmaktadır.

Tuthaliya IV döneminde bütün batı Anadolu beyliklerinin katıldığı ve Hattusa'nın 400 yıllık egemenliğine başkaldıran bir koalisyon kurulmuştur. Bu koalisyon, tuthaliya IV'ün krallığında gelişmeye başlamış ve Arnuvanda'nın krallık süresinde de siyasi gücünü artırmıştır. batı Anadolu'da kısa bir süre içinde gelişen bu düşman ülkeler topluluğu Hitit devletinin yıkılışındaki en büyük nedenlerden biri olmuştur²⁶³.

Tuthaliya'nın nasıl öldüğü hakkında elimizde herhangi bir kaynak bulunmamakla birlikte krallık yıllarına ait mühürleri mevcuttur²⁶⁴. (Lev : AU 93, 25b)

²⁶³E.Akurgal, AU, 92.

²⁶⁴E.Laroche, Ugaritica III, 113, E.Akurgal, AU, 93; Ayrıca tuthaliya IV'e ait yazılı kaya kabartmaları bulunmaktadır. Bk; E.Unger, "Die Verherrlichung des konigs Tuthaliya IV von Hatti im Felsheilligtum von Yazılıkaya" TAD IX-2, 1959, 9-17.

7. ARNUVANDA III

Tuthaliya IV öldükten sonra Hitit tahtına, Arnuvanda III geçmiştir. Bu kral döneminde, Hitit devleti ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Hitit devleti gücünü gittikçe kaybederken, komşu krallıklar güç kazanmaya başlamışlardır. Arnuvandanın Ahhiyava kralı Antarauva'ya yazmış olduğu mektup, bu konuya açıklık getirmektedir. Mektupta Hitit kralı, Ahhiyava kralına "Biraderim" demek suretiyle onun güç kazandığına ışık tutmaktadır²⁶⁵. Ayrıca Zippasla Deivletinin kralı Mudduvatta, genişleme politikasına devam emektedir. Bunun sonucu olarak Alaşia (Kıbrıs Adası)'ya saldırarak kadar güçlenmiştir²⁶⁶. Madduvatna'nın güçlenmesinden ve kendisine ait topraklara saldırmasından dolayı Arnuvanda şu yakınmada bulunmaktadır²⁶⁷. **"Muduvatta, ben güneşin babasına ettiği yemini bozdu ve bütün Arzava ülkesini aldı."** Özellikle Batı Anadolu devletlerinin güçlenmesi, diğer vasal devletleri de cesaretlendirmiş ve onların da isyana katılmasına sebep olmuştur²⁶⁸. Doğuda da Pakhuva ülkesinde Mita adlı bir kral tehlike oluşturmaktaydı²⁶⁹. Bütün bunlar Hitit devletinin çöküşünü hızlandırmıştır. Arnuvanda'nın bu karışık döneminde, nasıl icraatlar yaptığına dair, elimizde maalesef yeterli kaynak bulunmamaktadır. Krallık dönemine ait mühür bulunmuştur²⁷⁰ (lev: AU, 94 Şek. 26). Ancak onun ölümüyle ilgili herhangi bir bilgi ise mevcut değildir.

8. SUPPILULIUMA II

Arnuvanda'nın son Hitit kralı olduğu iddia edilmiştir. Ancak K.Balkan'ın yayınlamış olduğu (ABoT 56) belgeyle bu iddia ortadan kalkmıştır. Bu belgeden anlaşıldığı gibi, Hitit tahtına Arnuvanda'dan sonra Suppiluliuma geçmiştir²⁷¹. Suppiluliuma II, Tuthaliya IV oğlu olup, Arnuvanda'nın kardeşidir. Arnuvanda

²⁶⁵H.bossert, Asia, 24.

²⁶⁶E.Akurgal, AU, 94.

²⁶⁷E.Akurgal, Kunst der Hethiter, 47.

²⁶⁸H.Otten, HHM, 173; Arnuvanda'nın Doğuda Hurrilerle bir savaş yaptığı ileri sürülmüştür. Geniş bilgi için Bk., A.Malamat, "Cushan rishathaim and the Decline of Near East Around 1200 B.C. JNES XIII, 1954, 231-242.

²⁶⁹F.Cornelius, Geschichte der Hethiter, 273-274; 8. yüzyıl Asur kral yıllıklarında (Tiglat-Pileser) Muşki Kralı olan Mita'dan bahsedilmektedir. buradaki Mita Frig kralı Midas ile eşitlenmektedir.

²⁷⁰E.Akurgal, AU, 94 Şek. 26.

²⁷¹E.Laroche, "Suppiluliuma II" RA 42, 1953, 70 vd.; F.Cornelius. Geschichte der Hethiter, 275.

öldüğü zaman geriye hiçbir çocuk bırakmadığı şu belgeden anlaşılmaktadır²⁷².

Efendim, başka kimseyi değil, beni kabul etti... beni küçük bir köpek gibi... büyüttü. Majestenin kardeşi kral olduğu zaman ben (artık) büyük bir memurdum ve hep onu korudum; ona kaersı hiçbir ihmalim olmadı. Ona, efendime temiz kalple... hizmet ettim... Sonradan Hatti halkı (başka) zorluklar çıkardıklarında, seni hiç ortada bırakmadım.. Hatti halkı ona (=krala)karşı günah işlediklerinde ben (yine) sadık kaldım. Eğer onun çocukları olsaydı, olarıda sayar ve onları da korurdum. Onun çocukları olmadığı için, hamile bir kadın olup olmadığını soruşturdum; hamile bir kadın yoktu... Arnuwanda geride çocuk bırakmadı diye, günah işleyip... başka birisini efendi yapabilir miydim?

Ordu krala isyan edebilir, kralın askerleri ve ülkeleri ayaklanabilir ya da düşmanın silahı kralın en yakınlarını tutsak alabilir ya da bunları öldürebilir ya da yüksek memurları krala isyan eder ya da kral hastalanır ya da kral uzak bir sefere çıkar ya da daha kötü durumlar ortaya çıkabilir; işte sen (o zaman) isyana kalkma, (bir kenara çakılma veya ülkeni ihanet etme; sadakatının sonucu sadece ölüm getirebilsin!

Sadakat konusu şu metinde de işlenmiştir.

Vücudunda bir elbiseyi nasıl taşıyorsan, bu andıda öyle taşıyacaksın... Gökyüzünün güneşi altında Suppiluliuma'ya ya da Şuppiluliyama'nın oğluna bir kötülük etmeye kalkarsan, o zaman seni bin ant tanrısı ve güneşin ateşi yok etsin! Eğer bunu gece yaparsan, seni karın, çocukların ve ülkeni ile birlikte... ay ... yok etsin!

Ben sadece efendim Şuppiluliyama'nın soyundan olanları koruyacağım. birinci Suppiluliuma'nın soyundan. Mursili'nin soyundan, Muwattalli'nin soyundan, tuthaliya'nın soyundan olan bir kimsenin tarafına geçmiyeceğim!

Kendi soyundan kişilerin tahta çıkmasını arzulamasına rağmen, bildiğimiz en son Hitit kralı Tuthaliya IV'ün oğullarından Arnuvanda veya Suppiluliuma'ya (1190-1180) ait olan (548/t = KBo XII, 38) belgede Alasiya'nın zaptı ve haraca bağlanması anlatılmaktadır²⁷³

"Sonra zevcelerini oğullarını,

[hizmetkarlarını] yakaladım, bütün malları,

²⁷²A.M.Dinçol, AUAİ, 52.

²⁷³F.Kinal, Belleken, XL157, 104-105; H.Otten, MDOG 94, 13 vdd.

[gümüş, al]tın, bakır ve bütün insana ait ganimetleri
bir araya toplattım; onları Hattuša'ya sevk ettim. Alasiya
ülkesini fakat olduğu yerde tab'a yerde tab'a ve vergi mükellefi yaptım;
vergi olarak fakat ona yükledim.

[] Alasiya ülkesi kralına ve Pidduri'ye Arinna, güneş tanrıçası ve
Tabarna-Büyük Kral, Arinna, güneş tanrıçası rahibi için bu vergi devamlı
olacaktır.

[] altın, bir talent bakır, üç
[] Arinna'nın güneş tanrıçası için
[] Altın, bir talent bakır, üç.....
[] Zippalanda fırtına tanrısı için

Belgeden anlaşıldığı gibi, Hitit kralı Alasiya (Kıbrıs) adasına çıkmıştır.
Savaş ganimetleri aldıktan sonra, Alasiya kralını, yıllık vergi vermek koşulu ile
tahtında kalmasına müsaade etmiştir. Boğazköy'de ele geçen bir belgede (KBo XII,
38, Rs. III) yine Suppiluliuma'nın Alasiya ile giriştiği mücadeleyi
izlemekteyiz²⁷⁴.

"(Orduyu) seferber ettim
ve denize çabuk ulaştım
ben, Suppiluliuma, büyük Kral
Ve Alasiya gemileri bana karşı durdular,
denizin ortasında üç defa savaşa.
Denizin ortasında onları yakaladım
ve gemileri ateşe vermek suretiyle
onları imha ettim.
Fakat sonra ben nasıl ki
..... ulaştım
Alasiya'dan düşmanlar bana geldi.
Savaş için sürü halinde (bana) karşı.
..... onun için ben inşa ettim.

Suppiluliuma, Alasiya'ya karşı üç deniz savaşı yapmış ve sonunda düşman
gemilerini yakarak onları yenilgiye uğratmıştır. Daha sonra Hitit ordusu. Alisiya

²⁷⁴F.Kinal, Belleten, XL157, 105-106; H.Otten, MDOG 94, 20 vdd.

ordusu ile karada da bir savaş yapmış ve bu savaşta zaferle çıkmıştır.

Suppiluliuma'nın; Hitit devletinin en zayıf ve kritik zamanda Kıbrıs'a büyük bir sefer düzenlenmesi, Kıbrıs'ın Hititler için ne kadar önemli olduğunun en açık belgesidir. Suppiluliuma'nın Alasiya ordusunu hem denizde hemde karada yenilgiye uğratması, adanın Hitit devletinin yıkılışına kadar bağlı kalmasını temin etmiştir²⁷⁵.

Olumsuz gelişmelere bir de Ege göçleri eklenince, II. binde Anadolu'nun en güçlü devleti olan Hitit Devleti çökmüş ve tarih sahnesinden çekilmiştir. Ege göçleriyle gelen kavimler Troya, Alishar, Alacahöyük ve Boğazköy gibi Anadolu şehirlerini yakıp yıkmışlardır. Bu şehirlerde yapılan kazılarda, M.Ö. XII. yüzyıla ait tabakalar üzerinde kalın bir kül tabakası, görülmektedir ki, bu da Ege göçleriyle gelen kavimlerin Anadolu'da yapmış oldukları tahribatı belgelemektedir²⁷⁶.

²⁷⁵H.G.Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus reconsidered". JNES 26-2, 1967, 73 vdd.

²⁷⁶E.Akurgal, Phyrische Kunst, Ankara, 1955, III, A.M.Monsel, "Ege Tarihinde Büyük Muharecetler" TSDİ, 1937, 51-99; B.İplikçioğlu, Eskiçağ Tarihinin Anahatları, İstanbul, 1990, 73.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I.BİNDE ANADOLU

A. HITİT SONRASI ANADOLUDA GENEL DURUM

Hitit Devletinin yıkılışından sonra, Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu anlayabilmek için, kısaca M.Ö. XII. yüzyılda, Anadolu'yu kasıp kavuran Ege Göçlerine bakmamız faydalı olacaktır. Bu göçlerle ilgili belgeleri üç ana bölümde toplanmaktadır. 1. Ugarit kazılarında elde edilen belgeler¹, 2. Mısır, Medinet-Habu Mabedinin duvarları üzerine yazı ve resimlerle kaydedilmiş olan belgeler², 3. İsrail Steli³'dir.

Ege göçlerine sebep olan kavimler, Anadolu göç hareketine Yunanistan'dan başlamışlardır. tabii bu göçlerin Anadoluyla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da Hitit devletini yıktıktan sonra, güneye doğru inmişlerdir. Bazı Ugarit şehirlerini de yakıp yıkmışlar ve Mısır devletinin sınırlarını zorlamaya başlamışlardır. Mısır belgeleri bu hareketli topluluğun bir kavme ait insanlardan meydana gelmediğini belirtir ve topluluğun içindeki kavimlerin listesini verir. Belgede bahis konusu olan kavimler şunlardır⁴ : Ekwesler⁵, Tursalar⁶, Rukkular⁷, Şerdanalar⁸ ve Şekeleşler⁹d¹⁰. "İsrail Stelinde" ise Mısır sınırlarına dayanan

¹ J.Nougayral, Le Palais Royal d'Ugarit. Textes Accadiens des Archives Sud. Paris, 1956; F.A.CL. Schaeffer, UGARİTİCA V, Paris, 1968.

² W.Taylor, The Mycenaens, London, 1972, 174; Y.Z. Özer, Mısır Tarihi, Ankara, 1987, 250, F.Kinal, EAT, 227-232; A.Inan, Eski Mısır Tarihi ve medeniyeti, Ankara, 1987,120; R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Çev., Beral Madra Ankara, 1975, 21; B.Umar, THIT, 70; H.Otten, HHM, 284,

³ Kahire Müzesi. No: 34025, Bu belgeye "İsrail Steli" denmesinin nedeni ilk defa İsrail isminin geçmesindenrdir. Geniş bilgi için bk., F.Petrie, Six Temples at Thebes, London, 1968; JNougayral, PRU II, PRU V; E.Memiş ETT, 69 dipnot 8.

⁴ Mısır kaynaklarında "Deniz kavimleri" denilen ve Mısır Kralı Merneptah tarafından yenilgiye uğratılan kavimlerin isimleri Karnak Mabedinin duvarına yazılmıştır. Bu mabedle ilgili geniş Kadeş antlaşması kısmına bakınız.

⁵ Ekwesler= Akalar

⁶ Tursalar= Etrüskler

⁷ Rukkular= Hitit metinlerinde Lukkalar= Klasik Çağda = Likyalar

⁸ Şerdanalar = Sardunyalılar

⁹ Şekeleşler = Sicilyalılar

¹⁰ Bu kavimlerle ilgili geniş bilgi için bk., E.Memiş, ETT, 68 dipnot, 3-7, A.M.Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1988, 87; E.Forrer, MDOG 63, 1924, 6; D.Page, History and the Homeric Iliada, Los Angeles, 1959, 106; G.L. Huxley, Arhaeans and Hittites, Oxford, 1960, 33, R.A.S. Macalister, The Philistines, Their History and Civilization, London, 1914, 24-25; G.A. Wainwright, "Two Groups Among The Sea Peoples" An Ar II/1-2, 481-489.

bu kavimlerin yenilgiye uğratılması ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Söz konusu belgede şöyle belirtilmektedir¹¹. "Adamlar söyleylerak gıdıp gelliyorlar. Dertli İnsanların ağlamaları kesildi. Şehirler yeniden İskân ediliyor. Bağına asma diken adam; üzümünü yiyecek. Tanrı Ra Mısır'a geri döndü". Bu zafer Mısır halkını çok memnun etmiştir. Gerçektende bu durdurulmayan göç dalgasını durdurmayı başarmaları büyük bir olaydır.

Ege göçleriyle ilgili Ugarit belgelerinde de bilgi olduğunu belirtmiştik. Şimdi bu bilgilerin içeriğine bakalım. Elimizde bulunan belgelerden¹² biri (PRU V. No. 63=RS 18.40) Hitit kralına Ugaritli bir komutan tarafından yazılmış olan mektuptur. Bu mektupta düşmanın (Ege kavimlerinin) Amanosları geçmiş olduklarını bildirmektedir. Diğer bir belgede (PRU II. No 13=RS, 16. 376) ismi belli olmayan (İsim yazılı kısmın kırık olmasından kaynaklanmaktadır) bir Ugarit (Ras Şamra) kralının Ana kraliçeye gönderdiği mektuptur. bu mektupta Ugarit kralı, Ege kavimlerini durdurabilmek için muhtemelen Amanos dağlarında oturduğunu ve Hititlerin gelecek asker yardımını beklemekte olduğunu, Ana kraliçenin korkmamasını ve üzülmemesini belirtmektedir. Başka bir belgede (PRU V. No 114=RS, 19.11) Zrdh (veya belki Grdn) adında bir beye gönderilen mektuptur. Göndereni belli olmayan bu mektuptan Ege kavimlerinin Ugarit'in şehirlerini yakıp yıktıklarını, tarla ve bahçeleri ise yağma ve tahrip etmiş olduklarını öğrenmekteyiz.

Ugarit belgelerinde en önemlilerinden biri şüphesiz Alaşya (Kıbrıs) kralı Pagan'ın Ugarit (Ras Şamra) kralı Ammurapi'ye gönderdiği mektup ve bu mektuba karşı aldığı cevaptır. Bu belgelerin tercümeleri şöyledir :

UGARITICA V. 23-RSL¹³

Kral, Ugarit kralı Ammurapi'ye şöyle söyler:

Sana selam olsun. Tanrılar sağlığını korusunlar. Sen bana şöyle yazdın: "Denizde düşman gemileri görüldü". Eğer, gemilerin görüldüğü doğru ise, çok dikkatli ol. Sana gelince; senin orduların, harp arabaların nerede duruyorlar? Onlar senin yanında değiller

¹¹Bakınız yukarıda dipnot, 3.

¹²Bu belgenin F.A.Cl.Schaeffer, UGARITICAV ve J.Nougayrol, PRU II ve PRU V'de yayınlanmıştır. Türkçe tercümesi için bk., E.Memiş, ETT, 69-71.

¹³F.A.Cl. Schaeffer, UGARITICA V, 85-86'da transkripsiyonu ve Fransızca tercümesi, 383 de çivi yazılı metni yayınlamıştır. türkçe tercümesi ise, E.Memiş tarafından ETT, 71 ve 211'de yayınlanmıştır.

mi? Hiç biri yok mu? Seni iten Düşman arkada mı?

Şehirlerinin etrafını tahkim et. Askerlerini ve harp arabalarını oraya koy. Gayet dikkatli ve sıkı bir şekilde düşman piyadesini orada bekle".

UGARİTİCA V. 24-RS 20.238¹⁴

"Pederim Alaşya kralına oğlun Ugarit kralı der ki; pederimin ayaklarına kapanırım. pederime selam olsun. Evlerine zevcelerine, ordularına, Pederim Alaşya kralına ait olan herşeye çok çok selam olsun. Pederim işte düşman gemilere geldiler. Şehirlerimi ateşe verdiler. Ateşer alev alev yanmaktadır. Ve (onlar), memlekette çirkin şeyler yaptılar. pederim bilmiyor mu ki, benim bütün askerlerim Hatti meleketinde ve bütün gemilerim Lukka memleketindedir.

Onlar şimdiye kadar geri dönmediler ve memleket böylece kendi başına kaldı. Pederim bilsin ki, bana gelen düşman gemileri 7 tanedir ve onlar bize kötülük etmişlerdir. Şimdi, başka düşman gemisi varsa, herhangi bir yolla bana bildir ki, ben bileyim".

Belgelerden de anlaşıldığı gibi Ege kavimleri Ugarit ülkesinin şehirlerini yakıp yıkmışlardır. Ugarit kralı, bu kavimlere karşı koyacak gücü bulamamıştır. Çünkü aynı tarihlerde ordusunu (deniz ve kara kuvvetlerini) Hitit devletine yardıma göndermişti. Ugarit şehirlerinde yapılan tahribat bu bölgelerde yapılan kazılarda (M.Ö. 12 yüzyıla ait katlarda) açık birşekilde görülmektedir.

Mısır tahtına Merneptah'tan sonra, Ramses III (M.Ö.1198-1167)¹⁵ geçmiştir. bu kral döneminde de, Ege kavimlerinden bahsedilmektedir. ramses III 8. saltanat yılında, bu kavimler üzerine yürümüş ve büyük bir zafer kazanmıştır. Bu başarısını Medinet-Habu mabedini lazi ve resim ile kaydattırmıştır. Söz konusu

¹⁴Bu mektup Ugarit kralının Alaşya kralına yazdığı cevaptır. F.A.Cl. Schaeffer, UGARİTİCA V. 86-88'de transkripsiyonu ve Fransızca tercümesi, 383'de Çivi yazılı metni yayınlamıştır. Türkçe tercümesi ise E.Memiş tarafından ETT, 72 ve 214'de yayınlanmıştır

¹⁵Mısır krallarının saltanat yılları hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin Ramses III için E.Memiş, yukarıda verdiğimiz tarihleri önerirken, F.Kinal, M.Ö.1205-1174; E.Akurgal, M.Ö.1197-1165 önermektedirler. A.Inan ise Kral Merneptah/Mineptah için M.Ö.1232-1224 önerirken Ramses III ile arasında iki kral daha belirtmektedir., bunlar Arsu M.Ö.1223-1200, Seknaht M.Ö.1200-1198'dir. Ramses III için M.Ö.1198-1166 önermektedir.

metin şöyledir¹⁶: "Hatti (Hitit) ülkesinden hiçbir bunların saldırısına dayanamadı, Kadeş, Kargamış, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) tahrib edildiler. Bu İnsanlar, Amurru ülkesinden bir yerde ordugah kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler, bunlar önünde bir ateş perdesi bulundurmak suretiyle Mısır üzerine yürüdler. Müttefikler arasında Pelest, Turşa, Şerdana, Şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu İnsanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri iman doluydu ve kendikendilerine "planlarımızı başarıyoruz" diyorlardı. Duvar resimlerine göre göçlerine katılan kavimler karadan ve denizden olmak üzere iki koldan göç etmişlerdir. Karadan göç edenlerin aileleri, eşyaları ve öküz arabalarıyla; denizden göç edenlerin ise, kürekli ve yelkenli gemilerle¹⁷ göçe katıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır kuvvetleriyle giriştikleri mücadeleler resm edilmiştir.

Medinet-Habu mabedinden Ramses III'e karşı savaşan kavimlerin isimleri şunlardır¹⁸ : Şerdanalar (=Sardunyalılar), Danunalar (=Adanalılar), Peleştler (=Filistler), Şekeleşler (=Sicilyalılar), turşalar (=Etrüskler), Zakkalar (?), Vavaşlar (?).

Ege göçlerinin sonuçlarından bahseden bir belge ise Büyük Harris Papirüsü'dür¹⁹. Babelgede Danunalar anlatılmakta, Purusati (Filistler) ve Zakkala'nın küle döndüğü anlatılmaktadır. Ayrıca Mısır kralının vergi²⁰ vermek şartıyla, Şerdana ve Şekeleşler'i sınır boylarındaki kalelere yerleştirdiğinden bahsedilmektedir. Ancak Ramses III'den sonra Mısır tahtına çıkan krallar bu

¹⁶ A.M.Mansel, Ege ve Yunan tarihi, 88; R.Nauman, EAM, 21; B.Umar, THİT 70; E.Akurgal, AU 95. E.Memiş, ETT, 72-73, F.Kınalı, EAT 227-278; H.Otten, HHM, 284; E.Meyer, GdA, 586; A.M.Mansel, "Ege Tarihinde Büyük Muhaceretler" TSD I, 1937, 51-99.

¹⁷ Yelkenli gemilerin Filistlilerin olduğu bilinmektedir. Bk., R.D.Barnett, CAH II 2,373; E.Memiş, ETT, 71; Ayrıca Filistinlilerin ilk defa tarih sahnesine çıkışları için bk., E.Memiş, Ege kavimlerinden Filistler Tarihi, Ankara, 1983 (Basılmamış Doktora Tezi); E.Memiş, "Filistin Kime Aittir?" GEFD I-1, Ankara, 1985, 223-238.

¹⁸ Karnak Mabedinin duvarında Mernephtah'a ait yazıttan, bu kavimlerden, Turşalar, Şerdanalar ve Şekeleşler'i tanımaktayız. Ayrıca yine bu kavimlerden Danunaların Adana ve çevresinde bir krallık kurdukları bir Amarna mektubunda geçmektedir. Son iki kavim isimlerinin kimlere ait olduğu henüz bilinmemektedir. Geniş bilgi için bk., E.Memiş, ETT, 72-73 dipnot 15-17; F.Kınalı, EAT, 228-229; H.Th. Bossert, Karatepe, İstanbul, 1947, 14.

¹⁹ R.O. Faulkner, CAH II-2, 244.

²⁰ Bu kavimlerden vergi olarak kumaş ve hububat alınmıştır.

kavimleri egemenlikleri altında tutamadılar. Bir süre sonra vergi vermemeye başladılar²¹ ve Mısır devletininde zayıflamasından yararlanarak bağımsızlıklarını ilan ettiler²².

Sonuç olarak; yukarıda kısmen bilgi verdiğimiz Ege göçleri sonucunda Hitit devleti, Mitanni devleti, Kas devleti (III. Babil) gibi II. Binin büyük devletleri yıkılmıştır. Mısır devleti ise artık hiçbir dönemde Kuzey Suriye'ye kadar uzanamamış ve eski gücünü kaybetmiştir. Anadolu'nun önemli şehirleri yağmalanmış, yakılıp yıkılmıştır. Örneğin Boğazköy, Alacahöyük ve Kültepe bu tahribi en açık şekliyle yaşamışlardır²³. Ege kavimler göçünün sonucunda, Yunanistan, Anadolu ve Suriye tahrip edilmiş ve bu bölgeler 200 ila 400 arasındadeğişen karanlık dönemlere girmişlerdir. Hiç şüphesizdir ki, en çok zararı Anadolu görmüştür. M.Ö.XII yüzyıl ile M.Ö.VIII yüzyıl arasında yani 400 yıl boyunca Anadolu'da hiçbir uygarlık izine rastlanmamıştır. Hitit devleti döneminde kullanılan yazı tamamen unutulmuştur. Ancak M.Ö. 8b yüzyıl ortasından, 5. yüzyıla değin Frig yazısının Orta Anadolu'da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Anadolu platosunun doğusunda Urartu Devletinin kuruluşuyla birlikte bu ülkede, blok taşlar traşlanarak yazı yazılmış olduğu bilinmektedir²⁵.

Anadolu'da bu kargaşa dönemi sonucunda yani M.Ö. 8. yüzyıl civarında siyasi dengeler çok değişmişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgesini içersine alan bir yandan Transkafkasya diğer yandan Kuzeybatı

²¹ Vasal devlet olmanın en önemli özelliği olan vergi vermeyerek Mısır'a karyı ayaklanmış oldular. Geniş bilgi için bk., H.Gressmann, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin, 1926, 71-76; E.Memiş, *EKFT*, 40-45; E.Memiş, *ETT*, 74.

²² E.Memiş, *GEFD I-1*, 225; E.Memiş, *ETT*, 74.

²³ K.Bittel, *Boğazköy Rahberi*, Ank, 1974, A.M.Dinçol, *AU Ans I*, 52-53; A.M.Mansel, *TSDI*, 94 A.M.Mansel *Ege ve Yunan Tarihi*, 87; E.Akurgal, *Phryische Kunst*, Ankara, 1955, 111;

²⁴ J.Fredrich, *Kleinasiathe Spracdenkmälar*, Sofya, 1966; RWerner, "Die Phryger und ihre Sprache" *BiOr* 2b, 1969, 177-182; L.H.CEFFERY *Greek Alphebetic Writing*, *CAH III-1*, 832-833; M.Lejeune, "DISCUSSIONS Sur L'alphabet Phrygien", *Studi Micencied Egeo Anatolica* 10, 1969, 40-47; V. Sevin "Frigler" *AUAns II* 264; E.Akurgal *Phrygisch Kunst*, Ankara, 1955; V.Sevin "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkil Sorunu, *Höyük I*, 1988, 51-64.

²⁵ A.Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular, Erstern Anatolia and Urartians*, Ankara, 1992, 28.; O. Belli, "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi" *AnAr VIII*, 1980, 122 dipnot, 22; G.A. Melikisvili, *Die Urartäische, sprache Roma*, 1971; E.Akurgal " *Urartäische Kunst-Urartu Medeniyeti*" *Anatolia IV*, 1959, 77-114; R.D.Barnett, "The Hieroglyphic Writing of Urartu" *AS*, 1974. A.M.Dinçol "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular" *Anatolia XVIII*, 1974, 105-121; A.M.Dinçol-E.Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeri Urartu Yazıtları" *AnAr. VI*, 1978, 17-28; G.A.Melikisvili, *Urartshie, Klioobrajnyne; Nadpisi, Moskova*, 1960; I.M.Diakonoff, "Hurrirsch und Urartaisch, München, 1971;

İran ve Kuzey Suriye bölgesine kadar uzanan Urartu devleti (M.Ö.9-6. yüzyıllar) kurulmuştur. Orta Anadolu yüksek yaylası, Kızılırmak ve Konya ile Niğde bölgesine uzanan bölgeyi içine alan Frig devleti (M.Ö.8-5. yüzyıl) karanlık dönemden sonra kurulan devletlerden biri olmuştur. Kuzey Mezopotamya'da ise Kassif (III. Babil) devletinin yıkılışıyla birlikte, Asur devleti güçlenmişti. Ancak Asur devletinin dış politikası (yayılmacı politika) gereği, Anadolu'ya yönelmeyi düşünürken çölden gelen Ârami kabilesinin saldırılarına maruz kalmıştı. Asur devleti bu kabilelerle uğraşırken Urartu devletinin yükselişine de engel olamamıştır. Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmı ve Kuzey Suriye'de bulunan Hitit devletinin vasalı şehir devletleri ise "Geç Hitit Şehir devletleri"²⁶ olarak yaşamlarını devam ettireceklerdi. bu şehir devletleri dış politikalarını güçlü olanın yanında olmak şeklinde belirleyince, bazen Asur devletini, bazen Urartu'nun, bazende Frig devletlerinin yanında veya vasalı oluyorlardı. Bu dönemde Artık Anadolu'nun karanlık dönemi kapanıyor ve yeniden devletler teşekkül etmeye, uygarlıklar meydana getirmeye başlanıyordu. Biz bu kurulan devletlerden özellikle çok yönlü siyasi ilişkilerin oluşacağı Urartu Devletini ele almaya çalışacağız.

²⁶ A.M.Dinçol. "Geç Hititler" AUAnsl, 121-136; A. Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye, İzmir, 1984; J.D.Hawkins; "Hittites and Assyrians", Iraq 36, 1974; 72 vd.; F.kinal, "Kargamış şehri tarihi hakkında" DTCFD XVI, 1958, 2vd.;B.Landsberger, Sam'al, Ankara, 1948; S.Ağaldağ, En Eski Çağlarından Bizans Dönemine Kadar, Malatya Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1988; A.Palmieri, Scavi ad Arslantepe (Malatya) 1976-1979, Roma, 1985; F.Kinal, EAT, 227 vdd; O.R.Gurney, The Hittites, 39 vd.; H.Th Bossert, Asia, 18 vd.; K.Bittel, Die Hethiter, München, 1976; Ph. H.ten, Cate, De Hettleten, Leiden, 1986, 1 vdd.; A. Goetze, Kizzuwatna; D.Sörenhagen, "Ein Königsiegel Aus Kargamış" MDOG 118, 183-190.

B- URARTU DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ

Hitit devletinin yıkılışından sonra Anadolu'da "siyasi dengeler" bozulmuştu. Özellikle yukarıda belirttiğimiz gibi "Ege Göçleri" ve bunun yansımaları söz konusuydu. Anadolu'nun Hitit sonrası tarihinin şekillenmesinde bu göçlerin önemi şüphesizdir. Bazı tarihçiler Doğu Anadolu'da yeni bir siyasi güç olarak görülecek olan Urartu Devletinin kuruluşunda da göçle gelen kavimlerin etkili oldukları teorisini ortaya atmışlardır. Bu "Göç Teorisi"²⁷ iki ana temele oturtulmak istenmiştir. A- Van bölgesinde bulunan "Boyalı Keramikler"i, bu göçlerin kanıtı şeklinde değerlendirmek²⁸. B- Urartu devletinin yeni kültür elemanlarıyla²⁹ ortaya çıkışını yeni göç eden kavimlerle açıklamaya çalışmak³⁰.

Bu teoriye karşı çıkarak Urartu devletinin, Hurri-Mitanni devletinin yıkılışından sonra, Hurri kökenli veya bunlarla akraba olan toplumların, siyasi bölünmeyi önlemek için yeniden birleşerek, M.Ö. XIII- M.Ö. IX yüzyıllar arasındaki "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları"nı ve dahasonra "Urartu Devleti"ni oluşturdukları çoğunluk tarafından kabul edilmektedir³¹. M.Ö. XIII yüzyılın ilk çeyreği M.Ö. IX yüzyılın ilk yarısı arasındaki Uruatri ve Nairi konfederasyonları dönemine Urartu'nun "Proto Tarihi" veya "Urartu'nun

²⁷ Bu teoriyi ilk defa E.Schrades tarafından SPAW, 1890, 333'de ortaya atılmış ve W.Belck, ZE, 1895, 602 vdd., ZA, 1897-XII, 113 vdd; Amsorya, 1927, 805 vdd.; P.Jensen, ZA, 1896-XI, 306 vdd.; M.Streck, ZA, 1899-XIV, 125; C.F.Lehmann-Haupt, Armenien, II/2, 396; KL10, 1932-XXVI, 142; W.C. Benedict, JADS, 1960-80, 100-104.

²⁸ H.H.von der Osten, "Die Urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeit ihrer Einordnung in die anatolische Keramik" Or Ns, 1952, XXI, 307-328; Or Ns, 1953-XXII, 329-354; kritiği için bk., M.T.Tarhan-V.Sevin, Van bölgesinde Urartu Araştırmaları I, An Ar, 1976-1977/IV-V, 293 dp.nt., 70; M.T.Tarhan, M.Ö. XIII. yüzyılda "Uruatri" ve Nairi" konfederasyonlar, 1978 (Basılmamış Dçentlik Tezi), 11 vd.; C.A.Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" AS, 1957-VII, 37-53; M. van Loon, Urartian Art, Leiden, 1966, 29 vdd.

²⁹ Urartu kültür elemanları ve bunların Hurri kültür elemanlarıyla karşılaştırmaları için bk., M.T.Tarhan, UNK, 18-26, 37vd; G.A. Melikishvili, Urartäische Sprache Roma, 1971, 5vd., M.N. van Loon, UA, 6vd.; C.A.Burney "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age" AS VII-1958, 157-209; B.B.Piotrovski, Urartu, 41 vdd.; E.Laroche, Ugaritica III, 118 vd; M.I Diakonov, "A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages" Paper for the XXIV International Congress of Orientalists, 1957, 7 vd.;

³⁰ W.C. Benedict, "Urartians and Hurrians" JAOS, 1960-80, 100-104; M.T.Tarhan, UNK, 12 vd.,

³¹ A.Goetze, Kleinasien, 191; M.T.Tarhan UNK, 13 vd., 85 vd.; M.T.Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş" evresi ve Kurucu Krallarından "Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", AnAr, 1980-VIII, 69 vd. M.N.van Loon, UA,4; B.B.Piotrovskii, Urartu, Moskova, 1959, 41 vdd.

Arkaik Çağı" olarak adlandırılmaktadır³². Çeşitli adlarla anılmasına rağmen M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği, M.Ö. IX yüzyılın ilk yarısı arasındaki devrede Van Gölü çevresinde çeşitli beyliklerin varlığı kesin olarak kabul edilmektedir³³.

Kısaca geriye doğru tarihi olaylara baktığımızda Hitit Devleti ile Asur Devleti arasında tampon devlet olan Hurri-Mitanni devletinin Asur devleti tarafından yıkılıp parçalanmasından sonra Asur'un Anadolu topraklarına ulaşabilmesi için hiç bir engel kalmamıştı³⁴. Bir yandan ortadan kaldırdığı devletin çok verimli tarım topraklarına ve önemli ticaret yollarına sahip olmuştur. Diğer yandan da Anadolu'nun maden yataklarını³⁵ ve Kuzey Suriye'ye açılan ticaret yollarını³⁶ elinde bulundurması, Asur krallarının bölgeye seferler tertiplemesini sağlamıştır. Direk Asur tehlikesiyle karşı karşıya kalan beylikler **"Uruatri"** ve **"Nairi"** konfederasyonlarını oluşturmuşlardır³⁷.

Görülüyorki, Doğu Anadolu'da kurulma aşamasında olan bu yeni gücün en büyük engeli Asur dış politikasıdır. **"Urartunun Arkaik Çağı"** ile ilgili ilk belgelerde yine bu düşman devletin krallarının yıllıklarında mevcuttur.

Asur kralı Salmanassar I'nin (M.Ö.1274-1245) Asur Tapınağının yeniden yapımını belgeleyen yazıtında **"Uruatri"** adı ile ilk kez karşımıza çıkar ve Urartu tarihi açısından önem taşıyan yazıt şöyledir³⁸ :

³² M.N. van Loon, UA, 6; M.Salvini, Nairi e Ur (u) atrî, Roma, 1967, 32'de "Urartu'nun Proto Tarihi" adını kullanırken M.T.Tarhan, "Urartu Merkezinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler" MTREB, 4-1975, 44; M.T.Tarhan, UNK, 85,89; M.T.Tarhan, An Ar VIII-1980,70; A.Erzen, Eastren Anatolia and Urartians, İstanbul, 1979, 16-22.

³³ A.Erzen, EAU, 22 vdd.; A.Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, İzmir, 1994, 23 vd.; M.T.Tarhan "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri" IX, TT. Kong. 1986, 285 vd.; Tarhan, AnAr VIII-1980, 70. vd.; M.T.Tarhan, UNK, 87 vd.

³⁴ A.M.mansel, "Urartu Tarihi ve Medeniyeti" Beşinci Üniversite Haftası: Van, İstanbul, 1945, 114 vd., M.Munr-Rankin, "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.", CAH II/2, 1973, 274 vd.

³⁵ O.Belli, "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması"III, AST-1985, Ankara, 1986, 365 vd.; O.Belli, "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Demir Metalurjisi" Anadolu Demir Çağları Ed. A. Çilingiroğlu, İzmir, 1987, 89 vd.; O.Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period; Silver, Copper and Iron" Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E. Ed. B.Merhav, Terusalem, 1991, 14 vd.

³⁶ O.Belli, Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul, 1977 (Basılmamış Doktora Tezi); O. Belli, "Urartular" AUAns I, 179-187, Urartu'da Ulaşım ile ilgili bilgi için bk., V.Sevin, "Urartulara ait Dünyanın En Eski karayolu" AnAr XI-1989, 47.

³⁷ D.Frankel, The Ancient Kingdom of Urartu, London, 1979, 7 vd.; B.B.Piotrovskii, Urartu, 17; M. Salvini, NU, 17.; M.T.Tarhan, UNK, 47.

³⁸ Assur tapınağının (Eharsagkurkurra) yeniden yapımı dolayısıyla yazdırılan yapıt için

Kol.I, Str. 22-40 : " O zamanda, saltanatının ilk günlerinde, "Uruatri ülkesi" bana karşı geldi ("benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve efendilerim. Assura ve büyük tanrılara, dua için ellerimi kaldırdım; Ordularımı seferber ettim, onların "güçlü dağ kalelerine" karşı yürüdüm Himme, Uatgun, Masgun, Salva, Halila, Luha, Nillpahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi, güçlü orduları ile birlikte fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, yıktım, mallarını ganimet olarak aldım. Bütün Uruatri ülkesini, 3 gün içinde (Kol.II, str. 1-6 vdd.) efendim Assur'un ayağına getirdim. Onların oğullarını seçtim, hizmet etmeleri için (onları) aldım, beni onurlamaya yönelttim. Her zaman için, bir dağlık bölgeye (ödemesi ?) ağır gelen tributu zorla kabul ettirdim. Arına şehri, kuvvetli tahkim edilmiş bir dağ kalesi, vaktiyle tanrı Assur'u küçümseyerek isyan etmişti. Efendilerim, Assur ve büyük tanrılarının yardımı ile o şehri aldım, onu tahrip ettim ve üzerine kudime saçtım. Onun tozunu topladım ve şehrim Assur'un kapısında, onu, gelecek günlere (şahit olması) için döktüm...

Yazıtın devam eden kısmında Salmanassar I'nın Musri ülkesi üzerine yaptığı sefer ile ilgilidir. Bu dönemde Hitit vasalı haline geldiği anlaşılan Hanigalbat (=Mitanni) ülkesi üzerine yapılan sefer ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır³⁹. Hanigalbat kralı "Sattuara" Hitit ve Arami ordularıyla birlikte yenilgiye uğratılmış ve esir alınmıştır⁴⁰. Aynı yazıtı yine Uruatri ülkesinden bahsetmekte Quti ordusunu "Uruatri ülkesi sınırındaki Kutmuhi ülkesine kadar" kovaladığını belirtmektedir⁴¹.

Bu yazıttan öğrendiğimiz en önemli bilgi Urartulardan bahseden ilk belge

bk., Helf I, L. Messerschmidt, "Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts" WVDOG 16, 1911, no. 15, kol.I, Str. 22-40; Helf II, O. Schroeder, WVDOG, 37-1922, Kol. II, str. 1-6 vdd.; E.Ebeling-B.Meissner-E. Weidner, "Die Inschriften der altassyrischen König" AOB1-1926, 111 vdb.; I.M.Diakonov, "Assiro-vavilonshie Istochniki po istorii Urartu" VDI 2-1952, no. 2; M. Salvini, NU, 24 vd, 91 vd, D.D.Luckenbill, ARAB, I, no. 114; A.K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions I, wiesbaden, 1972; 527; Türkçe Üercümesi için bk., M.T.Tarhan, UNK, 86; A.Çilingiroğlu, UT,1, M.Pehlivan, Daya (e) ni /Diau (e) hi, Erzurum, 1991, 23.

³⁹ ARAB I, No: 115-116, M.C. Astour, Hattusilis Halab and Hanigalbat, JNES XXX-2, 1972, 102-109.

⁴⁰ ARAB I, no: 116; M.T.Tarhan, 86 dip not.3

⁴¹ KAH, I, no:15, Kol.III, Str. 16 vd.; AOB,I, 120, ARAB I, no, 117, M.T.Tarhan, UNK, 87.

olmasıdır. Aynı zamanda **"benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı"** ifadeleriyle de Uruatri ülkesinin Asur devleti tarafından daha önceden tanındığı ve ilişkide bulunduğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Bu ilişkinin ne kadar eskiye dayandığı ise henüz tesbit edilememiştir⁴². Ancak en azından M.Ö. 13 yüzyılda Uruatri ülkesinin 8 ülke ve adı bilinmeyen 51 kentten oluştuğunu bilmekteyiz⁴³.

Yine **"benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı"** ifadesinden daha önce Asur devleti ile Uruatri arasında bir antlaşmanın var olduğunu ve bu antlaşmayı bozan tarafın Uruatri ülkesi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu antlaşmanın içeriği hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Söz konusu antlaşmanın bildiğimiz tek hükmü Uruatri ülkesine ağır gelen vergilerdir. Ancak yapılan savaş sonucunda kaybedilen ganimetler dışında yine Asur'a karşı aynı ağır vergileri ödemekle yükümlü tutulmuşlardır.

Salmanassar I döneminden sonra kaynaklarda otuz yıl süresince hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Yeni bilgilere Tukulti-Ninurta'nın (M.Ö. 1244-1208)⁴⁴ saltanatının birinci yılındaki annallerinde rastlanmaktadır⁴⁵ :

1. Yılını kapsayan annaline aittir :

(A) Kol.I, str. 1-14 : **"Tukulti - Ninurta, 'Evrenin Kralı' Assur'un kralı (dünyanın)' dört bucağının Kralı', tüm insanların güneşi, kudretli kral, Kardunias kralı ve Sumer ve Akkad'ın kralı, Yukarı Deniz'in ve 'Aşağı Deniz'in kralı, dağların ve geniş ovaların kralı, Subareî ve Quti kralı ve tüm 'Nairi Ülkeleri'nin kralı; Tanrıların, onun kalbden arzuladıklarını ona bahsettikleri ve kudretinin görkemi nedeniyle, onu, dünyanın döndür**

⁴² A.Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir, 1984, 3-4; A.Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX. KS.T I-1988, 229 vd; A.Çilingiroğlu, UT,1.

⁴³ Uruatri şehirlerinin lokalizasyonu için bk., M.N. van Loon, UA, 6 vd., B.B. Piotrovski, Urartu, 42 vd. ve İrdV, 57 vdd.; M.Salvini, NU, 32 vdd.; C.F.Lehmann-Haupt, Armenien II-2, 848 vd.; N.Adontz, Histoire d'Armenie, 17. vdd., I.M.Diakonov, VDI-2, 1951, 255 vdd., VDI 3, 1951, 205 vdd.; J.V.Kinnier-Wilson, "The Kurba'il Statue of Shalmanesser III" Iraq, XXIV-1962, 90-115; E.von Schuler, Die Kaskäer, 21; geniş bir şekilde konuyu ele alan M.T.Tarhan, UNK'da bu ülkeleri tek tek incelemiştir. bk., 91-157;

⁴⁴ Tukulti-Ninurta'nın kronolojik olarak Salmanassar I'den sonra gelmekte ve Asur kaynakları onun oğlu olduğunu bildirmektedir. Bk., H.W.Sagges, Assyria, 50vdd.; A.Erzen, DAU, 24, O.Belli Urartular, 149; A.K.Grayon, ARI I, 693.

⁴⁵ Assur şehrindeki sarayın yeniden yapımı sebebiyle yazdırılmıştır. Bk., KAH II, no 58 vdd., Kol.I, Str.1-26, Kol II, Str. 27-47; E.Weidner, "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger". AFO, BF.12-1959, 10 vdb, no. 4 vd. str.1 vdd; AVIU, no.3: Nu, 18 vd., 20 vd., ARAB I, no, 142-144. M.T.Tarhan, UNK, 173-177.

bölgesinin hükümdarı yaptıkları kral, ben; Evrenin Kralı, Assur'un kralı, Salmanassar'ın oğlu; Evrenin kralı, Assur'un Kralı Adad-Nirari'nin torunu"

Kol.I, str. 15-26 : "Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında, elim, Qutliler'in, Uqumaniler'in topraklarını, Elhunla ve Sarnida ülkelerini ve Mehri ülkesini fethetti. Onların ülkelerinin yıllık tributunu ve dağlarının bereketini, şehrim Assur'da kabul ettim. Aynı zamanda, Paphi, Katmuhi, Bussi, Mummi, Alzi, Madani, Nihani,

Kol II, str. 27-47 : Alala Kepurzi, Purulumzi ülkelerini, Subarei ülkesini tümüyle, ateşle yaktım., Kralları, onların hükümdarlarını ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım" "Yolları olmayan, patikalarını (önceki) hiç bir kralın bilmediği erişilmez dağları, ben, üstün kudretim gücüyle geçtim ve 'Nairi Ülkeleri'nin kralı, cesurca karşı durup, savaş verdiler. Onlarla savaştım, onları her yerde bozguna uğrattım. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyetim altına aldım. Her zaman için, onları tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım"

İlgili diğer metinler ise şöyledir:

- (B) "... Sonra Sasısila şehri (ve) Aşağı Zab'ın diğer tarafındaki Barpanis şehri arasındaki erişilmez bir dağ olan Tarsina'dan, Sukuski ve Lalar dağlarından Sarnida'ya kadar, Quti ve Ukumani'nin geniş topraklarını ve Elhunla ülkesini, Mehri, Paphi, Kutmuhi, Bussi, Mummi ve tüm Kaslari bölgesini; Alzi, Madani, Nihani, Alala, Tepurzi ve Purulumzi ülkelerini, Subarei ülkesinin tüm geniş topraklarını, egemen oldukları sınırlarına kadar tümüyle, onları mağlup etmeyi başardım...."
- (C) "Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, kudretli kral Assur kralı ve Assur'un düşmanlarına acımasız, kudretli fatih; Uqumani ve Paphi ülkelerini yok edici -ki onlar baş eğmemişlerdi ve onların tüm kötü insanları-; Kutmuhi ülkesini, Quti onrdularını, onların dağ kalelerinde ayakları altına aldı; Subarei ülkesinin ordularını tümüyle bozguna uğrattı; baş eğmeyen Alzi ve Purulumzi ülkelerini tahrib etti. Assur ve büyük tanrıların himayesi altında, (Dünyanın) dört köşesine ilerleyen, hakkıyla tâyin edilmiş olan

hükümdar; ya zorla itaat altına alan, ya da fetheden; kuzeydeki ve güneydeki düşman ülkelerini zapteden; savaşta güçlü, büyük kral, tüm 'Nairi Ülkeleri'ni hakimiyeti altına alan ve onların 40 kralını, onların hükümdarlarını, ayakları dibinde boyun eğdiren...."

(D) "... uzak 'Nairi Ülkeleri' ile birlikte, onların en uzak sınırlarına kadar...."

(E) "... Kralî tahtıma çıktığım zaman, saltanatımın ilk yılında, Fırat'ın diğer tarafındaki 8 sar (=28.000) Hitit savaşçısını alıp götürdüm (=sürdüm) ve lauri dağlarında, elim, Paphi ve Uqumaniye, Sarnıda (ve) Mehri'ye kadar fethetti. Onların ülkelerinin yıllık tributunu ve dağlarının bereketini, kabul ettim. Kutmuhi, Bussi, Alzi, Madani, Nihani, Alaia, Tepurzi, Purulumzi ve Subarei ülkelerini tümüyle, ateşle yaktım. Kralları, onların hükümdarlarını, ayağıma getirerek, itaat altına aldım ve onları, verdiğim işlerle yükümlü kıldım" "Patikalarını (önceki) hiç bir kralın bilmediği, görkemli dağları, yorucu bir bölgeyi, kudretimün üstün gücüyle geçtim. Güzergâhlarını, baştanbaşa, bronz baltalarla kestim ve kapalı patikalarını, açarak genişlettim. 'Nairi Ülkeleri'nin 40 kralı ile, savaşta dövüştüm, onların ordularını, her tarafta yenilgiye uğrattım. Onlarınbütün topraklarını, hâkimiyetiem altına aldım. 'Nairi Ülkeleri'nin krallarını, onların boyunlarını, bakır zincirlerle bağlayarak yara ettim. Ekur'a, büyük dağa, beni himâye eden kutsal alana, Efendim Assur'un önüne, getirdim.

Onlara, göğün ve yerin büyük tanrıları önünde yemin ettirdim. Tribut ve hediyeleri, her zaman için, onlara yükümlü kıldım..."

Yukarıdaki metnin devamında (A-C) deki ve bu metnin başındaki bilgiler hemen hemen aynen tekrarlanmaktadır. Burada, "Nairi" ile bağıntılı olarak tek farklı nokta, aşağıdaki cümlede daha ayrıntılı bir açıklamanın yapılmış olmasıdır :

"... 40 Kralını ve onların kraliçelerini, ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim..."

(F) "... Tümüyle ... 'Nairi Ülkeleri'ni ve "Yukarı Deniz" sahilindeki ülkeleri elim fethetti. onların krallarını itaatim altına aldım.... "

Tukulti-Ninurta I'nın, Nairi ülkesi için 40 veya 43 kraldan bahsetmesi ilgi çekicidir. Burada Asur kralının, kral olarak adlandırdığı şahıslar Nairi Konfederasyonu'nu oluşturan Feodal Beyler olmalıdır. Geniş bir coğrafi alanı

kapsayan Nairi ülkesinde bu kadar kral olması mümkün gürülemez⁴⁶. Asur tehlikesi karşısında bu Feodal Beylerin bir araya gelerek Konfederasyon kurmuş olmaları doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tikulti-Ninurta'nın krallığından sonra Asur Devletinde bir duraklama dönemi yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunun tabii bir sonucu olarak kuzeye düzenlenen sistemli akınlarda durmuştur. bu durum Tiglath-pleser I'in (M.Ö.1115-1077) tapta çıkışına kadar sürmüştür. Asur'daki Anu-Adad tapınağının köşesindeki, dört kil prizmadan oluşan yazıtta, krallığın ilk beş yıl içinde yaptığı mücadeleler yer alır. "Prizma yazıtı" olarak adlandırılan yazıtta, Nairi ülkesine karşı yaptığı seferden şöyle bahsetmektedir⁴⁷:

Tanrım ve efendim olan tanrı Asur beni yukarı denizin⁴⁸ kıyılarında (belki de Karadeniz kıyılarında) oturan ve bir efendiye sahip bulunmayan uzak ülkelere gönderdi. Oralara gittim. Benden önce hiçbir kralın geçemediği dar yollardan ve dik geçitlerden geçerek ordularımı ilerlettim. Yavaş ilerlediğim zaman arabama bindim, ilerleyişin zorlaştığı zamanlarda tunçtan baltaların yardımıyla ilerledim (yani yeni bir yol açıldı). Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş arabalarını ve savaşçıları ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım e tıpkı Adad'ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanlarıda mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz'e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazinelerini ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onlara tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine dair ant içirdim.

⁴⁶ H.Klengel, "Tukulti-Ninurta I., König von Assyrien" Das Altertum 7/2-1961, 57-77; B.B. Piotrovski; Urartu, 43 vd.; M.Salvini, NU, 45 vd.; A.Goetze, Kleinasien, 185 vd., M.T.Tarhan, UNK, 177 vdd.

⁴⁷ ARAB I, 236; ARI II, 30.; M.Pehlivan, Daya (e)ni, 7 vd; A.Çilingiroğlu, UT, 7;

⁴⁸ "Yukarı deniz'in" Karadeniz olması gerektiğini ileri sürenler E.Herzfeld Tpe Persian Empire, 60 vd.; D.M.Lang, Armenia, 92; B.B. Piotrovski, Urartu, 44; L.M.Diakanoff, VDE 36-2, 1951, 277; G.A.Melikishvili, VDI, 34-4, 1950, 229; O.Belli. AUAnsl, 150; M.Pehlivan, Daya (e)ni, 31 ve dipnot, 24; "Yukarı Deniz'in" Van Gölü olduğu görüşünü ileri sürenler ise, E.Meyer, Geschichte des Altertums II-2, 379; A. Erzen, DAU, 25; E.Çilingiroğlu, UT, 11.

Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermemelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim...

Tiglath-pleser yaptığı bu seferle bütün Narrikrallarını ele geçirdiğini ifade ettikten sonra tanrı yeminlerine ek olarak, kralların çocuklarını rehin olarak Asur'a götürmüştür. Asur kralının zaferini belgeleyen yoncalı yazıtı" aynı zamanda bu savaşın Muş'un Bulanık ovasındaki Yoncalı Civarında yapıldığını göstermektedir⁴⁹.

"Tiglath-Pleser, güçlü kral, kainatın kralı, Asur ülkelerinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Dalaeni'ye tek uzanan Nairi ülkesinin Fatih, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi ".

Pırizma yazıtında antlaşmalar açısından önemli bulgiler bulunmaktadır. Tiglath-Pleser I'nın, 23 Nairi ülkesi kralına karşı savaştığını ifade etmesine rağmen, yazıtın devamında "... Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz'e kadar sürdüm" demektedir. Bu ifadelerde yukarıda belirttiğimiz gibi "Nairi ülkesi kralları" değil Nairi Konfederasyonu'na bağlı federe beyler olduğunu açıklamaktadır. Metinde antlaşma ifadelerini açık bir şekilde görmekteyiz. Bırakılan Nairi beylerine karşı 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi istenmiştir⁵⁰. Bu antlaşmaya uymaları için tanrılar huzurunda ant içirilmiştir. Ayrıca antlaşmanın uygulanması içinde Nairi beylerinin çocukları rehin olarak alınmıştır⁵¹. Sonuç olarak Nairi beylerini tekrar kendisine bağlamış ve yıllık vergilerini belirlemiştir. Bu antlaşma karşılıklı antlaşmadan çok tek tarafın koymuş olduğu kuralları karşı tarafın kabul etmesidir.

⁴⁹ ARAB I, 270; O.Belli, AUAns I, 150; M.Pehlivan, Daya(e) ni, 25.; ARI I, 30-31.

⁵⁰ Bölgenin hayvan ve maden yönünden zenginliği, istenen vergilerinde cinsinde belirlemektedir. Bk. M.Chahin, The Kingdom of Armenia, New-York, 1987, 45; Maxwell-K.R.Hyslop, "Assyrian Sources of Iran, Iraq "36, 1974, 139 vd.; F.Hancar "Aus der Problematik Urartus" AD XVIII, 1949, 101 vd., T.Özgüç, Altintepe II, Ankara, 1969, 1vdd.; N.K.Sanders, " Thracians, Phrygians and Iran "Thracia III, 1974, 195 vdd; O.Belli, Urartu A.Metalworking Center, in the First millennium, B.C.E., 1991,

⁵¹ "Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım" ARAB, 236; O.Belli, AUAns I, 150; Bu ifadelerden daha önce yapılan antlaşmalara Nairi Beylerinin uymadıkları için rehin alma yoluna gidilmiş olmalıdır.

Bu yazıt Asur kralının yayılmacı politikasında güzel bir belgesidir. Asur kralının amacı yalnızca bölgenin zenginliklerini ele geçirmek ve yağmalamak değildi. Bununda esir aldığı beylere iyi mumele ederek, Nairi ülkesi üzerindeki otoritesini daha da artırmak istemiştir⁵².

Yoncalı yazıtında ise Nairi ülkesinin sınırlarını vermiştir. Bu sınırlar Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanmaktadır. Yine Tiglath-Pleser'in saltanatının üçüncü yılında (M.Ö.1112) yaptığı seferden bahsederken Daiaeni kralı Sieri esir aldığını şu sözleriyle belirlenmiştir⁵³.

..... Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm... "

Nairi'nin sınırlarını belirleyen Daiaeni⁵⁴ ve Tumme⁵⁵ için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bizce en uygun olanı Daiae'nin Sarıkamış'la Aşkale arasında yani Nairi'nin kuzeyinde, Tumme ise Van Gölü'nün güneybatısında olmalıdır.

Burada ilgi çekici bir durumda diğer Nairi ülkesi beylerinin adları verilmezken, Daiaeni kralının adının verilmesidir ki, biz bunun Daiaeni'nin bu dönemde kazanmış olduğu önemle ifade etmeyi uygun bulmaktayız.

Asur krallığı bu güçlü kralın ölümünden sonra 200 yıl boyunca yani Asurnasir-pal tahta geçişine kadar hep gerilemiştir. Bu süre içerisinde Asur-bel-

⁵²ARI, 693, O.Belli; AUAns I, 150.

⁵³ ARAB I, 237; M.Salvini. NU, 51-52; N.Adontz, HA, 54; M.Pehlivan, Daya (e) ni, 25 vd.

⁵⁴ Daiaeni/Daya(e)ni-Diau(e)hi'nin lokalizasyonu için farklı görüşlerin ortaya çıkışındaki temel problem, Dayaeni=Diauehi'nin özdeş olup olmadıkları ve Asur ve Urartu zamanındaki konumlarının bilinmeyişinden kaynaklanmaktadır. Farklı görüşler için bk., G.A. Melikishuli VDI 34/4, 1950, 26; I.M.Diakorof, VDI 36-2, 1951, 297. N.Adontz, H.A.Zot; M.Salvini, NU, 22,23; G.A.Melikisvili, VDI 47-1, 1954, 234; I.M.Diakonoff-S.M. Kaskai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden, 1981, 26; J.V.Kinier-Wilson, "The Kurbal Statue of Shalmaneser III", IRAQ XXIV-2, 1962, 104 vdd.; C.A. Burney, "A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", AS XVI, 1966, 50 vd; C.A.Burney-D.M.Lang, PHAAC, 136-138; R.D. Barnett, "Urartu" CAH III, ; H.F. Russel, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia,According to the Assyrian Sources" AS XXXIV, 1984, 185 vd.; M.T.Tarhan, "The Structure of the Urartian State "AnAr IX, 1983, 302;A.Çilingiroğlu, UKS, 6 vd; Bu konudaki en geniş ve en yeni çalışma bk, M.Pehlivan. Daya(e)ni; V.Sevin, Urartu Krallığının Traihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul, 1979, (Basılmamış Doç.Tez), 154.

⁵⁵ M.Salvini, NU, 22 vd.; J.V. Kinnier-Wilson, IRAQ, XXIV, 1962, 106 vd.; C.A. Burney, AS XVI, 1966, 59 vdd.; A.Çilingiroğlu, UKS, 8 vd. DT, 9 vd.; Nairinin güney sınırlarıyla ilgili diğer bir kaynak Sebene-su yazıtıdır. Bk. ARAB I, 271, ARAB I no 440, ARI II, no 607; S.Parpola, Neo-Assyrian Toponyms, (=AOAT, 6) Neukirschen-Vluyn, 1977, 208 vd.; M.Streck, 2A, XV-1900, 296. M.T. Tarhan, AnAr VIII, 198x, 101 ve dipnot 145,147.

kala'nın saltanat yıllarında Uruadri ve Nairi ülkesi ve bu ülkeler içinde yer alan topraklarla ilgili Asur kaynaklarında bilgi bulunmaktadır. Bu kralın ölümü üzerine Asur kaynakları tekrar susar. Bütün bu gelişmelerin arkasında Arami güçleri yatmaktadır. Asur devletinin yayılmacı politikasına büyük bir darbe vurmuştur. Arami kabilelerinin Suriye çöllerinde yaşayan göçebe kabileler olduğu bilinmektedir. Bu kabilelerin Hitit İmparatorluğunun çöküşü ve Asur'un zayıflamasından yararlanarak Tukulti Ninurta I öneminden itibaren devamlı bir sızıntı hareketiyle tarih ve kültür şehirlerine doğru akın etmeye başlamışlardır. Özellikle XI ve X. yüzyıllarda tam manasıyla Arami etkisi görülmektedir. Neticede Arami VII. yüzyıla kadar olan dönemde Kuzey Suriye'nin tamamına ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmına hakim olmuşlardır⁵⁶. Asur devletinin gerilemesindeki en önemli etken olarak bunları görmekteyiz. Aynı zamanda Asur'un bütün gücünü bu kabilelerle mücadeleye sarfettiği için Nairi ve Uruatri konfederasyonlarının güçlenmesi de önlenememiştir.

Asur kaynaklarında Uruatri ve Nairi ülkelerine seferler yapıldığını Adad-Nirari III (M.Ö.911-891)'nin yıllıklarından öğrenmekteyiz⁵⁷. bu seferler sonucunda Uruatri ülkesi zaptedildiği gibi Kumane, Mehri, Kirhi ve Alzi ülkesinin ele geçirildiği belirtilmektedir. Tukulti-Ninurta II'ye ait yıllıklarda Nairinin sefer düzenlediği belirtilmektedir⁵⁸. İlk defa Nairi ülkelerinden bahsederken "güçlü Nairi ülkeleri" tabiri kullanılmış olması önemlidir. Yine Asur yıllıklarında Asur-nasir-pal (M.Ö. 883-859) dönemine ait yazıtlarında Uruatri ve Özellikle Nairi ülkelerine yapılan seferlerden söz edilmektedir⁵⁹. Bu yazıtlardan "Kurkh Monolith"⁶⁰'de Nairi üzerine yapılan sefer ve kazanılan zaferden bahsettikten sonra onları nasıl bir antlaşma ile kendisine bağladığını şöyle anlatmaktadır⁶¹:

501- Nairinin 250 surla çevrili şehrini ve kuvvetli sınırlarını

⁵⁶ F.Kinal, Arami sızmasının genel bir dağılımını vermiştir. bu dağılıma göre Bit-Zamani kabilesi Diyarbakır civarına, Bit Adini Fırat'ın büyük kavsi içine, Bit Agusi Fırat ile Karasu arasına, Bit Gabbar Gaziantep civarına , Bit-Brutaş kabilesi ise Kayseri civarına kadar yayılmışlardı. Bk., F.Kinal, EAT, 233; Ayrıca Bk., M.Salvini, NU,62; M.T.Tarhan, AnAr VIII, 1980, 90 ve dipnot 79; A.Çilingiroğlu, UT, Zovd.; V.Sevin, Yeni Asur Sanat I, Ankara 1991, 7 vd; A.Dupont-Sommer, Les Arameens, Paris, 1949, 24.

⁵⁷ ARAB I, 360-361.

⁵⁸ ARAB I, , 402,405.

⁵⁹ ARAB I, 437,483.

⁶⁰ ARAB I, 497,501.

⁶¹ ARAB I, , 501.

yıkarak Nairi'yi harebeye çevirdim. Onların ürünlerini ele geçirdim, saman ve hububatı ise Tushha şehrinde yığdım... Amma-Pa'li'ye karşı ki, Bu Zamânî'nin oğludur. Onun yanında olanlar (soyluları) baş kaldırmışlardı, Ben Amma-Pa'li'nin öcünü almak için sefere çıktım (yola koyuldum). Silahlarımın şiddetinden ve benim hakimiyetimden (üstünlük) korktular, ve 40 tane hayvan ve insan koşum takımlarıyla donatılmış orabaları, 400koşulu at, 2 talent gümüş, 2 talent altın, 100 talent kurşun, 200 talent bakır, 300 talent demir, 1000 bakır kap, 2000 bakır tava ve tepsi, 1000 tane parlak renkli yünden yapılmış elbise ve keten elbise SHA-odunundan yapılmış masalar. Altından kaplanmış ve fildişinden yapılmış kanepeler, onun sarayının hazineleri, 2000 sığır, 5000 koyun, Zengin çeyizle kızkardeşi ve onun yanlarında olanların (soyluların) kızları ve zengin çeyizlerini bana verdiler. Bur-ramânu ki, o bir günahkardır, başkaldırandır (asidir). Onun derisini yüzerek derisini Sinabu şehrinin duvarları üzerine gerdim. Onun kardeşi İlânu'yu hükümdar tayen ettim. 2 mina altın, 13 mina gümüş, 1000 koyun, 2000 gur hububat (?)...kadar.. Savaş vergisi yükledim. Beden önce Nairi topraklarına gitmiş olan Asur kralı Shalmaneser, Sinabi ve Tidu kalelerini ele geçirmişti. Fakat Arumulular Nairi'deki kaleleri zorla ele geçirmilerdir. Ve ben onları kandım için geri aldım. Nairi ülkesindeki, Asur kalelerini elinde tutan Asurluları ayakları altında Arumulular ezmişti. Bun bu Asurluları şehirlerine ve harap olan evlerine yerleştirdim. Ve onların huzur içerisinde oturmalarını sağladım.

Yukarıdaki metinde açık şekilde anlaşıldığı gibi Nairi ülkeleri yenilgiye uğratılmış sonuçta yapılan antlaşmaya göre savaş tazminatı ödemeye ve yıllık vergi vermeye zorunlu tutulmuştur. Bu antlaşmada ödenen savaş tazminatları ve yıllık vergilerin zenginliği bölgenin ekonomik zenginliğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Asur-nasir-pal⁶²; "... zengin çeyiziyle kızkardeşi ve onun yanlarında olanların (soyluların) kızları ve çeyizlerini bana verdiler...." demekle yenilgiye uğrattığı güçleri kendisine akrabalık bağıyla bağlayarak kontrolü altında tutmak ve isyan etmelerini önlemek istemiştir. Antlaşma metni diyebileceğimiz bölümden tarihi bir sonuç çıkmaktadır. Bu da

⁶² ARAP I, 501.

Asur-nasir-pal (M.Ö.883-859) döneminde Nairi ülkelerinin-Aramî istilasî altında olduğudur. Aynı zamanda Nairi ülkelerinde olmasına rağmen Asurluların eline geçmiş olan ve halkını Asurluların oluşturduğu Sinabu ve Tîdu şehirlerinden bahsetmektedir⁶³. Söz konusu şehirlerde Aramî istilasına uğramışlardır. Her iki şehri yeniden ele geçirerek Asura bağladığını da belirtmektedir⁶⁴. Bu sefer sırasında 250 Nairi şehri yağmalanmış, yakılıp yıkılmıştır.

Asur-nasir-pal yine yazıtında⁶⁵ Nairi ülkesinin ürünlerini ele geçirdiğini belirtmektedir : "... Nairi ülkesinin ürünlerini ele geçirerek, Tussha Damdamusi, Sinabu ve Tîdu şehirlerinde ülkemin kuvvetlerini (ordum) için yığdım..." Ayrıca şehirlerini harebeye çevirdiğini, vergi yüklediğini, zorla insanların iş gücünden faydalandığını ve müfettişler gönderdiğini belirttikten sonra kendi yöneticisini, Nairi ülkelerini yönetmek üzere bölgeye gönderdiğini belirtmektedir. Bu da Asur-nasir-pal'in merkeziyetçi bir devlet yapısından yana olduğunu göstermektedir⁶⁶. "... Onların yehirlerini yaktım, yıktım yığınlar ve harebelere çevirdim; Feodal borçlar⁶⁷, zorla iş ⁶⁸ ve müfettişleri ben bu ülkeye yükledim. kendi yöneticimi onları yöneltmek üzere tayin ettim. Hizmetimi, silahlarımın şiddetini ve hakimiyetimin korkusunu Nairi ülkesinin üzerine septim."

Asur-nasir-pal'in Uruatri ve Nairi ülkeleri üzerine sıkça sefer düzenlemesi, bu konfederasyonların artık Asur için tehlike arz etmeye başladığını göstermektedir. Nairi ve Uruatri kanfederasyonları gelişimlerine paralel bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu iki konfedaerasyon coğrafi konumları gereği kendi kabuğuna çekilmiş yapılarından, Asur devletinin düşmanlığı sonucunda, toparlanmayı başarmıştır. bu konuda, M.T.Tarhan⁶⁹ aynen şunları söylemektedir :

"Doğu Anadolu'da aşılmaz doğal engebelerin -bir anlamda- izole ettiği, adeta kendi kabuğuna çekilmiş olan Urartular, M.Ö.XIII

⁶³ Bu şehirlerin kendinden önceki Asur krallarından Salmanassar zamanında feth edildiğini belirtmektedir.

⁶⁴ ARAP I, 501. T.A.Olmstead, History of Assyria, 81 vdd.

⁶⁵ ARAP I, 502,

⁶⁶ ARAP I, 502; T.A. Olmstead, 90; M.T. Tarhan, AnAr VIII, 1980,80; M.T,Tarhan, UNK, 180 vd.,

⁶⁷ Yüklenen vergiler olmalıdır

⁶⁸ İnsanları zorla çalıştırmak

⁶⁹ M.T.Tarhan,, AnAr VIII, 1980, 80; Kıymetli hocanın görüşlerine katılmaktan kıvanç duyuyorum. Ayrıca, bk., M.T.Tarhan, UNK, 80 vd.

yüzyıldan itibaren, Assur'un düşmanlığı ve baskısı neticesinde, silkelenerek toparlanmaya başlamışlar ve güney sınırlarının ötesindeki uygar dünyanın gerçek varlığından haberdar olmuşlardır. Ancak, kendilerine çok pahalıya mal olan ve tüm tarihleri boyunca süregelen bu kanlı ilişkiler, gelecekteki Urartu'yu yeni yapısıyla ortaya çıkarmıştır. Bize göre, düşman Assur, gerçekte Urartu'nun dış dünyaya kapalı olan pencerelerini -dolaylı olarak- yavaş yavaş aralamış ve açmıştır."

Konfederasyonların irleşik hareket etme arzularının artması merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. M.Ö. IX yüzyılda bu iki konfederasyonlar birleşerek "Birleşik Urartu Devleti"ni oluşturmaktadır⁷⁰. Aslında bu devre bir geçiş sürecidir. Konfederasyonların aynı potada erimek için gayret sarfettikleri devredir. Kurucu krallar olarakta adlandırılan, Birleşik Urartu Devletinin ilk kralları dönemini kısaca ele alalım.

B. KURUCU KRALLAR DÖNEMİNDE URARTU

Urartu'da merkezi sisteme yönelik organizasyonlar Lapturi/Lutipri döneminde başlamıştır⁷¹. Asur kaynaklarında bu kralın adına Assur-Nasirpal II'nin (M.Ö.883-859) yazıtlarında rastlanmaktadır⁷². İkinci saltanat yılına ait yazıtlarda şu bilgiler bulunmaktadır⁷³:

"... Nirbu ülkesinden hareket ettim, Tusha şehrine yaklaştım. Tusha =şehrini restore ettim... kendimin bir tasvirini yaptırdım, övüncümü, görkemli büyük gücümü ve Nairi ülkelerinde yapmış olduğum cesurca harekâtı üzerine yazdım ve onu Tusha şehrinin içine dıktım..... Yuksulluk ve açlık nedeniyle, diğer (ülkelere ve) dağlara, Supre ülkesine gitmiş olan fakir Assurlular'ı

⁷⁰ M.Salvini, NU, 79 vdd.; B.B.Piotrovski, Urartu, 45; M.T.Tarhan, UNK, 80 vdd., M.T.Tarhan, AnAr VIII, 1980, 99 vd; M.T.Tarhan, TTKong. IX, 1981, 226. E.Bilgiç, "Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi" TAD IX-1, 1959;

⁷¹ Urartu kaynaklarında "Büyük kral Lutipri'nin oğlu" olarak geçmektedir. Bk., Madır Burcu, str.1, F.W. König, HCh I, no 1a-c; G.A. Melikishvili, UKN, no. 1-3; M. Salvini, NU, 13 vd; E.Bilgiç, TADIX-1, 1959, 44 vdd.; M.T.Tarhan; UNK, 72 vdd; M.T.Tarhan, AnAr VIII, 1980, 82; A.Çilingiroğlu UT, 37 vd.; A.Erzen, DAU, 27 vd.; Çağdaş Asur kaynaklarında bu kralın ismi Lapturi olarak geçmektedir. Bk., ARAB I, no. 437 vdd.

⁷² Geniş bilgi için bk., A.K.Grayson, "Studier" in Neo-Assyrian History The Ninth Century B.C. "BIO XXXIII/3-4, 1976, 134-145.; ARAB I, no, 437-502.

⁷³ ARAB I, no 466 vdd. ARI II/ no 550 cd; M.T.Tarhan, UNK, 72 vd.

geri getirdim ve onları Tusha şehrine yerleştirdim. O şehri. Nirbi ülkesindeki, şahsi malım ve orada kümelediğim hububat ve saman için aldım Nirbi ülkesinin insanlarından geriye kalanlar, evvelce silahlarımdan kaçanlar, (dağlardan) aşağı indiler ve ayaklarına sarıldılar. Onları, oturmaya elverişli olan şehirlere ve evlerine yerleştirdim. Vergi ve tributu-atları, katırları, davaları, koyunları, şarabı, bakır kapları- daha önce (verdiklerinden) daha ağır yaptım ve onları, bununla yükümlü kıldım onların oğullarını rehine olarak aldım."

"Tusha şehrinde kaldığım sırada Nirdun ülkesinden Tubusi'nin oğlu Lapturi'den ve (aynı) ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım. Ve Nairi ülkelerinin krallarından- arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını ve bakır kapları, davaları, koyunları ve şarabı- onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla yükümlü kıldım. Nairi ülkeleri arasından, (seferimden) dönerken, Kasari dağının ortasında bulunan Nirbu ülkesi isyan etti....."

Beşinci saltanat yılındaki bilgiler⁷⁴ :

".... Kasari dağını baştan başa geçtim ve ikinci kez, Nairi ülkelerinin içine indim. Sinigisa şehrinde bir gece kaldım. Sinigisa'dan hareket ettim ve geceleyin, Tubusi'nin oğlu Lapturi'nin tahkimli şehri Madara'ya yaklaştım. Şehir, çok kuvvetli idi ve dört sur duvarı ile çevriliydi. Şehre hücum ettim ve onlar, öncelikle benim silahlarımdan korktular ve onların eşyalarını, mallarını ve oğullarını hediye olarak onlardan aldım. Onlara merhamet gösterdim ve onların hayatlarını bağışladım. Tribut, vergi ve nezaret etmeyi onlara yükümlü kıldım., Şehri tahrip ettim ve yerle bir ettim ve onu bir toprak yığının ve harebe yığıntısına çevirdim. Madara şehrinden hareket ettim ve Tushan şehrine geldim".

"Tushan şehrinin içinde bir saray açtım. Nirdun ülkesinin tributunu -atları, katırları, bakır kapları, bakır tasları, davaları, sürüleri ve şarabı Tushan şehrinde kabul ettim. Tubusi'nin oğlu Lapturi tarafından yönetilen, Kasari dağının eteklerindeki 60

⁷⁴ ARAB I, 461 vdd.

kuvvetli, tahkimli şehri tahrip ettim, yerle bir ettim...."

"Assur'un, efendimin yardımı ile, Tushan şehrinden hareket ettim"

"..... Nairi ülkelerinin 250 kuvvetli, tahkimli şehrini tahrip ettim, yerle bir ettim onların, ülkesinin mahsülünü topladım, hububatını ve samanını Tusha şehrinin içine yığdım...."

Onsekizinci saltanat yılındaki bilgiler⁷⁵ :

Kultmuhi ülkesine yapılan seferler nedeniyle yine "Lapturi" den söz edilmektedir.

Urartu kayıtlarında, Lutipri adına, kendisinden birmüddet sonra tahta çıkacak olan oğlu Sarduri'nin yazıtında rastlamaktayız. Söz konusu yazıtta şöyle geçmektedir⁷⁶ : "Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'nin".

Lutipri dönemindeki olaylar hakkında fazla birbilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı, Assur-Nasirpal II'in yukarıdaki yazıtlarından da anlaşıldığı gibi Asur'a vergi vermek zorunda kalmıştır. Ödenmesi gereken vergilerin Asura taşınma işleride yine Lutipri/Lapturi'ye yüklenmiştir.

Birleşik Urartu devletinin tahtına Lutipri/Lapturi'den sonra Arame/Aramu geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz Asur kralı Salmanassar III'ün yıllıklarına dayanmaktadır. Asur kralı daha saltanatının birinci (M.Ö. 585) yılındaki olaylarda Urartu kralı Arame'den bahsetmektedir⁷⁷ : ".... krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında Hubuskia'dan hareket ettim. Sugunia'ya, Urartu'lu Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Cıvardaki 14 şehri ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi ülkesinin denizli'ne (Van Gölü) ulaştım ve Tanrılarıma kurbanlar kestim" Arame'nin şehrini ele

⁷⁵ ARAB I, no. 480.; ARI II, no. 587.

⁷⁶ F.W. König, HChI, no. 1. a,b,c; G.A. Melikishvili, UKN, no. 1,2,3.; M.T.Tarhan., UNK, 62.

⁷⁷ ARAB I, no. 598; M.T.Tarhan, UNK, 63; O.Belli, AUAns, 151.

geçirdiğini Balawat kapısının ilk bandında da vermiştir⁷⁸ : "Urartu'lu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim".

Asur kralı Urartu'nun kralı şehri Sugunia'yı ele geçirip yerle bir etmesinin üzerinden sadece iki yıl geçmesine rağmen Urartu'nun yeni bir kralı kent kurmuş olduğunu görmekteyiz. Bu da Salmanasar'ın bölgeden geçilmesinden kısa bir süre içerisinde toparlanarak yeniden teşkilatlanmaya başladığını göstermektedir. Salmanassar saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır⁷⁹ :

(3.) Saltanat Yılı (=M.Ö.856) Olayları :

Kol.II. str. 47 vdd : "..... Dalaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kralı şehri olan Arzasku'ya yaklaştım. Urartu'lu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaşınca, korktu ve şehrini terkedip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugahını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini , atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini, büyük miktardaki techizatlarını, dağlardan aşağıya indirdim. Aramu, hayatını kurtarmak için, dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harebeye çevirdim. Arzasku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim tahripettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığdım..... ondan sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklatarak öldürdüm. Sonra, Arzasku'dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım"

Salmanassar III saltanatının 15. yılında Dicle ve Fırat bölgesindeki Urartu egemenliğinde bulunan şehirler üzerine sefer düzenleyerek ticaret yollarını ele geçirme gayesindeydi. Böylece dünya devleti olma yolunda önemli adımlar atılmış

⁷⁸ ARAB I, 614; O.Belli, AUAns I, 151.

⁷⁹ ARAB I, no. 604 vd.; P.Hulin, "The Inscriptions on the carved Throne-Base of Salmanasar III", Iraq, XXV- 1963, 48 vd.; H.F.Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856. B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources 'AS XXXIV-1984, 190 vd.; D.Frankel, AKU, 7 vd.

olacaktı. Aynı zamanda Asur'un ihtiyacı olan maden yatakları ele geçirilecekti. Burada Asur krallarının uygulamaya çalıştıkları bir savaş taktiğininde görmekteyiz. Asur kralları gerek Uruatri, Nairi beylikleri ve gerekse Urartu devleti zamanında Urartu'nun vasali durumunda olan beylikler üzerine seferler düzenlemişlerdir. Amaç Urartu'nun maddi ve askeri destek sağlamasını önlemektir. Yani Urartu'nun Asur'a karşı bir ittifak oluşturmalarını engellemektir. Gerek Salmassar III ve gerekse daha sonra Asur tahtına çıkacak olan Sargon II bu taktikle başarıya ulaşmışlardır. Asur kralı saltanatının 15. yıl (M.Ö.844) kayıtlarındaki olayları şöyledir⁸⁰ : "Ennam'dan ayrıldım. Milid'in karşı tarafında, Fırat'ın yukarısına doğru ilerledim. Milid'li Lalli'nin vergisini, gümüş, altın, kurşun ve bakır olarak kabul ettim. Krallık tasvirimi yaptım ve onu Fırat nehrinin kenarına dikdirdim".

Devam eden yazıtında⁸¹ : "Fırat tarafında yaktım. Yağmaladım. Fırat'ın Asur'un,.....başladım. Ben ondan kabul ettim. Krallık armamı..... başladı. Geri döndüm Suhne'ye karışı ordumu düzenlibir şekilde yürüttüm, onların şehirlerini, komşularıyla birlikte zaptettim. Hazineleialıp götürdüm. Suhne'den hareket ettim yaklaştım..... büyük şehirlere. Onların askerlerinin çoğunu öldürdüm. Milidian'lı Lalli'nin vergisini altın, gümüş ve kurşun olarak kabul ettim. Kralı tasvirimi yaptım. Fırat Kıyısına Diktirdim"

Yine 15. yıla ait yazıtta⁸² : ".... saltanatımın 15. yılında Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle'nin kaynağına, suların kaynadığı yere, dağların kayalıkları üzerine kralı bir tasvirimi Urartu'lu Aramu'nun şehirlerini, Fırat'ın kaynağına kadar, tahrib ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Fırat'ın kaynağına doğru ilerledim.....".

Bu yazıtlardan başka Urartu ve Kralı Arame'den bahsedilen yazıtlarda vardır. Salmanassar yazıtların birinde. Daiznu Kralı Asia'dan vergi aldığını ve Asia'nın kentinin ortasına krali kabartmasını yaptığını anlatır⁸³. Salmanassar III dönemine ait yıllıklardan anlaşıldığı gibi. Urartu Merkezi devlet olma aşamasına Arame döneminde girmiştir. Tahta geçiş tarihini ve beylikleri nasıl bir organizasyona tabi tuttuğunu bilemiyoruz. Ancak bu kralın önce "Sugunia" daha sonra da "Arzaskun"u "krali kent" olarak kurmuş olduğunu görüyoruz. Bu

⁸⁰ ARAB I, 636; Keilschiftexle Aus Assur Historichen Inhalls II, no. 113.

⁸¹ ARAB I, no. 638; Asur Kralının Dicle ve Fırat boylarına yaptığı seferler için bk., A.Çilingiroğlu, UKS, 10 vdd.; S.Ağaladağ, Malatya Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁸² ARAB I, no. 660 vdd.; M.T.Tarhan, UNK, 65.

⁸³ ARAB I, 662; M.Pehlivan, Daya(e) ni. 27 vd.

gelişmeler Arama'nin merkezileşmeye doğru önemli adımlar attığını gösterir.

C. URARTU KRALLIĞI VE DIŞ POLİTİKASI

Güçlü Asur kralı Salmanassar III'ün Urartu üzerine yaptığı 4. seferinde (M.Ö. 832) yeni bir kraldan "**Seduri = Sarduri**" bahsetmektedir. Bu yeni kral, Asur'un akınlarından yıprandığı anlaşılan Arame'nin yerine tahta geçen ve başka bir kabilenin beyi olduğu bildirilen **Sarduri (M.Ö.840-830/825)**'dir. Sarduri ile Arame'nin kan bağıının bulunmadığı Sarduri'nin Madır Burcu (**Sardur Burcu**) yazıtından öğrenmekteyiz. Sarduri I bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır⁸⁴ :

"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nasri ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim" Sarduri I kendisininde açıkça ifade ettiği gibi Arame'den önceki kral Lutipri'nin oğludur⁸⁵.

Urartu devletinin, Arame ile Merkezi sistem kurmaya başladığını yukarıda belirtmiştik. Yeni kral Sarduri I, bu çalışmaları devam ettirerek Urartu devletinin sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamıştır. Asur kaynaklarında Urartu kralı Sarduri'den bahsetmektedirler. Asur kralı Salmanassar III, Daian emrine verdiği ordusunu Urartu'ya karşı sefere göndermiştir. Söz konusu yazıt şöyledir⁸⁶: "**Onu ordumun başına getirip Urartu'ya karşı (sefere) gönderdim. O Bit-Zamani ülkesine ve Ammar'a girdi (ve) Arsanıya'yı karşıya geçti. Urartu'lu Seduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O'nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum."**

Yazıtında anlaşıldığı gibi bu Asur komutanı Urartu kralını yenilgiye

⁸⁴ F.W. König, HChI no. 1 a,b,c; G.A.Melikishvili, UKN, no. 1,2,3; M. Salvini NU 13 vd.; C.F.Lehmann- Hayat CICH. no. 1,2,3; E.Bilgiç, TADIX-1, 1959, 45; A.Erzen, DAU, 27 vd.; M.T.Tarhan, UNK, 62 vd., O.Belli, AU Ans I, 152.; A.Çilingiroğlu, Urartu and Western Iran Manchester, 1976, 70-73, A.Çilingiroğlu, UT, 38.

⁸⁵ Sarduri ve babası Lutipri, mensup oldukları kabilelerle birlikte Mardin ve Midyat'ın kuzeyindeki "Kasiari" bölgesinden Van bölgesine gelmişler ve Van Gölü'nün güney-doğusuna yerleşmişlerdir. Bk., M.T.Tarhan, UNK, 78.

⁸⁶ ARAB I, no. 584; A.Çilingiroğlu, UT, 38.

uğratmış ve çok sayıda urartu askerini öldürmüştür. Ancak savaşın Murat nehrini (Arsania) geçtikten hemen sonra yapılması ve Urartu şehirlerinden hiç söz edilmemesi ilgiçektir⁸⁷. Sarduri söz konusu yenilgi üzerine başkentini Tuspa⁸⁸ya taşımıştır. Başkentini Tuspa'ya taşınmasının birçok nedeni vardır. Sarduri kendisinin dahil bulunduğu beyliklerin bu bölgede olması ve kendisini bir güvence altında görmek istemesinden dolayı başkenti Tuspa'ya taşımış olabilir. Asur'dan gelen saldırıları karşı başkentini daha doğuya kaydırılarak Asur tehdidinden daha uzak durmak ve güney batı bölgelerinin gelişmeye uygun olmadığı için, doğu ve kuzeyin yayılma alanı olarak seçilmesi sayılabilir.

Urartu kralı Asur'un bütün baskısına rağmen Urartu'yu merkezi bir devlet yapmayı başarmıştır. Ülkesini, Asur'un vasalı veya bir parçası değil onun rakibi olduğunu, yazıtında açık bir şekilde vurgulamıştır. Kendisini "Sar kışsatl-Dünya kralı" olarak ilan etmiş ve çeşitli ülkelerden vergi aldığını açıklamıştır. Kendinden sonra gelen Urartu kralları da Sarduri'nin almış olduğu ünvanları kullanacaklardır. Ancak Urartu devletindeki bu gelişmeler Asur kralı Salmanassar tarafından sıkı bir şekilde takip edilmekte ve gelişmeyi önleyici tedbir olarak seferler düzenlemekteydi. Asur kralı saltanatının 31. yılında Asur ordusunu, ordu komutanı Daian -Assur komutasında Hubuşkia ve Musasir ülkeleri üzerine sefere yollamıştır⁸⁹ : "Krallığının 31. yılında ikinci kez olarak yüzümü, Assur ve Adad'a çevirdim. Daian Assur'u ordularımın başında (Datana) Hubuşkian şehrine karşı gönderdim. Oradan haraç aldıktan sonra Sapparia'ya karşı Musasir ülkesinin kalesine karşı yürüdüm. Sapparia ve diğer 46 mussir şehirlerini zaptettim. Urartu'ların kalelerine kadar ilerledim. Şehirlerden 50'sini yakıp yıktım. Gilzanu'ya gelip dayandım, Uğu, Gilzanite'den ganimet olarak sığır, koyun, at aldım. Tabal ülkesini şehirlerinin üzerine gittim. Perria, Şitiuaria gibi kuvvetli şehirleri ve diğer 22 şehri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Üstlerine korku saçtım. Parsuan şehirlerinin üstüne yürüdüm. Buştı Şalahamanu, Kınıhamanu kaleleri ve 23 komşu şehri zaptettim. Savaşçıları kılıçtan geçirdim. Namri ülkesine dayandım Assur korkusu yüreklerine oturmuştu. Şehirlerini terk ettiler.

⁸⁷ Bu ilgiçeki problemlerin irdelenmesi için bk., A.Çilingiroğlu, UT, 38 vd.

⁸⁸ F.W.,König, HChI, 250 vd., G.A.Melikishvili, UKN, 443, vd.,; M.Diakonov, S.M. Kashkai, Geographical Names, 88-91.; M.T.Tarhan- V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve sivil mimariyeAit Yeni Gözlemler "AnAr IV-V, 1976-1977, 273 vdd.; O.Belli, AUAns I, 152;

⁸⁹ ARAB I, 588.

Vahşi ve dik dağlara kaçtılar. Şehirlerinden 250 sini yaktım, yıktım, tahrib ettim. Simesi geçidi ülkesinden Halman ülkesine geldim dayandım."

Salmanassar III yazıtının⁹⁰ devamında, Suâ, Omri'nin oğlu Iava'nın Musri ülkesinin, Suhi, Marduk-apal-unsur'un ve Hattina Karparunda'nın vergilerini belirtmektedir. Bu vergiler Asur'a nasıl bir zenginliğin aktığını göstermesi bakımından önemlidir. Yukarıdaki metnin bizce önemli yönü, Urartu'nun egemenlik sahasının, gelişmeye başladığının göstergesi olmasıdır. Urartu sınırları Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünü içine alacak şekilde genişlemiş, diğer yandan Musasir ülkesi sınırlarına kadar dayanmıştır⁹¹. Ancak bu yayılma politikasını geniş bir şekilde incelememiz için bu döneme ait yeterli sayıda yazıta sahip değiliz. Kral Sarduri I, Urartu'nun Merkezi bir sistem kurmasını başarmıştır. Kendisinden sonra gelen krallar onun atmış olduğu temeller üzerinde Urartu devletini yükseltmişlerdir⁹².

Urartu ahtına Sarduri I'den sonra oğlu İşpuini (M.Ö.830-825)⁹³ geçmiştir. Salmanassar III'ün yukarıda verdiğimiz saltanatının 31 yılındaki segerin, hangi Urartu kralına karşı yapıldığı belirtilmemiş olması kronolojide netliği engellemiştir. Bazı tarihçiler⁹⁴ İşpuini'nin M.Ö. 830 tarihinde tahta çıktığını ileri sürmekte ve Salmanassar III'ün 31. seferinde (M.Ö. 828)başarısızlığa uğraması üzerine oğlu Menua'yı krallığına ortak ettiğini belirtmektedir. İşpuini'nin tahta geçişi kesin olmamakla birlikte Urartu devletinin onun zamanında ve ortak krallık döneminde güçlendiği kabul edilmektedir.

Asur krallığının zayıflaması ve içişleriyle uğraşması Urartu devletinin gelişmesindeki önemli etkenlerden biri olmuştur. İşpuini babası Sarduri I'nin

⁹⁰ ARAB I, 589 vdd.,

⁹¹ ARAB I, 588; A.Çilingiroğlu, UT, 40 vd.,

⁹² B.B.Piotrovski Urartu, 80 vd.; D.Frankel, AKU, 10 vd.; A.H.Sayce-D.Litt, "The Kingdom of Van (Urartu)", CAH III, 1970, 173 vd.; S. Smith The Foundation of the Assyrian Empire " CAH III, 1970, 24; A.Erzen, DAU, 28;.

⁹³ Saltanat yılları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. M.T.Tarhan, AnAr IX, 1983'de yukarıda verdiğimiz tarihleri uygun bulmaktadır. V.Sevin, UKTKG, 38'de İşpuini'nin tek başına krallık süresini M.Ö. 830-828 olarak vermektedir. O.Belli, AUAnsl, 115'de M.Ö., 830- 810, A. Çilingiroğlu, UT, 41 vd.'da M.Ö.825/824-810; A.Erzen, DAV, 28'de M.Ö. 825-815; A.M.Dinçol-E.Kavaklı, AnAr Ekyayın 1, 17'de M.Ö.825-810; M.Salvini, "Zeittegel der Urartaischen König", Urartu Ein Wiederentdeckung. Rivale Assyriens, München, 1976, 15'de M.Ö.825-810 olarak verirler.

⁹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk., V.Sevin, UKTKG, 16 vdd.

politikasını devam ettirmiştir. Özellikle bayındırlık faaliyetlerini hızlandırmış yeni kentler ve kaleler kurmuştur. İşpuni'ye ait yazıtlarda Patnos⁹⁵, Zivistan⁹⁶, Kalecik⁹⁷ ve Aşağı Anzaf⁹⁸ kalelerini inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

İşpuni'nin tek başına krallık yaptığı kısa dönem içerisinde Urartu krallığı gelişmelerini sürdürmüştür. Genç Urartu krallığının sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık ovası, güneyde muhtemelen Tatvan ve doğuda günümüzdeki Türk-Iran sınırını belirleyen dağ silsilesine ulaşmıştı⁹⁹. Urartu'nun askeri ve siyasi egemenlik kurduğu bütün bölgelere askeri ve ticari yol şebekesi kurulmuştur. Bu yollar ve üzerinde yapılan kale ve garnizonlar Urartu'nun genişleme politikasının sonuçlarıdır. Uygulamaya konulan politika aynı zamanda devletin güçlü bir ekonomisini ve askeri örgütlenmesini gösterir.

Kral İşpuni tahta çıışından kısa bir müddet sonra oğlu ve halefi Menua (M.Ö. 810-786)'yı tahta ortak etmiştir. Urartu tarihinde ilk kez "Ortak Krallık" dönemi böylece başlamıştır. Ancak bu ortak krallığın hangi tarihte ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgiye henüz sahip değiliz¹⁰⁰. Ortak krallık dönemi sırasında, Asur krallığı M.Ö. 745 yılına kadar sürecek gerileme devresine girmiş bulunmataydı. Urartu kralları İşpuni ve Menua bu durumu çok iyi değerlendirmişler ve devletin genişleme politikasını yeni ataklarla sürdürmüşlerdir. Öncelikle dönemin kutsal şehirlerinden olan Musasir kentini savaş yapmadan ele geçirmişlerdir¹⁰¹. Bu şehrin ele geçirilişı Urartu devletinde

⁹⁵ F.W.König, HChI, no 5 a-b, G.A.Melikishvili, UKN, 14-16; K.Balkan, "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de bulunan Urartu Tapınağı ve kitabeleri, "Anatolia V, 1980, 133-158; K.Balkan, "Patnos'da keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu sarayı, Atatürk Konferansları-I, 1964, 235-243.

⁹⁶ F.W.König, HChI, no2-4; G.A.Melikishvili, UKN, 2-14; V.Sevin, UKTKG, 2; C.A? Burnen-G.R.J.

⁹⁷ F.W.König, HChI, no 5a; G.A.Melikishvili, UKN, 17; B.Öğün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamran (Semiramis) Kanalı, Ankara, 1970, 19 vd., 23 vd., 39.

⁹⁸ P.Hulin "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf" ASX, 1960, 205-207, Fig. 2, Lev. XXVII-C.; C.A.Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" AS VII, 1957, 45.; kalenin inşayazıtı ele geçirilmiştir. Özetle yazıt şöyledir, "Sarduri oğlu İşpuni, bu sarayı inşa ettirdi." O.Belli, "Van-Anzaf Urartu Kaleleri kazısı" Arkeoloji ve sanat 54-55, 1992, 13 vdd.; O. Belli, " Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992) " Arkeoloji ve sanat 58, (özel sayı) , 1 vdd; halen dğevaem etmekte olan kazı çalışmalarına O.Belli hocamla birlikte katılmaktan sonsuz kıvanç duymaktayım.

⁹⁹ V.Sevin, UKTKG, 11.

¹⁰⁰ Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüyşse de henüz hiç biri kesinlik kazanmamıştır. Bk., M.N. van Loon, Urartian Art, 1966, 11; C.A. Burney- D.M. Lang, PHAAC, 133; A.Çilingiroğlu, UT, 42 vdd.; V.Sevin, UKTKC, 14 vdd.

¹⁰¹ Musasir kentinin. Urartuca ismi Ardini'dir. Sargon II'nin 8. seferi (M.Ö.714) ile Asur egemenliğine girişine kadar Urartu devletini en önemli kutsal şehirlerinden biri olarak

hiç alışık olunmayan geniş çaplı törenlerle kutlanmış ve tanrılara kurbanlarsunulmuştur¹⁰². Urartu kralları Urartu dininde yapmış oldukları reformlar ile farklı din ve tanrılara önem vermişlerdir. Bu yaklaşım urartunun yükselişindeki temel nedenlerden biri olarak görülmüştür.

Urartu devletinin doğuya ve kuzeye olan genişleme politikasının bu dönemde güneye ve kuzeybatıya kaymaya başladığı görülür. Ancak kuzeyin eski önemini koruduğu ve zaman zaman bu bölgeye seferler yapıldığını söyleyebiliriz. Urartu kralları, Urmiye gölünün güney batısına doğru sefere çıkmadan önce yukarı Zap bölgesinin Başkale ve Zagros vadilerinin giriş kapılarını kontrolü altına almak zorunda olduklarını anlamışlardır. Musasir şehrinin de içinde bulunduğu bu yaylaya egemen olan güç Urmiye gölü ve çevresinde bulunan stratejik topraklara da egemen olması kaçınılmazdı¹⁰³. Sonuç olarak yukarıda ifade ettiğimiz gibi bölge Urartu kralları tarafından ele geçirilmiştir. Muhtemelen bu bölgede bir eyalet merkezi kurulmuştur. Yine aynı bölgede olduğu tahmin edilen Şapparia kentinin de ele geçirilmesi Urartu'nun genişleme politikasının uygulamasında olumlu bir gelişme olarak görülmüştür¹⁰⁴.

İşpuni ve Menua'nın, Musasir-Kelisin seferi sırasında Uşnu-Solduz vadilerine kadar ilerlemiş olduğunu Kalatgah'da bulunan bir yazıttan anlamaktayız¹⁰⁵ : Urartu krallarının Urmiye gölü ve çevresine sefer yapmalarına engel oluşturacak herhangi bir durum kalmamıştı. Sonuçta İşpuni ve Menua arzuladıkları Urmiye seferine çıkmışlardır. Bu sefer hakkındaki geniş bilgileri aşağıdaki "Karagündüz yazıtı" vermektedir¹⁰⁶ :

I- İşpuni ve Menua bu steli Tanrı Haldî'ye diktiler.

kalmıştır. Urartu kaynaklarında geçici şekli için bk., I.M.Diakonof-J.M.Kashkai, Geographical Names, 9. Urartu egemenliğine geçişi için bk., W.C. Benedict "Urtian-Assyrian Inscription of Kelishin", JAOS 81, 359-385.; G.A.Melikishvili, UKN, 19; F.W.König, HChI, 9.

¹⁰² "Meherkapı" yazıtında kurban sunulan tanrılar ve kurban listeli verilmiştir. Geniş bilgi için bk., G.A.Melikishvili, UKN, 27; F.W. König, HChI, 10.

¹⁰³ B.B.Piotrovskii, Urartu, 86; V.Sevin, UKTKG, 16 vd.

¹⁰⁴ Urartu devleti kurmuş olduğu eyaletlere EN.NAM adı verilen valiler atamıştır. Musasir şehrine atanan EN.NAM'ın "İşpuni oğlu Sarduri" kuvvetle muhtemeldir.

¹⁰⁵ Uzne Solduz, Azerbaycan'ın tarıma elverişli ovalarıdır. Geniş bilgi için bk., P.E.Zımansky, Ecology and Empire: The structure of the Urtian of the Urtian State, Chicago, 1985, 20 vd.; Yazıt için bk., M.L.van Loon, "The Inscription of Ispuni and Menua at Qalatgah, Iran" JNES 34, 1974, 201 vd. Ayrıca bk., A.H.Sayce-D.Litt, CAH III, 1970, 174; V.Sevin, UKTKG, 22.

¹⁰⁶ F.w.König, HVHI, no 7; G.A.Melikishvili, UKN, 24.

II- Haldi arabasıyla gitti Mesta şehrini yakıp yıktı. Barsua ülkesini yerle bir etti.

III- Haldi'nin heybeti, arabasının heybeti ve Haldi'nin gücü sayesinde İşpunı ve Menua, Mesta Şehrî'ne karşı yola çıktılar. Beraberlerinde 106 araba, 9374 süvarî, (2) 2704 piyade (yaya) vardı.

IV- Tanrı Haldi İşpunı ve Menua'dan önce gitti. Mesta, Gua, Saritu, Nigibi şehirleriyle Barsua Ülkesini aldılar.

V- Oralardan elde edilenler (ganîmetle) :

(2) 0480 erkek

(1) 04 (60) savaşçı

(2) 6600 savaşçıların kadınları

1120 at

(1) 2000 sığır

165 Deve

(2) 05000 koyun

(20) 480 ölü

460 savaşçı

(26) 600 savaşçıların kadınları

(1) 120 at

12000 sığır

165 deve

(2) 05000 koyun

VI- İşpunı ve Menua Tanrı Haldi'nin kudretli ile daha ilerî gittiler.

Yapılan başarılı sefer sonucu Urartu devleti sınırlarını genişlettiği gibi verimli tarım ovalarına, ihtiyaç duyduğu insan ve hayvan potansiyeline ulaşmıştır. Urartu krallarının Van Gölünün kuzey ve kuzeydoğusuna askeri seferler düzenlediği Van'da bulunan bir yazıt "Kasımoğulları yazıtıyla"

kanıtlanmıştır. Bu bölgelere düzenlenen seferle bol miktarda at, sığır ve koyun ganimet olarak elde edilmiştir. Söz konusu yazıtlar şöyledir¹⁰⁷ :

I- İşpuni ve Menua bu stell Tanrı Haldi'ye diktiler

II- Haldi arabasıyla gitti Uiteru-lular üzerine yürüdü, O Luşa üzerine yürüdü, O Katarza üzerine yürüdü.

III- Haldi'nin heybeti, arabasının heybeti ve Haldi'nin gücü sayesinde İşpuni ve Menua Luşa'ya karşıyola çıktılar.

IV- Beraberlerinde 66 araba , 1460 süvari, 15760 savaşçı katılıyordu.

V- Tanrı Haldi İşpuni ve Menua'dan önce gitti. Onlar aslında Luşa'yı, Katarza'yı getirdiler Krallar, onlar Anaşie şehrinin sınırında Magurutara şehrinin sınırında yürüyüşü bitirdiler.

Uiteru-lular, Luşa, Katarza,

Etiu-idli krallar

VI- Haldi'nin arabası Uiteru-idlilere karşı, Luşa'ya karşı, katarza'ya karşı ve Etiu-idli Krallara karşı gidiyordu.

VII- Haldi'nin heybetiyle Haldi'nin arabasının heybetiyle İşpuni ve Menua gittiler. Onlar koptular (=uzaklaştılar) Uiteru-idleri, Luşa'yı, katarza'yı Etiu-idli krallar, onlar dinlediler..... yol, Anaşie şehri içinde bir stel diktiler.

VIII- Oradan elde edilenler (ganimetler):

(1) 26 at

13540 [+x] sığır, 20785 koyun

....."

Yine "Eleşkirt-Toprakkale yazıtında" bölgeye yapılan sefer anlatılmaktadır¹⁰⁸ :

"....."

¹⁰⁷ F.W.König, HChI, 5-6; G.A.Melikishvili, UKN, 20-22.

¹⁰⁸ F.W.König, HChI, 6b; G.A.Melikishvili, UKN, 23.

II- Haldi'nin heybetiyle, arabasının heybetiyle İşpuni ve Menua Luşa'ya doğru gittiler. Onlar aslında Luşa'yı, Katarza'yı getirdiler krallar, onlar yürüyüşü Anaşie şehrinin sınırında tamamladılar....."

Urartu'nun dış politikada gösterdiği üstün başarılar, aynı zamanda ekonomik gelirlerin artmasını sağlamıştır Urartu devletindeki gelişmeleri kaygı ile izleyen Asur devletini harekete geçirmiştir. Ancak Asur devletinde bu dönemde bir saltanat değişikliği olmuştur. Kral Salmanassar III'ün saltanatının son yıllarında, oğullarından Asur-da'in-apli önderliğinde ayaklanma çıkmış ve bu ayaklanmaya 27 kent katılmıştır¹⁰⁹. Bu karışık dönem sırasında başa Şamsi-Adad V (823-811) geçmiştir. babasının zamanında başlayan büyük ayaklanmayı Babil Kralı'ndan aldığı yardımla bastırmayı başarmıştır. bu dönemde yukarıda belirttiğimiz gibi, Urartu devleti. Asur için tehlikeli bir şekilde büyüydü. Urartu'nun gelişmesini engellemek için yeni Asur Kralı harekete geçmiştir. Aşağıdaki vereceğimiz kayıtlarda, saltanatının birinci ve ikinci yıllarında, Urartu'ya karşı yaptığı seferleri anlatılmıştır.

Birinci yıl kaydı¹¹⁰ :

"Nairi'ye karşı yaptığım ilk seferde Nairi kralının tümünden atlarını vergi olarak aldım. O zaman bir kuş yuvası gibi Nairi'yi en uç sınırına kadar devirdim. Nairi ülkesinin Paddira'sından Kargamış'ın karşısında Kar-Salmanassar'a, Akad'ın sınırındaki Zaddi'den Enzi'ye, Aridi'den Suhi ülkesine Assur topraklarını tanrılarım Assur, Şamaş, Adad ve İştari'nin emrinde onları ayaklarım kapandılar."¹¹¹

İkinci Yıl Kaydı

"İkinci seferinde akıllı tecrübeli asker olan Mutarris-Assur (Rabshake)'yi ve bir bir hakimi Nairi'ye karşı askerlerimle birlikte sevk ettim. Güneşin battığı yerdeki Yukarı Deniz'e kadar yürüdüler. Mektira'nın oğlu Şarsina'nın (Hirsina) 300 şehrini Uşpina'nın 200 küçük şehriyle 11 büyük şehrini ele geçirdi. Orada yaşayanlara darbe indirdi. Ganimetlerini, eşyalarını mallarını, tanrılarını, çocuklarını kızlarını alıp götürdü. Şehirlerini yaktı, yıktı. Seferden döndüğünde

¹⁰⁹ Asurda çıkan karışıklık için bk., ARAB I, 715; A.T.Olmstead, History of Assyria, London, 1968, 153; V.Sevin,, YAS I, 10., V.Sevin, UKTKG, 33.

¹¹⁰ ARAB I, 716.

¹¹¹ ARAB I, 717.

Sunbai'de yaşayanlara darbe indirdi. Nairi krallarından atlarını vergi olarak aldı". Asur kralı, egemenliğinden çıkan bölgeler için devamlı seferler düzenlemişti. Arzusu kaybetmekte oldukları Urumiye Gölü ve çevresini, K.Suriye'nin büyük bir kısmını genç Urartu devletinden geri almaktı. Yine bölgeye yaptığı bir seferinden bahseden yazıtında¹¹² Gizilbunda üzerine yürüdüğünü Kinaki şehri'ni ele geçirdiğini, Karsibutu'lu Kiara, Sasiashhu'lu Titamaşka'nın atlarını vergi olarak aldığını ve Gizilbunda'lılarında sığındığı Uraş'daki kaleyi nasıl savaşıarak ele geçirdiğini anlatmaktadır. Yazıtına şöyle devam etmektedir :

'Şehre hücum edip ele geçirdim. Şehirlerinin dört yanını askerlerinin kanlarıyla yün gibi boyadım. Onlardan 6.000 kişiyi öldürdüm. Kralları Pirişati'yi 1200 savaşçısıyla beraber canlı yakaladım. Çok sayıda, bakır, altın, gümüş, kap, at, sığır, eşya ve ganimetler alıp götürdüm Şehirlerini yakıp yıktım. Sıbaru'lu Engur'un vergisini aldım"

İşpuni - Menua ortak krallığı döneminde bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Urartu devleti, aktif ve programlı gelişme politikasını uygulamaya koymuştur. Merkezileşmeye önem vermiş oldukları bu çağda, bütün Nairi beylerinin egemenlik altına alındığını söylemek mümkün değildir. Ancak bu merkezleşmenin arkasından yapılan dini reformlarla da desteklenmiştir. Sonuçta Urartu devleti, bölgenin önemli devletlerinden biri olmuştur¹¹³. Urartu'yu güçlü kılan sebeplerden biriside hiç şüphesiz ekonomik durumudur. Gerek kuzey ve kuzeydoğuya yapılan seferler sırasında elde edilen ganimetler, vergiler ve gerekse Asur devletinin ordusunda bulunan atların büyük bir kısmının temin edildiği Urumiye Gölü'nün güneyinin Urartu egemenliğine girmesi, ekonomik yönden güçlenmeyi sağlamıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın tarıma elverişli ovaları olan Uşnu ve Solduzun, Urartu egemenliğine geçmesi tarım alanında da zenginliğe ve yenileşmelere yol açmıştır. Sulama kanallarının açılmaya başlanması ile sulu tarıma geçilmiştir¹¹⁴.

¹¹²ARAB-I, 719.

¹¹³İşpuni ve Menua ortak krallığı dönemindeki, yerleşim yerlerinin lokalizasyonları için bk., I.M.Diakonof-S.M.Kashkal, Geographical Names, 8,48, 52,53,54, 62-63,102; V.Sevin, UKTKG. 14 vdd.; O.Belli, AUAM I, 155 vd., A.Çilingiroğlu, UT, 41 vdd.

¹¹⁴Tarımda yapılan yenilikler bu kral dönemindeki yazıtlarada yansımıştır. Karahan yazıtında açık bir şekilde ifadesini bulmuştur. "Sardur oğlu İşpuni hem yeni kale inşa etti, hem yeni bir bağ kurdu. Bir otlak (ve) yeni bir meyve bahçesi kurdu." Bu dönemde yapılan sulutarımlar ve açılan kanallar için bk., B.Öğün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şarrah (semiramis) Kanalı, Ankara, 1970; O.Belli, Van Bölgesinde Urartu Baraj ve

İşpuni - Menua dönemlerinde başlayan bu kalkınma ve gelişme hareketleri, Menua'nın (M.Ö. 810-786) Urartu tahtına geçişiyle artarak devam etmiştir¹¹⁵. Menua'nın uygulamaya koyduğu planının ana temeli Asur'un gerileme döneminden en son noktasına kadar faydalanabilmektir. Asur'un hammadde kaynaklarını ve önemli ticaret yollarını kendi egemenliği altına alarak Urartu için onları tehlike olmaktan çıkarmaktı. Bu planını uygulamaya koymuştu. Urumiye Gölü'nün güney kıyılarında bulunan Mennea¹¹⁶ ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir¹¹⁷. Parşua ve Mennea ülkesinin egemenliği tamamen Urartu'ya geçmiştir. Menna ülkesinin Urartu egemenliğinden kısa sürede çıkmasını önlemek için kaleler inşa ettirerek içine askerler yerleştirmiştir. Menua'nın bölgeye yaptığı bu sefer sırasında büyük bir ihtimalle Hasanlu kaleside yapılan savaşla yakılıp, yıkıldıktan sonra Urartu egemenliğine girmiştir. Kuzeybatı İran'dan Karadeniz'e giden önemli ticaret yolunun üzerine ve Uşnu ovasına hakim bir tepeye Kalatkar Kalesi inşa edilmiştir. Böylece Urartu'nun bölgedeki egemenliği, uzun süre sarsılmayacak şekilde kurulmuştur.

Van yazıtının¹¹⁸ sağ yüzünde Menua'nın Mennea seferinden sonra aynı yıl ordusuyla birlikte batıya sefere çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl içinde birbirinden çok uzak olan bölgelere (yaklaşık 1.200 km) sefer düzenlenmesi, Menua döneminde, Urartu devletinin ne kadar güçlendiğinin bir göstergesidir. Böyle büyük bir organizasyonu gerçekleştirmek için, çok güçlü orduya ve çok güçlü devlet örgütüne ihtiyaç duyulmaktadır. Menua'nın bu zorlukları başardığını yapmış

Sulama Sisteminin Araştırılması AST VI, 1988, 313, 331.; O.Belli, "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve sulama Sisteminin Araştırılması", 1991, AST X, 1992, 297-309.

¹¹⁵İşpuni - Menua ortak krallık döneminin, sonlarında yeni bir oluşum söz konusudur. Bu da üçlü sistem İşpuini oğlu Menua oğlu İnışpua çok kısa sürdüğü tahmin edilen bu dönemden sonra İşpuini'nin yönetimden ayrılması veya ölmesi ile Menua ve oğlu İnışpua ortak krallık dönemi başlamışsa da sebebi tam olarak bilinmeyen nedenden dolayı çok kısa sürmüştür. Urartu tarihinde ortak krallık sisteminin ilk ve son temsilciliğini bu dönem krallarında görmekteyiz. Geniş bilgi için bk., V.Sevin, UKTKG, 63-72; V.Sevin, Menua'nın oğlu İnışpua" AnAr VII, 1979, 1-14; O.Belli, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç eserleri" AnAr IV-V, 1976-1977, 177-225; Ayrıca kral İşpuini'ye ait asa ve Sadakta ele geçirilmiştir. Bk., O.Belli-E.Kavaklı, "Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası" AnAr VII-1979, 15-25; O.Belli, "Gaziantep Müzesinde Bulunan ve Kral İşpuini'ye Ait olan bronz Sadak" Arkeoloji Dergisi Özel Sayı 1, 1991, 11-14.

¹¹⁶Asur yazıtlarında Mennea olarak geçmektedir. Urartu yazıtlarında ise Mana şeklinde ifade edilmektedir.

¹¹⁷Bu seferle ilgili ayrıntılı bilgiyi Taştepe yazıtından öğrenmekteyiz. Bk., F.W.König, HChI, no. 18; G.A.Melikishvili, UKN, 29.

¹¹⁸F.W.König, HCM no 16; G.A.Melikishvili, UKN, 28.; A.H.Sayce-D.Lift., CAH III, 1970, 174.

olduğu seferlerden anlamaktayız¹¹⁹.

Van yazıtında Menua bu sefer sırasında Surishilini, Tarhigamani kentleri ve Sadelehini'yi ele geçirdikten sonra Hati ve Alzi ülkelerine varmıştır. Menua bu sefer sonucunda 2113 insanı ganimet olarak ele geçirmiştir. Van yazıtı fazla tahrip olduğundan bize fazla bilgi vermemektedir. Ancak Menua'nın batı seferi hakkında elimizde bulunan ikinci yazıtta oldukça çok bilgi bulunmaktadır. bu yazıt "Palu Yazıtı"dır. Batı seferiyle ilgili önemli bilgiler bulunduğu için yazıtı burada vermeyi uygun bulmaktayız¹²⁰.

Tanrı Haldi silaylarıyla (?) sefere çıktı. O, Sebeteria kentinin ülkesini zaptetti. O, Huzana kentinin ülkesini zaptetti. Supa(ni) kentini zaptetti. Tanrı, Haldi büyüktür, tanrı, Haldi'nin silahları (?) güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İspuini oğlu Menua sefere çıktı. O, Sebeteria kentinin ülkesini zaptetti. Hati ülkesine değin gitti

Tanrı Haldi içinbu yazıtı dikti (?). Sebeteria kentinde Haldi Tapınağını inşa etti. Sebeteria kenti O, Meliteia kenti kralı Suliehauali'nin hayatını, düzenli vergi ödemek koşuluyla bağışladı. Haldi'nin büyüklüğü sayesinde İspuini oğlu Menua, kudretli kral, Pianili ülkesi kralı, Tuspa kentinin egemeni (efendisi) Menua söyler : Bu yazıtı tahrip eden, (onu) silen, birbaşkasını bunu (bu işleri) yaparken gören, Haldi, Teiseba, Sivini ve (bütün) tanrılarca yok edilecektir. O, güneş ışığından yoksun edilecektir.....

Palu yazıtından anlaşılacağı üzere, Urartu Ordusu Murat vadii üzerinden Sebeteria¹²¹, Huzana¹²² ve Supa(ni)¹²³ ülkelerinin üzerine yürümüş ve buraları ele geçirmiştir. Daha sonra Hati ülkesine değin yürümüş ve Meliteia¹²⁴ kenti kralı Suliehauali'nin düzenli şekilde vergi (tribut) ödemeyi kabul etmesi sonucu batı seferini bu ülkenin sınırlarında bitirmiştir. Böylece Malatya Urartu

¹¹⁹ V.Sevin, Aynı yıl içinde Urartu ordusunun iki yönesefer yapmasının ancak Urartu ordusu içinde güney eyalet ordusu'nun varlığı ile açıklanabileceğini ifade etmektedir. Geniş bilgi için bk., V.Sevin UKTKG, 75, 75 vdd.

¹²⁰ F.W. König, HChI, no. 25; G.A.Melikishvili, UKN, 39; V.Sevin, UKTKG, 86.

¹²¹ Bugünkü Palu

¹²² Bugünkü Hozat

¹²³ Bugünkü Altınova

¹²⁴ Bugünkü Malatya, Palu yazıtında geçen yerlerin lokalizasyonu hakkında görüş birliği vardır.

devletinin Vasali durumuna gelmiştir¹²⁵. Malatya bölgesinin Hititler ve daha sonra Asurlular tarafından egemenlik altına alındığını bilmekteyiz. Hitit ve Asur krallarının bölgeye olan ilgisini Menua'da da görmekteyiz. Çünkü güçlü devletlerin ve kralların gözü, bölgenin maden yataklarıyla ünlü olması sebebiyle burada idi. Aynı zamanda coğrafi konum itibarıyla Kuzey Suriye, Orta Anadolu ile bağlantısını sağlayan önemli ticaret yolunda üzerindedir. İşte bu özellikler diğer güçlü kralları olduğu gibi Menua'yı da bu bölgeye çekmiştir. Sonuçta istediğini elde etmenin gururuyla geri dönmüştür.

Menua'nın güney ve batıya başarılı seferler yapmış olması onun kuzeyle ilgilenmesine engel oluşturmamıştır. Tahminen M.Ö.8. yüzyılın ilk yıllarından sonra kuzeye iki sefer düzenlemiştir. Bu seferler Erzurum ve Aras bölgelerine doğru gerçekleştirilmiştir. Menua'nın ilk seferi hakkında elimizde yazıtlar¹²⁶ bulunmaktadır. Bu yazıtlardan "Yazılıtaş"da Menua'nın Diavehi ülkesini ve bu ülke kralı kenti Sasilu'yu ve öteki kalelerini fethedip, seferini Seseti ülkesi ya da "Geçit ülkelerinin Zua kentinde son verdiğini, Diauehi ülkesi kralı Utupursi(ni)'nin ayaklarına sarıldığını, altın ve gümüş haraç ödediğini anlatır. Zivin yazıtı ise Sasilu kentinin zapt edilmesini anlatmaktadır. Bölgenin maden zenginliğinden ve Pasin ovası gibi bereketli bir oviden faydalanmak için kale inşa ettirmiştir¹²⁷.

Menua'nın kuzey'e Aras vadisine doğru düzenlediği sefer veya seferler hakkında en geniş bilgiyi "Körzüt Yazıtı"ndan öğrenmekteyiz. Söz konusu yazıt şöyledir¹²⁸ :

KÖRZÜT YAZITI

1. Tanrı haldi'nin gücü ile İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor;

¹²⁵ L.Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, 322; L.Delaporte, Malatya Aslantepe, Paris, 1990,45; A.Erzen, DAU, 29; V.Sevin, UKTKG, 87; A.Çilingiroğlu, UT, 63 vd;

¹²⁶ Bu seferle ilgili önemli bilgiler veren iki yazıt bulunmaktadır. Bunlardan biri Erzurum'un Horasan ilçesi yakınlarında bulunan "Yazılıtaş yazıtı"dır. F.W.König, HChI, no. 23; G.A.Melikishvili, UKN, 36; Diğer i ise Kars'ın Sarıkamış ilçesinin güneybatısında Süngütaş'da bulunan "Zivin yazıtı"dır. F.W.König, HChI, no. 24; G.A.Melikishvili, UKN, 37.

¹²⁷ Bölgenin coğrafi konumu, tarım ve maden zenginlikleri için bk., D.J.G. Slattey, "Urartu and the Black sea Colonies: An Economic Perspective" AL-RAFİDAN VIII-1987, 1-30; P.E. Zimansky, 27 vdd; Toplu bilgi için bk., M.Pehlivan, Daya(e)ni, 15 vdd.

¹²⁸ A.M.Dinçol, Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt "Ist Mitt. 26, 1976, 19-30; Bu seferle ilgili bilgi veren yazıtlar bulunmaktadır. Çölgert (Taşburun) yazıtı, F.W.König, HChI, no. 21-22; G.A.Melikishvili, UKN, 30-31; Başbulak (menuahinili) yazıtı, F.W.König, HChI, no 45; G.A.Melikishvili, UKN, 70.

Tanrı Haldi'nin kapıları ahublu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim. Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım (dua ettim)

- 2. Irekua kavminin ülkesine yöneldim. Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin ülkesini ele geçirdim. Etiuni şehrini yerle bir ettim. İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor: Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin**
- 3. O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği kralî şehrini . Haldi İşpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni şehrini ele geçirdi. Etiuni ülkesini (haraç ödenmesi şardıyla) affetti. 50.000 [... 100....] insanı**
- 4. [yılının] bunların bir kısmını öldürdüm bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına düştü, ancak biraz savaşçılara [.....]. tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini'nin oğlu**
- 5. Menua [.....] sa-a-i Tuspa şehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın (=kraliçe -) paralanı guni İşpuini'nin oğlu Menua [.....] Luhiuni şehri ile, Tuspa şehri ile**
- 6. Kadınlar gurdari [.....] Lu-i 'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia şehrini gurdari [.....] Lu-i Siad ülkesinin Altuguia şehri gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı, Tuspa şehrinin efendisidir.**

Yukarıdaki yazıtta ana hedef olarak tesbit edilen bölgenin Irekua olduğu anlaşılmaktadır. Irekua ülkesinin Transkafkasya'nın batı bölgesindeki Leninakan ve Iğdır ovası civarındır. Bu kabilenin kralî şehrini ele geçiren menua buraya yeni bir kale inşa ettirerek Menuahinili adını vermiştir. Menua'nın Aras vadisine doğru sefer yapmasının ardından, takipçileri Urartu sınırlarını çok daha kuzeye taşımışlardır. Bu durum Urartu devletinin güçlenmesi ve dünya devleti olmasını sağlayacaktır. Çünkü bölgenin zengin hammadde ve Üretim merkezleri artık Urartu devletinin egemenliği altına girmiş olacaktır.

Menua gerek askeri ve gerekse ekonomik alanda yaptığı faaliyetler sonucunda, Urartu'nun güney, batı ve Kuzey'indeki önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir. Ancak buralara yaptığı

seferleri yağma seferi olarak yapmamıştır. Genellikle ulaşılan bölgelerde kaleler inşa edilmiş askeri garnizonlar kurulmuştur. Egemenliği altına aldığı bölgelerdeki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir. Önemli ticari yolları eline geçirirken yukarıda bahsettiğimiz kaleleride bu yolların kontrolünü elinde bulunduracak şekilde inşasına özen göstermiştir. Kısaca Menua akıllı dış politikalarıyla bir yandan devamlı mücadele halinde oldukları Asur devletini dağlık bölgelerden azaklaştırmış ve güneydeki düz ovalar ile Akdeniz limanları arasındaki bölgeye sıkıştırmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Asur devletinin ekonomik yönden can damarı sayılacak bölgelerle bağlantısını koparmıştır. Menua batıda önemli bir merkez olan Meliteisih vasal duruma getirerek yıllık vergiye bağlamıştır. Aynı durum kuzeyde bulunan Diauehi krallığı içinde geçerlidir. Bu kadar başarılı bir dış politika izleyen Menua'nın kendinden sonra gelen Urartu kralları için de iyi bir örnek teşkil etmiştir.

Urartu tahtına Menua'dan sonra oğlu Argiştı I (M.Ö.786-764) geçmiştir. babasının politikalarını devam ettirmiştir., Ülke sınırlarını genişlettiği gibi imar faaliyetlerini de sürdürmüştür. Argiştı I dönemiyle ilgili yazıtlarda yapmış olduğu seferlerle ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Urartu döneminin en uzun yazıtı¹²⁹ da yine bu krala aittir. Argiştı'nın, Urartu'nun kuzeyinde bulunan ülkeleri üzerine sefer yaparak bölgeyi tamamen egemenliği altına almak istiyordu. Amacını gerçekleştirmek için saltanatının ikinci ve üçüncü yılında kuzeye sefere çıkmıştır. Horhor kroniğinde şöyle ifade etmektedir¹³⁰ : "... O yılda savaşçılarımlı topladım ve Diauehi ülkesine karşı sefere çıktım" Kuzey'e yapılan bu sefer sırasında önce Diauehi krallığı üzerine yürüyerek başkenti olan Şaşıluyuele geçirmiş daha sonra bölgedeki diğer şehirleri egemenliği altına almış ve EN.NAM olarak adlandırılan valileri bu ülkeleri yönetmek için görevlendirilmiştir¹³¹.

Yenilgiye uğratılan Diauhe kralı haraç ve vergi ödeme şartı ile bağışlanmıştır. Diauehi kralının bağışlanmasının temel sebebi Urartu'nun ihtiyaç duyduğu zengin maden yataklarını işletilmesini sağlamaktır. Babası Menua zamanında kurulmaya çalışılan yeni devlet düzeninde Vasallar oluşturmak ve bu vasallardan yıllık vergiler olarak Urartu'nun güçlenmesini sağlamaktı. Böylece

¹²⁹ "Horhor Kroniği" olarak adlandırılan bu yazıt Van kalesinin güneybatısında yer alan Argiştı I'in kaya mezar odasının girişine ve çevresine yazılmıştır. Bk., G.A.Melikishvili, UKN 127; N.V.Arutjujan, Chorchorskawa Letopis' Argisti I, Epigrafika Vostoka, 7, 1953, 81 vdd. Yazıtın değerlendirilmesi için bk., D.Frankel., AKU, 11.

¹³⁰ G.A.Melikishvili, UKN 127;

¹³¹ G.A.Melikishvili, UKN 128; M.Pehlivan, Daya (e)ni, 36 vd.; A.Çilingiroğlu, UT, 66 vd.

bölgelere Urartu devleti fazlaca asker gönderme ihtiyacı duymayacaktı. Aynı zamanda bölgelerdeki maden yataklarının çıkarılması ve işlenmesi ile ilgilenmeyecek hazır ürünleri alacaktı. Yeni yapının en önemli elemanı görevlendirilen valilerin Urartu'ya sıkı bir şekilde bağlı olmasıdır. Argiştı I'nın Diauehi kralı Mannudibi'den aldığı vergi listesi görüldüğünde, uygulanan yeni sistemin doğruluğu görülecektir¹³²; 41 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, boğa, 100 sığır, 500 koyun, 300 binek atı... Argiştı I, kuzeyi¹³³ tamamen kendisine bağladıktan sonra kuzeydoğu'ya doğru sefere çıkmıştır (M.Ö.785)¹³⁴. Aras nehrini takip eden Urartu ordusu Çıldır Gölü ve Gökçe Göl civarında bulunan Tariuni ülkesi ve Uzinabitarna kentlerini ele geçirmiştir. Böylece Erzurum ve Gökçe Göl arasında kalan topraklarda Urartu devletinin sınırlarına dahil edilmiştir. Bu bölgelerden bol miktarda haraç alınmıştır. Haraç listesinde 1104 at ve 35.015 sığırın yanı sıra 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşçı ve 23.280 kadından oluşan 52.675 kişiyi Urartu ülkesine götürmüştür. Urartu kral saltanatının üçüncü yılında Gökçe Göl çevresinde yaşayan Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini toplulukları üzerine sefere çıkmıştır. Yine bu sefer sırasında bölgenin en büyük ülkesi Etiu¹³⁵ Urartu egemenliği altına girmiş ve bölgeden 20.279 kişi Urartu ülkesine taşınmıştır.

Kuzey seferlerini tamamlayan Argiştı batıya yönelmişti. Saltanatının dördüncü yılında Hate ülkesine sefere çıkmıştır. Horhor kitabesinde yapılan sefer şöyle anlatılmaktadır¹³⁶: "Tanrı Haldi sefere çıktı. Hate ülkesini ele geçirdi. Kral Hilaruda'nın ülkesini ele geçirdi ve Argiştı'nın önünde onları yenilgiye uğrattı.... Hate ülkesine karşı sefere çıktım. Niriba ülkesinin vadilerini ele geçirdim.... Tanrı Haldi'nin gücüyle Hate ülkesine karşı sefere çıktım. Tuatehi kabilelerinin ülkesini bağışladım. Melita kentinin, Piteria kentine dek gittim".

Argiştı I saytanatının dördüncü yılına ait yazıtta, Hate ülkesi ve Melitea'dan 2539 çocuk, 8698 erkek ve 18047 kadın olmak üzere toplam 29.284 kişiyi

¹³² G.A.Melikishvili, UKN 128.; M.Chahin, KA, 73; A.Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi; Umudum Tepe (Kalortepe), AnAr VIII-1980, 193, dipnot 8.; Yazıtta geçen ağırlık birimleri için bk., A.Çilingiroğlu, UT, 67 dipnot, 160.

¹³³ Urartu'nun kuzeyi için yapılan çalışmalar için bk., M.Pehlivan, Daya (e)ni, 15 vdd; V.Sevin, UKTKC, 14 vdd.; A.Çilingiroğlu, AnAr VIII-1980, 191 vd.; F.İşık, Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens, Beleten LI-200, 1987, 497-534.

¹³⁴ G.A.Melikishvili, UKN 127;

¹³⁵ M. Diakonof- S.M.Kashkai, Geographical Names, 34-35.

¹³⁶ G.A.Melikishvili, UKN 127; A.Çilingiroğlu, UKS, 103 dipnot, 113; Niriba ülkesi Diyarbakır Civarında olmalıdır Lokalizasyonu için bk., S.Ağaladağ, Malatya Tarihi, 196.

başka ülkelere nakletmiştir¹³⁷. Yine aktarılan insanlarla ilgili bilgileri Argiştî'nin beşinci saltanat yılına ait yazıtlarda şöyle görmekteyiz¹³⁸:

"Bialnili ülkesinin gücü ve düşman ülkesinin denetimi için Ir(e)puni¹³⁹ kentini kurdum. Ülke boştu ve benden önce hiç bir şey yapılmamıştı.... Hate ve Supa(ni) ülkelerinden 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim".

Bütün bu nüfus aktarımlarının temel dayanaklarını, dört bölümde toplamak mümkündür¹⁴⁰.

1. Merkezi otoriteye karşı ayaklanan toplulukları, cezalandırmak veya önlem almak için yapılan aktarımlar.

2. Askeri amaçlı, orduyu büyütmek için yapılan aktarımlar.

3. İşçi ve sanatçı ihtiyacını karşılamak için yapılan aktarımlar.

4. Yeni kurulan şehirlere yerleştirmek için yapılan aktarımlar.

Argiştî I, özellikle Gökçe Göl civarına kentler ve sulama tesisleri kurmuştur. Bölge topraklarının sulu tarıma geçerek daha verimli hale gelmesi sağlanmıştır. Argiştî'nin kurmuş olduğu önemli kentlerden Erepuni veya Erebuti¹⁴¹ saltanatının 11. yılında inşa ettirdiği, Argiştihinili¹⁴²'dir. Bu şehirlerin inşa edilmesindeki gaye ise, Urartu'nun Transkafkasya üzerine yapacağı seferler için sağlam askeri üslere ihtiyaç duymasıdır.

Argiştî'nin saytanatının altıncı yılında güneyde uzun süre Urartu egemenliği altında bulunan Batı İran'da isyanlar başlamıştır. Urartu devletinin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde bu bölgede bulunan Parşua (Barşua) ve Mennea (Mana) ülkelerinin ayaklanması oldukça ilgi çekicidir. Ayaklanan ülkelerin destek aldıkları ve teşvik gördükleri güç olmalıdır. Yoksa dünya devleti olan Urartu'ya karşı koymaları imkansızdır. Bölgeye M.Ö.9. yüzyıldan önce gelmeye başlayan Medler, kuşkusuz bu ayaklanmaları destekleyen güçlerdendi. Argiştî M.Ö.781

¹³⁷ G.A.Melikishvili, UKN 127; A.Çilingiroğlu, AnAr IX, 1983, 316.

¹³⁸ G.A.Melikishvili, UKN 127; A.Çilingiroğlu, AnAr IX, 1983, 315 vd.

¹³⁹ Erepuni kentinin Arin-Berd (Kanlı Tepe) olduğu belirlenmiştir. Yapılan çalışmalar için bk., W.Kleiss-H.Hauptmann Topographische Karte Von Urartu, Berlin, 1976,26.

¹⁴⁰ Geniş bilgi için, bk. A.Çilingiroğlu, AnAr IX, 1983, 311 vdd.; Ayrıca bk.,

¹⁴¹ Bk. Dpnot 131.

¹⁴² Argiştihinili kentinin Armavir olduğu belirlenmiştir. Bk., W.Kleiss-H. Hauptmann, TKU, 25; bu kenti önasya ve kafkas bölgelerinin çeşitli yörelerinden gelen kervan yollarının buraya ulaştığı bilinmektedir. Ayrıca ekonomik olduğu kadar dini ve kültürel bir kent olmuştur. Geniş bilgi için bk., A.A.Martiosian" 1967 Excavation of Argiştihinili (in Russian) Sovetskaya Arheologiya 1964-4, 228-244.

yılında bölgeye yaptığı seferin Buştı ülkesindeki Şatara, Babilu ve Barşua ülkesine olduğunu yazıtında belirtmektedir¹⁴³. Sekiz yıl süren Batı İran seferleri sonucunda Urartu kralının güneye Süleymaniye'ye kadar sefer düzenlemiştir. Argiştı bu bölgeye kadar yaptığı seferi yazıtında şöyle yer almaktadır¹⁴⁴ : Asur ülkesi dağlarına kadar ilerledim. "Şüphesiz Urartu kralının bölgeye bu kadar egemen olmasının nedeni, Asur devletinin henüz içinde bulunduğu çöküş dönemini atlatamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Asur devletinde, Salmanassar III'ün saltanatının son yıllarında başlayan isyanı, oğlu Samsi-Adad V ancak M.Ö.822-821'de bastırabilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasında yardım gördüğü, Babil devleti ile savaşmaya başlamış ve bu savaşlar sekiz yıl sürmüştür. Babil kralı (M.Ö.812), Babil kralı mağlup edilmiş ve bir yıl sonra başkent Babil'de Asur kralının eline geçmiştir. Ancak genç kralın ölümüyle karışıklıklar devam etmiştir. Asur tahtı birmüddet kraliçe Şammu-Ramat (Semiramis)¹⁴⁵ tarafından oğlu Adad-Nirari III adına idare edilmiştir. Krallığın altıncı yılında annesinin elinden yönetimi alan kral Adad-Nirari III M.Ö.801 yılında, Mannea ve Medler üzerine sefere başlamış bu seferlerini M.Ö.795-790 ve 787 yıllarında sürdürmüştür. Aynı zamanda M.Ö.790'dan itibaren Fıratın batısına da seferler yapmıştır. Gerek Adad-Nirari ve gerekse ondan sonra Asur tahtına geçecek olan Salmanassar IV, Urartu krallığını durdurabilmek için seferler yapmışlar ise de önemli başarılar elde edememişlerdir. Asur krallığının içinde bulunduğu çöküş yılları M.Ö.745 yılına kadar sürmüştür.

Argiştı I döneminin önemli olaylarından birisi İskitlerin ilk defa Urartu yazıtlarında görülmesi olmuştur. Asya'nın bu göçebe kabilesi daha sonraki yıllarda Anadolu'nun siyasi yapısını alt üst edecektir. İskitlerden bahseden yazıtında Argiştı¹⁴⁶;

" O yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım... Etiü ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkıgulu ülkesine kadar ilerledim.." demektedir, Yine diğer bir yazıtında¹⁴⁷ da İskitlerden söz etmektedir. Kuzeyde

¹⁴³ G.A.Melikishvili, UKN 127.

¹⁴⁴ G.A.Melikishvili, UKN 127;

¹⁴⁵ ARAB I, 731, 734; A.K. Grasyon "Assyria : Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C)", CAH III/2, 1982, 271 vd'da Adad-Nirari III'ün saltanatının ilk beş yılının kraliçe Semiramis'in elinde bulunmasının mümkün olmayacağını ifade etmektedir.

¹⁴⁶ G.A.Melikishvili, UKN 127;

¹⁴⁷ Kars-Arpaçay'ın sol yakasında Kanlıca köyünün yakındaki kayalara yazılmış bir yazıttır. Bk.,

bulunan Diauehi ülkesinin İskit seferinden altı yıl sonra M.Ö.768'de isyan ettiği belirtilmişse de bu ülkeye ve kralı Utupurşini'ye karşı sefer yapıldığını bilmemekteyiz. Ancak Urartu kayıtlarında bu ülkeden bir daha söz edilmemesi Diauehi ülkesinin vasallıktan çıkarılarak tamamen Urartu topraklarına katıldığını gösterir¹⁴⁸.

Argiştı I, tahta geçtiği yıllardan itibaren, babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu devletini genişletmiş ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Urartu devletinin hammadde ihtiyacını karşılamakta önemli bir yeri olan maden bakımından zengin kentlerden Malatya (Melitea) ve Erzurum'u (Diauehi) vasal duruma getirmiştir. Böylece Urartu devleti ekonomik yönden kısa sürede gelişmiş ve zengin bir ülke haline gelmiştir. Argiştı bu zenginliği olumlu işlerde kullanmaya özen göstermiştir. Erepu (Arin-Bert) ve Argiştihinili (Armavir) gibi büyük kentler inşa etmiş, sulu tarımın gelişmesini sağlamıştır. İnşa edilen bu merkezlerin ve sulama kanallarının inşası için gerekli insan gücünü ise yaptığı seferler sırasında ele geçirdiği ülkelerin insalarını zorunlu aktarımla sağlamıştır¹⁴⁹. Dış politikada önemli başarılar sağlayan Argiştı, güney komşusu Asur'un zayıflamasından faydalanarak, Kuzey Suriye'yi sınırlarına katıp seferleriyle batı İran içlerine kadar uzanmıştır. Kuzey doğuda Transkafkasya, Kuzeyde Gökçe göl ve Erzurum çevresi, batıda Malatya bölgesine ulaşmıştır. Kısaca Urartu Argiştı döneminde gücünün zirvesine çıkmıştır.

Argiştı'nın Ondokuzuncu saltanat yılındansonraki faaliyetleri hakkında fazlabilgiye sahip değiliz. Argiştı'den sonra Urartu tahtına oğlu Sarduri II (M.Ö.764-734) geçmiştir. Bu kral tahta geçtiğinde Urartu ülkesi en üst seviyede bulunmaktaydı¹⁵⁰. Sarduri II, babasındanış politikasını uygulamaya devam etmiş ve saltanatının ilk yıllarında batıya doğru sefere çıkmayı uygun bulmuştur. Çünkü babası döneminde, doğuya ve kuzeye yapılan seferlerle bu bölgelerde bulunan halklar itaat altına alınmışlardı. Sarduri II batı ve kuzeybatıya seferler düzenleyerek, bir taraftan Anadolu'nun batısına açılan ticari yollar vasıtasıyla Friglerle ticaret yapmak, diğer taraftan ise batı ülkelerinin pazarlarına açılmak istemektedir. Batıya açılmanın Urartu için kârlı yönleri vardır. Sarduri II'nin babası Argiştı ve ondan önceki Urartu kralları Anadolu'nun zengin maden

G.A.Melikishvili, UKN 133.

¹⁴⁸ M. Pehlivan, Daya(e) ni, 37.

¹⁴⁹ İhtiyaç duyulan İnsan gücünün zorunlu aktarımla sağlanmasının Asur'dan örnek alınarak yapıldığı fikri yaygındır. Bk., A.Erzen, DAU, 31; A.Çilingiroğlu, UT, 68 ve dipnot 166.

¹⁵⁰ M.T.Tarhan, AnAr IX, 1983, 285-310; O.Belli, AUAns I, 161 vd., A.H. Sayce D.Litt CAH III, 1970, 176; A.Erzen, DAU, 31 vd.

yataklarına ve önemli ticaret yollarına egemen olmuşlardır¹⁵¹. Bu bölgelerden çıkarılan ve işlenen kıymetli madenler ise batı pazarlarında aranmaktaydı. İşte bu sebeplerden dolayı Sarduri II batıya doğru seferler yapmış ve bu zengin topraklar ele geçirmeye çalışmıştır.

Sarduri II'nin batıya yaptığı seferi hakkında ki bilgilerimiz Malatya'nın 30 km. doğusunda, Fırat nehrinin doğu yakasındaki İzoli (Habibuşağı) köyü yakınında yer alan ve "Kömürhan yazıtı" ya da "İzole yazıtı"¹⁵² olarak adlandırılan yazıtta dayanmaktadır. batı seferinden kısmende Van'da bulunan bir yazıtta¹⁵³ söz edilmektedir. Urartu tarihi ve dış politikası için oldukça önemli olan bu yazıtın tercümesi şöyledir :

İzoli yazıtının tam metni şöyledir :

1. "Haldi ilerledi, O'nun silahı öldürücüdür"

Şaşu'nun oğlu Hilaruda, Melitealhililerin ülkesinin kralı, Argışti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür. Haldinin silahları güçlüdür.

5. Sarduri şöyle der : Sarduri ilerledi Fırat pürüzsüzdü (durgundu) Oradan karşıya geçen hiç bir kral yoktu. ben Tanrı Haldi'ye dua ettim. Urartu tanrıları Telşeba'ya Şivini'ye dua ettim.

10. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar Tumeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala'nın güneyini aldım. Karniş'i'ye dek vardım. Melitea'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan. Ben

15. Zaşpa'nın gerilerindeki Muşani'ye dek gittim. Ondört kale ve yetmiş kentli bir günde ele geçirdim. kaleleri yerle bir ettim, kentleri yaktım. Elli savaş arabası ele geçirdim. Savaştan dönerken Şasi'yi, Hilaruda'nın krali kenti muhasara ettim.

¹⁵¹ Geniş bili için bk., O.Belli, Urartu Yol Şebekesi, 118 vdd.

¹⁵² bu yazıt 1839'da H.von Meltke tarafından tesbit edilmiş Von Muhlbach, Monatsberichte Über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu, Berlin, 1840, 70-75'de yayınlanmıştır. Ayrıca bk., F.W.König, HChI, 130-132; G.A.Melikishvili, UKN, 158; M.N.Van Loon, "The Euphrates Metnioned by Sarduri II of Urartu; Göterbock Armağanı, İst., 1974, 187; M.Kalas, "Kömürhan Urartu Kitabesi, Belleten XX-1956, 349-354; T.Beran, "Zur Ischrift Sardurs III bei İzoli", IM 7, 1956, 113-145; D.Kaspar Urartu, 1986, Nördlingen, 113-114.; A.Çilingiroğlu, UKS, 104-105.

¹⁵³ G.A.Melikishvili, UKN, 156.

20. ki bu kent tahkim edilmişti, savaşıla onu aldım. Eşya, erkek, kadınları oradan alıp yurduma getirdim. Sarduri şöyle der : İçeri girip emrettim : Melitea muhasara edilsin. Hilaru'da geldi, önümde ayaklarıma kapandı ve kendini affettirmek istedi. merhamet gösterdim. Altın,

25. gümüş, eşyayı ganimet olarak Urartu'ya taşıdım. O'nu vergiye bağladım. Dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp kendi topraklarıma kattım.

Hazani, Yaurahi, Tumeişki,

Wasini, maninui, Aruşi.

30. qulbutarrini.Taşe,

quera'nın Taşesi, Meluiani.

Haldi'nin yüceliği ile Sarduri.

Argişti'nin oğlu güçlü kraldır, Yüce kraldır, Urartu'nun kralıdır, Tuşpa kentinin prensidir. Sarduri derki :

35. Kim bu yazıtı yok ederse, kim bunu tahrip ederse, kim bunu saklarsa, kim ki, bunları başkasına yaptırırsakim ki, git bunları yok et derse, Haldi, Teişeba ve tanrılar onu ve (onun) ailesini güneşin altından yok etsin. Onlar (tanrılar) onu barınak sağlamasın.

40. Ne tanrılar ne de insanlar ona bir yere gime izni vermesin.

Sarduri bu seferini saltanatının ilk yıllarında yapmış olmalıdır¹⁵⁴. Urartu kralı, Melitealhe ülkesi kralı Şaşu'nun oğlu Hilurada'yı mağlup ettiğini ve Fırat nehrini Tumeişki'den karşıya geçtiğini ifade etmektedir. Bir günde 14 kral ve 70 kenti ele geçirmiş ve Musani kenti üzerine yürümüştür. 50 savaş arabasını tahrip etmiş, dönüşte ise Hilaruda'nın kralı kenti Şasi'yi kuşatma altına alıp, şehri ele geçirmiştir. Urartu kralı, Melitealhe kentinin ele geçirilmesi için emir verirse de, kentin kralı Hilaruda'nın , ayaklarına kapanıp yalvarması sonucunda kralı

¹⁵⁴ Sarduri II'nin tahta çıkış tarihinde bir yıllık fark olması muhtemeldir. Çeşitli ilim adamları M.Ö.764 veya M.Ö. 765 tarihlerini önermişlerdir. G.A.Melikishvili, C.A.Burney ve A.Erzen M.Ö. 764 tarihini önerirken, M.I. Diakonov, M.Ö.765'i önermektedir. Farklı yaklaşım için bk., M.Salvini, Ein Wiederent Rivale Assyriens, 15'de M.Ö.760'ı önermektedir.

bağışlar ve kenti yağmalatmaz. bu olayı Sarduri II şöyle belirtir¹⁵⁵ : "..... içeri girip emrettim: Melitea kuşatılsın, Hilaruda geldi, önümde ayaklarım kapandı ve kendisini affettirmek istedi. Merhamet gösterdim...." Sarduri yazıtın devamında Hazani, Tumeişki, Wasini (Asini), Urahi, Maninunu, Aruşi, Kulbitarini-Taşe ve Meluiani'yi, Melitelahe'den ayırarak kendi topraklarına katar. Ele geçirdiği ülkelerden bol miktarda ganimet alarak altın, gümüş ve kıymetli maddenler aldıktan sonra seferini tamamlamıştır. Yazıttan da anlaşılacağı gibi Sarduri Fırat'ın batı yakasına kadar ulaşmış ve bölge krallıklarını vasaal durumuna getirmiştir. bu başarılar Urartu'nun Akdeniz'e açılma ve batı dünyası ile bağlantı kurma politikasında önemli bir aşama olmuştur. Asur kralı Adad-Nirari Urartu'nun bu genişlemesini önlemek için harekete geçmiştir. M.Ö.753/2'de Asur ve Urartu orduları Kuzey Suriye'de karşı karşıya gelmişlerdi. Bu meydan savaşından galip çıkan Urartu kralı Sarduri II olmuştur¹⁵⁶. Sarduri II'nin bu savaşı kazanması ile Kuzey Suriye Urartu egemenliğinde kalmıştır¹⁵⁷. Urartu'nun Akdeniz ile bağlantısı, Kuzey Suriye üzerinden olduğu için bu zafer Urartu için hayati bir önem taşımaktadır.

Urartu kralının batıda başarılar kazanmasından sonra doğu bölgesinde çıkan problemleri çözmek için doğu ve kuzeye sefere çıkmıştır. Sarduri yaptığı bu seferden de başarılı çıkmıştır¹⁵⁸. Mannea ülkesi Babilu ve Baruata ülkeleri tekrar Urartu topraklarına katılmıştır. Sarduri Urmiye gölü çevresiyle uğraşırken kuzeyde Gökçe göl civarındaki ülkeler ayaklanmışlardı. M.Ö. 751 yılında yapılan seferle, bölge kabileleri Abia(ni) ve Veirda yenilgiye uğratılmış, Irkua liderinin kralî kenti Iruia ve Puinialhi'den haraç alınmıştır. Sarduri aynı yıl Urme ülkesi üzerine yapmış olduğu başarılı bir seferle bu ülkeden 12735 erkek çocuk, 46b000 kadın, 12000 savaşçı ve binlerce baş sığır ve at alınmıştır¹⁵⁹. Urartu

¹⁵⁵ G.A.Melikishvili, UKN, 158; A.Çilingiroğlu, UT, 81 dipnot 216.

¹⁵⁶ Urartu-Asur arasındaki bu savaş kaçınılmazdır. Urartu'nun hammaddeyataklarını ele geçirmesi ticari yolları kontrolleri altına alması Asur ekonomisine büyük darbe vurmuştur. Örneğin, daha önce borç vermek için alınan %25 faiz oranı, bu dönemde %400'e yükselmiştir. Bk., M.E.L. Mallowan, "Excavations at Nimrud 1949-50" Iraq 12, 1950, 172 vd.; A.Çilingiroğlu, UKS, 21.

¹⁵⁷ Bu savaşla ilgili Asur kaynakları susarken, Urartu kaynağında bilgi bulmak mümkündür. Bk., G.A.Melikishvili, UKN, 156.

¹⁵⁸ Bu seferle ilgili kayıtlar, Van kaynağının Kuzeydoğu yamacında yer alan ve bugün halk tarafından "Analı Kız" olarak adlandırılan kült merkezinde iki büyük niş içine, karallığı zamanında yapılmış işleri içeren yıllıklarını iki büyük stel halinde diktirmiştir. Bu stellerden yalnızca birisi günümüze gelebilmiştir. Söz konusu seferde bu stelde kayıtlıdır. Bk., G.A.Melikishvili, UKN, 155; O.Belli, AUAnsl, 161 vd.

¹⁵⁹ G.A.Melikishvili, UKN, 155.

kralı yine kuzeyde bulunan Kulha ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir¹⁶⁰.

Sarduri M.Ö.746 ve 744 yılları arasında Kuzey Suriye kent devletlerine karşı seferler düzenlemiştir. Kumahalhi ülkesi kralı Kuştasşpili'yi bu seferleri sırasında yenilgiye uğratmıştır. Yine aynı sefer sırasında Nita ve Kumahalhi'nin kralı kenti Halpa Urartu egemenliğine geçmişti. Büyük başarılar kazanılan bu seferden bol miktarda ganimette elde edilmiştir. Urartu kaynaklarında elde edilen ganimetlerden şöyle bahsedilmektedir¹⁶¹ :

"..... Sarduri der ki; Kumahalhi ülkesi kralı Kuştasşpili bağımsızdı, tek bir Urartu kralı bile oraya gitmemişti..... Kumahalhi ülkesine karşı savaşa çıktım. Kralı şehri Hita'yı savaşa aldım. Kuştasşpili bana geldi ve ayaklarıma kapandı. O'nu ayağı kaldırdım. bana vergi olarak 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 2000 bakır kalkan, 1535 bakır kazan verdi."

Bu yazıtta Urartu devletinin dış politikasını açık bir şekilde görmekteyiz. Temel politika yenilgiye uğratılan devletlerin ağır vergile ödemele mecbur edilerek Vasal devlet haline getirilmesidir. Sarduri II döneminde Urartu devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bütün bu başarılar Urartu devletinin gücüne güç katmıştır.

Urartu'nun güçlenmesi ve gelişmesi hiç şüphesiz en fazla Asur'u rahatsız ediyordu. Asur'un güçsüz kralları döneminde gerilemesi devam etmiştir. Bunun yanı sıra M.Ö.745 yılında Asur'da büyük bir isyan çıkmıştır. Bu isyanın başında Kalah valisi Pul bulunmaktadır. İsyan bastırılmamış ve Asur tahtı el değiştirmiştir. M.Ö. 745 yılının Mayıs ayının 13. günü tahta isyancıların lideri Pul Tiglat-Pileser III adıyla Asur tahtına oturmuştur¹⁶². Tiglat-Pileser ilk iş olarak Asur devlet yapısında değişiklikler yapmaya başlamıştır. Büyük eyalet sisteminden daha küçük ve merkeze bağlı memurlar tarafından idare edilen birimler oluşturmuştur. Haberleşmenin hızlanmasını sağlamış ve eyalet memurlarının belirli aralıklarla raporlar hazırlayıp göndermelerini temin etmiştir. Asur ülkesi içinde dolaşan ve doğrudan krala bağlı müfettişler, ülkede gelişen olayları krala aktarmaktaydılar¹⁶³. Asur'un vasali durumunda bulunan

¹⁶⁰ Doğu karadeniz dağlarına yakın olduğu bilinen Kulha şehrinin Klasik Çağ'ın Kolhisi ve bugünkü Gürcistanla aynı olması muhtemeldir. Bk., I.M. Diakonof- S.M.Kashkai, Gedgraphical Names, 68-69; A.Erzen, DAU., 32.

¹⁶¹ G.A.Melikishvili, UKN, 155

¹⁶² Asur yıllıklarının tarihlendirilmesi için bk, H.W. Saggs, Assyria, 273 vd.; A. Çilingiroğlu, UT, 83.

¹⁶³ H.W. Saggs. Assyria, 85.

lkelerden yıllık vergi ve haracını ödeyenlere dokunulmamasına rağmen Vasalların büyük bir kısmı doğrudan Asur'a bağlanmıştır. Tiglat-Pileser'in en önemli yeniliklerinden birisi doğrudan kendisine bağlı bir casusluk rgt kurmasıdır. Tiglat-Pileser yaptığı reformlardan sonra Asur devletini hem toprak bakımından hem de ekonomik bakımdan gç kaybına uğratan Urartu devletini dış politika da hedef olarak belirlemişti.

Asur kralı saltanatının nc yılında Kuzey Suriye ve Anadolu'daki kent devletleri, üzerine sefere çıkmıştır. Urartu devletinin, vasali durumunda bulunan bu bölgeleri kendi egemenliği altına almak için yola çıkan Tiglat-Pileser karşısında Urartu ordusunu bulmuştur. Karşılaşmak durumunda olduğu sadece Urartu ordusunda olamıştır. Urartu krallarının uygulamış oldukları dış politika ile sağlamış oldukları güçlü bir koalisyon ordusu Tiglat-Pileser'in karşısına çıkmıştır. İki ordunun karşılaşması Kumaalhe (Kommagene) lkesinde Halpa yakınlarında olmuştur. Tiglat-Pileser bu seferi nc yıl kayıtlarında şöyle anlatmaktadır¹⁶⁴:

" Saltanatımın 3. yılı Urartu'lu Sarduri ile Matilil Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuhlu Kushtashpi ve bana diğer vergi verenler Assur'un iktidarına, inancına, benim tanrıma isyan ettiler, onların pek çoğunu ldrdm. Onları kılıçtan geçirdim. Dağların geçitlerini ve uçurumları onların cesetleri ile doldurdum. Sarduri'nin arkasında bıraktığı harp arabalarını Sarduri'den arta kalan sayısız, ele geçirdim. Kendi ellerimle tuttum. 72.950 kişiyi eşyaları ile birlikte götürdüm. Sarduri hayatını kurtarmak için geceleyin kaçtı ve bir daha görünmedi..... Fırat'ı üstündeki köprüden geçtim. Onun toprağının sınırına kadar takip ettim. Ve onun yatağı.... O'nun krali arabasını, boynunda asılı olan silindir mühürünü, yüzüklerini, onun savaş arabalarını ele geçirdim..... onların ... onun..... Çok sayısız savaş arabalarını, atlarını, katırlarını..... işçilerini götürdüm. Kraliyet çadırını..... onun çok sayıda eşyalarını kampın ortasında yaktım..... onun yatağı, İstara'nın kraliçesi Kokusansku şehri, Habisana'nın şehri..... Üzerlerine dşedim. Aram'ın Rassuni 3 talent altın..... talent gümüş baharat, Kumuhu'lu Kushtashpi'nin, Tyr'li Hiram'ın, Que'li Uraiki'nin Karkamış'lı Pisiris'in, Gurgum'lu Tarhulara'nın demir, fildişi, morkoyun yönü,..... arazilerinin mahsulleri, çok miktarda..... Arpad'da aldım. Urki'li Tutammu bana ettiği yemini unuttu. Onun hayatı yanımda yürüdü. Kızgın olan..... Tutammu'nun asilleri Kinalia'nın şehri onun krali şehrini aldım.

¹⁶⁴ ARABI, 769; S.Lloyd, *Ancient Turkey*, London, 1989, 104

Halkın malları ile birlikte atlar ve katırlar. Aldıklarımın arasındakileri koyun parçaları gibi dağıttım. tutammu'nun sarayının ortasında tahtımı kurdum.... altın, 300 talent gümüş, 100 talent bakır, renkli yün elbise,pamuklu olanlar, her cins baharat, sarayının eşyaları.... Kinalia'yı yeniden inşa ettirdim."

Tiglat-Pileser III, bu yazıtında kendisine karşı koalisyon kuranUrartu kralının yanında yersalan ülke ve kralların isimlerini vermektedir. Ugusu'nun oğlu Arpat kralı Mati-ilu, Melid (melitealhe) kralı sulumali, Gurgum ralı Tarhulara, Kummuh kralı Kuytaşpi'nin yanısıra Tyr kralı Hiram, Que kralı Uraiki, Kargamış kralı Pisiris ve Urku kralı Tutammu bulunmaktadır. Asur kralının Urartu koalisyonuna karşı kazandığı bu zafer Kuzey suriye kent devletleri üzerindeki etkisini artırmış ve Asura vergi vermek zorunda bırakmıştır¹⁶⁵.

Kuzey Suriye'de Urartu'nun egemenliğine son veren Tiglat-Pileser, kuzey sınırlarını emniyet altına almak ve Urartu'yu Asur için tehlike olmaktan çıkarmak için Sarduri II başkenti Tuşpa'ya sefer yapmaya karar vermiştir.

Seferi yazıtta şöyle ifade edilmektedir¹⁶⁶:

"Urartu'lu Sarduri bana karşı ayaklandı. Kummuhi (Commagene) bölgesi Kiston ve Halpi'de onu yendim. Onun bütün ordugahlarını aldım. Silahlarımın hiddetinden korktu ve hayatını kurtarmak için yalnız kaçtı. Turuspha Şehri'nde yolunu kestim., Şehrinin kapısının önünde birçok askerini kılıçtan geçirdim. ve kralî heykelimi yaptım Geniş Urartu topraklarının üst hududundan alt hududuna 80 beru mesafeyi muzafferce yürüdüm. Ulluba Ülkesinin tamamı Kashtirru şehirleri Parisu, Tashuha, Mantupa, Sarduarri, Galananal, şehirleriyle beraber sikibsa, Assurdai, Babutta, Lusia, Bisia ve Nal dağı arkasındaki Urartu kalelerini Asur hududu içerisine getirdim. Ulluba'da Asur İkisha diye adlandırılan bir şehir inşa ettim. Valiliğimi yükledim. Enu şehirlerin, Sossu, Lubdu, Lukia, Shimirra, Ushurnu, Uzurra, Auigash, Ubula, Birdashu'yu vilayetlerime kattım. kuta şehirleri Urta, Arana, Taba, Uallia, Fırat Nehri'nin yukarısını, Kummuhi hududu, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbisa, Harbisinna, tasa, Enzi, Anganu, Benu, Urartu kaleleri, Kallania ve nehrini ele geçirdim ve Assur hududuna getirdim. Turtan vilayetleri ve Nairi vilayetlerini onlara kattım."

Tiglat-Pileser diğer bir yazıtında Tuşpa'ya yaptığı seferi şöyle

¹⁶⁵ Bu döneme Asur'a vergi veren krallıklar için bk., ARAB I, 769,772, 801.

¹⁶⁶ ARAB I, 785.

anlatmaktadır¹⁶⁷ :

"Urartu'lu Sarduri bana karşı isyan etti ve Agusi'nin oğlu Matti-ilu ile işbirliği yaptı. Kishtan ve Halpi arasında Kummuhu Bölgesi'nde onu yendim. tüm ordugahlarını elinden aldım. Silahlarımın görkeminden korktu. bir kısrağa binerek kaçıp hayatını kurtardı. Bozkır bir dağ olan Sibak dağına kaçtı. Urartu'lu Sarduri'yi Turushpa Şehri'ne hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrinin kapısının önünde öldürdüm. Kralî heykelimi yaptım ve Turushpa önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım."

Urartu krallığı üst üste aldığı yenilgilerle büyük bir sarsıntı içine düşmüştür. Başkentini düşmemesine rağmen bütün Urartu ülkeleri, Asur kralının eline geçmiştir¹⁶⁸. Urartu devletinin otoritesinin sarsılması sonucu, vasali durumunda olan ülkeler elinden teker teker çıkmıştır Urartu'da saltanat değişikliğide bu sarsıntıyı atlatmaya yeterli gelmemiştir. Salrduri yalnızca askeri faaliyetlerde bulunmamış, imar, kültür ve sanat alanında yapmış olduklarıyla Urartu devletini zirveye taşımıştır¹⁶⁹.

Sarduri II, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen yenilgiler onun saltanatının son yıllarını hüsrarla bitirmiştir. Yerine Rusa I (M.Ö.735-714/3) geçmiştir. Rusa I'in salanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlar¹⁷⁰ Göçe göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiğini bildirmektedir. Bu kalelerin (Haldi ve Teşeba) yapım sebebi olarak Argıştı döneminde isminden bahsedilmeye başlanan göçebe kavimleri yani İskitler ve daha sonra Kimmerler'in Urartu sınırlarını zorlamalarıdır. Rusa Gökçe göl çevresinde bulunan Vekuhi ülkesinin ayaklanması üzerine sefer yapmış ve bölgeyi tekrar Urartu egemenliği altına almıştır¹⁷¹. Velikuhi ülkesine vali atayarak Merkezi otoriteye bağlamıştır. Rusa böyle yapmakla bölgede çıkması

¹⁶⁷ ARAB I, 813; D.Frankel, AKU, 12; S.Lloyd, Ancient Turkey, 106.

¹⁶⁸ Tuspa'nın ele geçirildiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Genellikle kabul edilen tez, kışın yaklaşması üzerine Tiglat-Pileser'in çekildiği şeklindedir. Bk., A.Erzen, Çavuştepe I, Ank., 1978, 13; A.Erzen, DAU, 34; O.Belli, AUAnsl, 166; Tuşpa kentinin tamamen tahrip edildiği görüşü için bk., J.M.Birmingham,, "The Overland Route Accors Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C." AS XI, 1961,192.

¹⁶⁹ A.Erzen, Çavuştepe I, 1 vdd. da geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca Sarduri II'nin Diauehi bölgesinde sefer yapmış olması muhtemeldir. Halen Erzurum Müzesinde bulunan yazıtta Sarduri II dönemine aittir. Bk., N.Aydın, "Güzelhisar Urartu Kitabesi" Belleten 213, 1991, 323-330; Bu yazıtın dışında Erzurum Müesinde Yayınlanmayan Urartu yazıtları bulunmaktadır.

¹⁷⁰ G.A.Melikishvili, UKN, 265-266.

¹⁷¹ G.A.Melikishvili, UKN, 265,

muhtemel yeni isyanları önlemek ve merkezi otoriteyi güçlendirmek isteğinden doğmuş olmalıdır. Yine söz konusu yazıtta Urartu kralının bir yıl içerisinde 23 kralı yenilgiye uğrattığı ve ve birçok erkek ve kadının Urartu ülkesine götürüldüğü ifade edilmektedir.

Rusa, Urartu devletinin içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Gökçe Göl civarındaki seferini tamamlayan Rusa Urartular için büyük öneme sahip olan Muşasir kentine yönelmiştir. Bu kentle ilgili bilgileri "Topzava steli"nden öğrenmekteyiz¹⁷²:

"Sarduri'nin oğlu Rusa konuştu : Ardini (muşaşir) kentinin kralı Urzana huzuruma çıktı. Bütün ordusuna bakmayı üzerime aldım,, Urzana'yı o bölge valisi yaptım ve Ardini kentine verdim. Aynı yıl ben, Sarduri'nin oğlu Rusa, Ardini kentine geldim. Urzana beni kendisinden önce kral olan kralların yüksek tahtına oturttu. tanrılarım ve benim yanımda tapınakta kurbanlar kestirtti. Ayrıca bana verebileceği kadar savaş arabası ile yardımcı birlikler verdi. Bunları aldım ve ben Rusa Asur ülkesinin dağlarında Haldi'ye karyışı onlara harekete geçtim ve akıttığım kanlardan göller oluşturdum. sonra Urzana'yı elinden tutup yüzümü ona çevirdim... onu, oralırın hakimi ilan ettim."

Muşasir kralı tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir ifade ile bağlanmıştır. Ayrıca Muşasir'in Asur'a yapılan seferler için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Rusa tedbirli politika izleyerek. Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmasına rağmen Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kurmuştur. Urartu kralı'nın bu ilişkilerden amacı, bu kralları yanına çekmek ve Asur'a karşı isyan çıkarmaktır. Bu dönemde Asur tahtında bir değişiklik olmuştur. Tiglat-Pileser III'ün yerine Salmasar V geçmişse De kardeşi Sargon II tahtı zorla ele geçirmiştir. M.Ö.721 yılında meydana gelen bu olaydan hemen sonra Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve isyan merkezi Hamath birlikleri Sargon tarafından ağır yenilgiye uğratılmıştır¹⁷³. Asur kralı, Mennea ülkesi kralı Ianzu'nun çağrısı¹⁷⁴ üzerine saltanatının üçüncü yılında Batı İran'a

¹⁷² G.A.Melikishvili, UKN, 264; M.Chahin, KA, 84; M.T.Tarhan, Eskiçağda Kimmerler Problemi, İst., 1972 (Basılmamış Doktora Tezi)> O.Belli, AUAnsl, 166.

¹⁷³ ARAB II, 5; A.T.Olmstead, History of Assyria, 207.

¹⁷⁴ Mennea kralına karşı isyan eden iki kent Suandahul ve Durkukka'dır. Medli bir prens olan Zikirtu Metathi'de bu isyancı kentlere destek olmuştur. Bk., ARAB II, 6.

donatımlı bir ordu göndererek Mennea kralına karşı isyan etmiş onları yenilgiye uğratarak cezalandırmalarını sağlamıştır. Mennea bölgesi bu dönemde Urartu Asur mücadelesinin yoğun olduğu yer haline gelmiştir. Urartu kralı'na Mennua kentlerinden bazılarını vererek iyi ilişkiler kurmaya çalışan Mennea kralı Ullusuna'ya tepki hemen Sargon tarafından gösterilmiştir. Bölgenin birçok şehrini yaptığı seferle Asur topraklarına kamıştır. Asur kralı kuzey Suriye bölgesindeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı Tiglet-Pileser zamanında kurulan casusluk teşkilatı genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirmiştir. Urartu devletinin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrole tabi tutturmuştur¹⁷⁵. Asur'a Sanherib'in göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Bu mektupta Sanherib, Urartu'nun Kimmerlere karşı yaptığı başarısız seferibabası Sargon'a bildirmektedir. Aynı zamanda Urartu içinde çıkan karışıklıklar hakkında babasını aydınlatmaktadır. Urartu'nun başarısızlığını şu sözleriyle açıklamaktadır¹⁷⁶ : "Efendim krala, hizmetkarın Sanherib'ten: Asur ülkesi ile ilgili herşey, tapınaklarla ilgili herşey, kralın kaleleri ile ilgili herşey çok iyidir. Kralın neşesi bol olsun Ukhai bana aşağıdaki haberi gönderdi. " Urartu kralı Kimmer ülkesine gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. bu Ukkai'nin raporudur".

SARGON'UN SEKİZİNCİ SEFERİ

Asur kralı Sargon aradığı fırsatı bulmuş olmalıdır. M.Ö. 714'de Urartu kralı Rusa ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer "**Sargon'un sekizinci seferi**"¹⁷⁷ diye adlandırılır. Kalah'dan yola çıkan Sargon Yukarı ve aşağı Zap nehirlerini geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua ülkesi üzerinden seferine devam eder. Urmiye gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine

¹⁷⁵ Casusların yazdıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere aktarılmaktaydı. Büyük tabletler örgütün başı olan preans Sanherip tarafından da imzalanıyordu.

¹⁷⁶ Bu mektuplar Assurbanipal'ın Koyuncuk'ta bulunan arşivinde bulunmuştur. Bk., H.Winckler, "Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig 1889; H.Winckler, "Kimmerier, Usquzäer, Stythen" AOF I, 1893, 484 voo; D.Frankel. AKU, 13; M.T.Tarhan, Kimmerler, 96; A.Çilingiroğlu, UT, 93 vd.

¹⁷⁷ Tarihi önemi büyük olan bu sefer bilim adamları tarafından devamlı olarak ele alınarak incelenmiştir. Bk., F.T.hreau-Dangin, Une Relation de la huitieme Campagne de Sargon, Paris, 1912; W.Mayer, "Sargon'un Urartu Seferi M.Ö.714" MDOG 112, 1980; Çev., F.Kinal Askeri Tarih Bülteni, 14, 1982, 61-82; A.Çilingiroğlu, "Sargon'un Skizinci seferi ve Bağı Öneriler" AnAr IV-V, 1976-877., 1977, 235 vdd; L.D.Levine, "Sargon's Eighth Campaing "Bibliotheca Masopotamica, 7, 1977, 135 vdd.; W.Mayer, "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v. Chr. Text und Übersetzung" MDOG 115, 1985, 65 vd.; O.W. Muscarella, "The Location of Ulhu and Uise in the Sargon II's Eighth Campaing, 714, B.C." JFA 13, 1986; A.Çilingiroğlu, "'Tanrı Assur'a Bir mektup" Tarih İncelemeleri Dergisi II, 1984, 1 vdd.; ARAB II, 140-178.

yapılan akınlardan sonra Urartu kralı ile karşılaşmak üzere Uavaş dağına doğru ilerler ve iki ordu bu dağın yakınlarında savaşırlar. Urartu kralının yanında Mennea ülkesinin kuvvetleri de bulunmaktadır. Sargon meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır¹⁷⁸:

"Onun birliklerinden korkmadım, atlarını küçümsedim zırhlı savaşçıların çokluğunu önemsemedim. beni dost ya da düşman bölgelerinde asla yalnız bırakmayan, daimayanımda olan süvarilemrim ve savaş arabam ile Sin-ahi-usur'un askerlerinin aralarına dehşetli bir mızrak gibi daldım. O'nu bozguna uğrattım, ilerlemesini engelledim, birliklerine ait çok sayıda insanı öldürdüm, savaşçıların vücutlarını akdarı gibi kesip devirdim ve dağların vadilerini onlarla doldurdum. kanlarını kırları ve yaylaları krali bir giysi gibi kırmızıya boyayarak derin dere ve uçurumlardan aşağıya nehir gibi akıttım. Ordusunun dayanağı olan savaşçıları, yay ve mızrak taşıyıcılarını ayaklarının dibine koyun gibi kılıktan geçirdim. Başlarını gövdelerinden ayırdım. önünde duran asillerinin ve konsüllerinin kollarını meydan savaşında kopardım. Onları ve atlarını ele geçirdim. Memurları yöneticileri ve süvarileri olan akrabalarından 260'ını ele geçirdim ve dayanma güçlerini yok ettim. Onu kalabalık kampının içine kapattım, altındaki oynak atlarını ok ve mızrakla öldürdüm. canını kurtarmak için savaş arabasını terketti. Ordusunun önünden kaçtı.

Çevresindeki krallarla birlikte Zikurtu'lu Metatti'nin ordusunu kesip yere devirdim ve savaş düzenlerini dağıttım. Uauş Dağının ortasında mola vermiş olan hain düşman Urartu'nun ve yandaşlarının ordularını bozguna uğrattım.

Tehlikedeki karıncalar gibi, dar ve yürümesi güç yollarda geçit ararlarken, ben onların atlarıyla hendek ve boğazları doldurdum. Dehşet verici silahlarımın şiddeti ile onların peşinden gittim ve iniş ve çıkışları savaşçıların cesetleri ile doldurdum. Aauş Dağından, yeşim taşı dağı Zimur Dağına kadar olan 6 beru boyunca O'nu mızrağımın ucunda kovaladım. Hayatlarını kurtarmak için kaçan, Onun terkettiği diğer insanlar tanrım Assur'un gücünü büyütebilirdi. Zorlu Anu'nun güçlü oğlu Adad patlayan bulut ve yılırım ile şidetli fırtınasını onların üzerine saldı ve onları tümüyle yok etti. Samaş ve Marduk'a karşı günah işleyen ve tanrıların kralı Assur tarafından ettirilen kutsal andı bozan prensleri Ursa benim güçlü silahlarımın kükremesiyle, kabli bir kartalın önünden kaçan yarasa gibi atarak paniğe kapıldı. Vücudundan kanı fışkıran bir adam gibi kralî kenti Turuşpa'yı terketti, avçının önünden kaçan bir hayvan gibi dağ yamaçlarında

¹⁷⁸ ARAB II, 154-155.; A.Çilingiroğlu, Tar.İnc.,Der. II, 9-11.

gezindi, doğum sancısı çeken bir kadın gibi yatağında sancılar içinde uzandı, yiyecek ve içeceği reddederek kaçıışı olmayan bir hastalığın içine düştü. Gelecek günler için asla unutulmayacak korkusunu oradabırakarak tanrım Assur'un yüceliğini Urartu'nun üzerinde tesis ettim. Yüceliğimin üstün kuvvetini ve dünyanın dört bölgesinde rakipsiz ve geri çevrilmez silahlarımın şiddetini acı bir savaşta Urartu üzerine saldırdım. Zikirtu ve Andia'nın halkını ölüm zehiriyle lekeledim. Düşmanın hain ayaklarını mannealıların ülkesinden temizledim ve efendileri Ullusu'nun kalbini hoşnut ettim. O'nun talihsiz halkı için ileride parlayan bir ışık bıraktım.

Sargon, bir baskın sonucu ordusunun dağılması üzerine kaçmak zorunda kalmıştır. Yazıttan da anlaşıldığı gibi Asur Kralı Rusa'nın devamlı Batı İrandaki ülkelerle uğraşmasından sonsuz rahatsızlık duymuştur. Yapılan savaşla bu durum ortadan kaldırılmıştır. Sargon seferini burada bitirmeyin Urartu'nun merkezine doğru ilerletmiştir. Kuzeybatı İran ile Van gölü arasında kalan bölgeler yakılıp, yıkılmıştır. Daha sonra ağır orduyla hareketin kolan olmadığını gören Sargon seçme 1000 savaşçısını yanına alarak, kalan birliklerini Asur'a geri gönderir, Bu seçme savaşçıları ile Muşaşir kenti üzerine yürür ve kenti ele geçirir. Urartu'nun bu önemli şehri tahrip edilir. Kentin bütün halkının başka bölgelere nakledilmesine karar verilir. Sargon yazıtına şöyle devam eder¹⁷⁹ : "**Karısını oğullarını, kızların, halkını baba ocağının (evinin) soyunu dışarı sürdüm 6110 kişi , 12 katır, 380 eşek, 525 sığır, 1235 koyunu saydım ve kampımın duvarları içine getirdim.**" yazıtın devamından ünlü Haldi tapınağı da yağmadan kurtulamadığı¹⁸⁰. bu yağma seferinden sonra Sargon ve askerleri Asur'a dönmüşlerdir. Sargon'un bu seferinde Tuşpa şehrine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa etmesi Urartu'nun tamamen güçsüzleştirilemediğinin önemli bir kanıtıdır. Urartu devleti bu yenilgi sonucunda kralı Rusa'yı kaybetmiştir¹⁸¹.

Rusa I'den sonra Urartu tahtına Argiştı II (M.Ö.714/13-685) geçmiştir. Argiştı'nın saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça

¹⁷⁹ ARAB II, 172.

¹⁸⁰ Ganimet listeleri için bk., ARAB, 172, 173, 175,176; A. Çilingiroğlu, Tar. İnc. Der. II, 21 vd.

¹⁸¹ Rusa'nın nasıl öldüğü hakkında açık bilgiye sahip değiliz. Ancak yenilginin acısı ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Bir baray ayaklanması sonucu Argiştı II tarafından öldürülmüş olabileceği tezi için bk., D.Frankel, AKU, 15; M.T.Tarhan, Kimmerler, 100 vd.

azdır¹⁸². Ele geçen az miktardaki yazıtta¹⁸³ imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. Argıştı döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. Argıştı Kuzey bölgelerini istila eden kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö.707 yapılan savaş sonucunda Urartu kralıyenilgiye uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgiler Asur prensi Sanherib'in (M.Ö.704-661) babası Sargon'a yazdığı mektupta, bulunmaktadır. Mektupta Sanharib tıpkı babası Rusa gibi Kimmer egemenliğinde olan topraklarda büyük bir yenilgiye uğratıldığını yazmaktadır¹⁸⁴. Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya ¹⁸⁵ yönelen Kimmerler Firiglerin başkenti Gordiyon'u yağmalamışlardır. Urartu kralı Argıştı'de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe Kalesini inşa ettirmiş olmalıdır¹⁸⁶. Argıştı, doğu bölgesinde kaleler inşa ettirmiştir¹⁸⁷. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğruya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir. Kale inşa yazıtında bu konuda bilgi bulunmaktadır. söz konusu yazıtdan bu seferin, Arhu ülkesine yapıldığını, Usulu ve Bugu ülkelerinin ele geçirildiğinin ve Muna nehrine kadar ilerlendiğini öğrenmekteyiz.

Asur kayıtlarında Argıştı dönemiyle ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Urartu kralı, Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan Kent devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve geleneksel politikaları haline gelen Asur kralına karşı isyana teşvik politikalarını devam ettirmiştir. Tabal ve muşki ile ilişkiler kurulmuştur¹⁸⁸. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak Tabal kralı Ambaris Sargon'a karşı ayaklanmıştır. Kummuğu bölgesinin isyanını (M.Ö.709 yada 708) bastırması ile ilgili bilgi veren Sargon bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açık bir şekilde şöyle ifade edilmektedir¹⁸⁹.

¹⁸² B.Piotrouskii, Urartu, 125 vd.; A.Çilingiroğlu, UT, 98.

¹⁸³ G.A.Melikishvili, UKN, 275-277.

¹⁸⁴ M.T.Tarhan, Kimmerler, 102.

¹⁸⁵ Kimmerlerin batıya yönelişleri için bk., K.Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya girişleri ve M.Ö. 7.inci yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti" DTCFD VII-4, 1949; M.Taner Tarhan, Kimmerler, 112 vd.; M.T.Tarhan, "Eski Aadolu Tarihinde kimmerler", AST I, 1984, 109 vd.; Kimmer Kültürü ve göç kolları için bk., M.T.Tarhan "Eskiçağ'da Kimer Problemi", VIII. T.T.Kong., 1979, 355 vdd.

¹⁸⁶ T.Özgüç, Altıntepe I, Ankara, 1966; T.Özgüç, Altıntepe II, Ankara, 1969; J.F. Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altıntepe" AS XXIV, 1974, 77 vdd;

¹⁸⁷ Hazar Denizine giden yol üzerinde bulunan Savalan Dağının Sarabta bulunan iki yazıt için bk., R.D. Barnett. "Two Urartian Inscription From Azerbaijan", JCSXIX, 1965, 35 vd; yazıtın tercümesi için bk., A.Çilingiroğlu, UT, 99 dipnot, 290.

¹⁸⁸ J.M.Birmingham, ASXIyş 1961, 194; Sargon bu isyanları önlemek için Urartu ve muşki sınırlarına kaleler inşa ettirmiştir. bk., A.Çilingiroğlu, UKS, 24.

¹⁸⁹ J.N.Postgate, "Assyria Texts and Fraymends", Iraq 35, 1973, 23; D. Frankel, DKU, 15 vd.

"Kummuhu ülkesi'nin matallumu O'nu kurtaramayacak olanyandaşı Urartu kralı Arğıştı'ye güvenerek yıllık vergisini ve haracını ödemeyi durdurdu..."

Sargon'a karşı ayaklanan Muşki kralının, Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmesi Sargon'u sevindirmiştir¹⁹⁰. Kısa bir süre sonra Asur tahtına babası zamanında casusluk örgütünün başında bulunan Sanherib (M.Ö.704-681) geçmiştir¹⁹¹.

Asur tahtına çıkan Sanherib , Urartu krallığının Kimmerlerle uğraşmasından yararlanarak Asur'un imar faaliyetlerine önem vermiştir. Asur Kralı Babil, Suriye ve Filistin savaşları yapmıştır. Asur-Mısır mücadelesinin Sanherib döneminde alevlendiğini görmekteyiz. Asur kralı yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı kuzey komşusu, Urartu devleti ile fazla uğraşamamış olması dolayısıyla Asur kaynakları Urartulular hakkında susmuştur.

Urartu tahtına Arğıştı II'den sonra Rusa II (M.Ö.685-645) geçmiştir. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. Rusa tendisinden önce tahta çıkmış olan Rusa I ve Arğıştı II'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. bu politikanın temel dayanak noktası ise iskan politikasıdır. Uygulanan iskan politikasının, iki amacı bulunmaktadır. Birincisi Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile iyi ilişkiler kurulmasıdır. Rusa ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş, Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti (Pontus) yöresinden erkekler, Frigya v e Hate (Kappedokia) ülkesinden yeni halklar getirilerek Urartu ülkesine yerleştirmiştir¹⁹².

Rusa Kimmerlere yurt vermekle onlarla yeni bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Kuzey bölgelerin büyük bir kısmı daha bu yakınlaşmadan önce Kimmer boylarının eline geçmiştir. Rusa akıllı bir politika izleyerek kendisine geniş bir hareket alanı bulmuştur. Uygulanan bu politika ile aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kummer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiştir. kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha güç duruma sokmuştur.

¹⁹⁰ ARAB II, 43, 64.

¹⁹¹ H.W. Saggs, Assyria, 98 vd.; A.,T.Olmstead, History of Assyria, 283 vdd.;

¹⁹² G.A.Melikishvili, UKN, 278; M.N. van Loon, Urartian Art, 20 vd.; B.Öğün, "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi " TTKong. VI, 1967, 68.; A.Erzen, DAU, 37 vd.

Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Buda Batı İranda gelişmesini tamamlayan Med'lerdir. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Urartu kralı Şupria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede atlatmıştır¹⁹³. Bu sırada Asur kaynaklarında İskit (Asgusai) kralı İspakai ile yapılan mücadeleden bahsedilmektedir. M.Ö.679'da meydana gelen bu olay Asur kralı Asardad tarafından şöyle ifade edilmektedir¹⁹⁴ : "..... onlara yardım edemiyen İspakai, Asguzai kılıcımla ordularını yendim...." Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün iskit boylarını kapsadığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede hergün biraz daha artarak devam etmiştir. Urartu kralı İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asur'la devamlı mücadele ettikleri Mannea ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Yine politik davranan Rusa iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış olmasının yanı sıra Asur'a karşı yeni bir müttefikte kazanmıştır. Kendi savunmasını ihmal etmemiş. Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kalelerin inşasına önem vermiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastem Kalesi¹⁹⁵ dir.

Rusa, Anadolu'da İmar faaliyetlerinde bulunmuştur. Van'da yeni başkent Toprakkale'yi (Rusahinili) inşasından başka Adilcevaz (Kef Kalesi) , Aylanis kalesinin inşası ve Çavuştepe (Sardurihinili) yeni ekler yapılması onun önemli imar işlerinden bir kısmıdır. Bunların yanı sıra Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi Teişeba (Karmir-Blur) yine bu kral zamanında kurulmuştur¹⁹⁶. Asur kralı Asarhaddan M.Ö. 673 yılında Batı İran üzerine başarılı bir sefer düzenlemiş de bu geçici bir zafer olmaktan öteye gidememiştir. Esarhaddan bölgedeki tehlikeli gelişmelerden son derece rahatsızlık duymaktadır¹⁹⁷.

¹⁹³ Diyarbakır'ın Kuzeybatısında olması muhtemeldir. bu şehir sık sık Asur ve Urartu arasında el değiştirmiştir. A.T.Olmstead, History of Assyria, 104.

¹⁹⁴ ARAB II, 207; M.T.Tarhan Kimmerler, 133.

¹⁹⁵ W.Kleis, Bastem I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975, Berlin, 1979; W.Kleis, Bastem II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978, Berlin 1988. Ayrıca bk., W.Kleis-H.Hauptmann, Topographische, 29; Bu bölgedekurulan Kale siyah, Kızkalesi, Danalu, Kaleoğlu ve Sangar kalesi için bk., Topographische, 28-33.

¹⁹⁶ Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında toplu bilgi için bk., A. Erzen, Çavuştepe I, 17 vd.; W.Kleiss-H.Hauptmann, Topographische, 9 vdd.

¹⁹⁷ Zargoslar meydana gelen gelişmelerden rahatsız olduğunu "Omen" metinlerinde açık bir dille Tanrı Şamaş'a sormaktadır. Bk., A.T.Olmstead, History of Assyria, 359-360.; Bölgedeki ayaklanmalarla ilgili bilgi için bk., D.J.Wiseman, "The Vasal-Treaties of Esarhadden" Iraq, 20, 1958, 10 vd.

Özellikle Batı İran'da bir İskit¹⁹⁸ devletinin kurulmasından korkmaktadır¹⁹⁹.

M.Ö. 673'de İskitlerin başına Bartatua (Partatua) geçmiştir. Bartatua Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir. Asur kaynaklarında bu konu şöyle ifade edilmektedir²⁰⁰ :

"Şamaş Büyük Tanrı, sana soruyorum, bana kesin cevap ver; İskuza ülkesinin kralı Kral Bartatua, Assur Kralı Assarhaddon'a bir prenses hakkında elçiler yollayan ve ona, bir prensesi karı olarak veren Assur kralı Assarhaddon

Acaba, İskuza kralı Bartatua, Assur kralı Assarhaddon ile, iyilik getirecek dostça sözler konuşacaklar mı? Ve Asur Kralı Assarhaddon yeminlerini tutup, Assur için iyi olan şeyleri yapacaklar mı? Şamaş, Büyük Tanrı, sen bana karar verip, böyle olmasını emrettin mi? Duyacakmıyız, görecekmiz?...

Sana soruyorum, Büyük Tanrı Şamaş, Assur kralı Assarhaddon 'un İskuza Kral Bartatua'ya bir prenses vermesi gibi, Bartatua'da Assarhaddon'un yeminlerini tutacak, onadikkat edecek ve Asur Kralı Assarhaddon 'a iyilik getiren dostluk sözlerini söyleyip, Assarhaddon için iyi olanı yapacak mı?"

Assarhaddon'ın prensesi Bartatua verdiğini daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında görülmesinden anlamaktayız. Akraba evliliğine dayanan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Asur devletinin yıkılışında Medler ve Babililerle birleşmeleri bu antlaşmanın çok uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddon'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö.668-627) geçmiştir. Bu yeni kral döneminde Asur ile Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı Rusa II bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir. Asur yazıtında Asurbanipal²⁰¹:

¹⁹⁸ İskitler hakkında toplu bilgi için bk., M.T.Tarhan, Kimmerler; E.M.Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913; Herodotes Tarihi, Çev., M.Ökmen, İstanbul, 1975; S.Bmith, "Sennacherib and Esarhaddon, CAH III, Cambridge, 1970.; Ayrıca İskit Kültürü için bk., "İskitler" Görüş, İstanbul, 1976 Karen S. Robinson, Henadotus and the Scythians, Expedition 17/4, 1987, 14 vd.

¹⁹⁹ İskitlerin, Anadolu'daki Faaliyetleri için bk., M.T.Tarhan, Kimmerler, 130 vdd.; E. Memiş, 25 vdd.

²⁰⁰ J.A.Knudzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott, Leipzig, 1893, no. 29; M.T.Tarhan, Kimmerler, 135; A.Çilingiroğlu, UT, 109.

²⁰¹ ARAB II, 871; M.T. Tarhan. Kimmerler, 182

"..... O (Ursa) bana alicenap selamlarını gönderdi" demektedir. Böyle ezeli düşmanın yaklaşmasının arkasında gittikçe güçlenmekte olan Med tehlikesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Her iki devlet arasındaki yaklaşma Rusa II'den sonrada devam etmiştir.

Rusa II'nin ölümü üzerine Urartu tahtına Sarduri III (645-635?) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile dost geçinmek istemektedir. Asur kralına gönderilen elçilik heyetiyle ilgili yazıtta Asurbanipal²⁰² :

" İstar-Devri (Sarduri yerine kullanılmıştır), Uru-at-ru kralı, benim babalarım, babaları kardeşlik göndermiş olan

"..... ondan sonra, Büyük Tanrı'ların benim yapmamı istedikleri, zor işleri oluyordu. Korktu ve şöyle dedi: 'Tanrım kral'a barış ver...

Urartu kralının hüküm sürdüğü yaklaşık on yıl boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. Karmir-Blur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden Sarduri III ile Rusa III'ün bir müddet birlikte ortak krallık sürdükleri anlaşılmaktadır²⁰³. bundan sonraki dönem hakkında Urartu kaynakları suskundur. M.Ö. 635 ile 585 yılları arasında elli yıllık bölüm karanlıktır.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil kroniğidir (M.Ö.609). "Urartu topraklarına kadar ilerlenmiş olduğu ifade edilmektedir. Bu kaynağın dışında Eski Ahid'de kısa bir bilgi bulunmaktadır. Urartu'nun tamamen yok olması ise Med-Lidya ülkeleri arasında M.Ö.585'de yapılmış olan Kızılırmak barışından önce olmalıdır. Yıkılışın kimler ve hangi tarihte olduğu bilinmemektedir. Temel olarak iki görüş üzerinde durulmaktadır birincisi Urartu yerleşim yerleri ve kalelerde bulunan İskit savaş malzemelerinin (kalkan, ok ucu vb.) bulunması Urartu devletinin yıkılışında İskitlerin rol aldığı tezidir. İkinci tez ise Bölgenin en güçlü devleti Asur'un yıkılışında önemli rol oynayan ve gittikçe güçlenen Medlerin Urartu'yu egemenliği altına aldığıdır²⁰⁴.

²⁰²ARAB II, 871, 1035, 1046; M.T.Tarhan, Kimmerler, 183; A.Çilingiroğlu, UT, 111.; N.V. Aroutionunian, "Problemes Concernant La Derniere Periode de L'Histoire D'Urartu" Ac Ant Hung XXII, 1974, 415 vd.

²⁰³N.V.Aroutionunian, Ac Ant Hung XXII, 1974, 416.

²⁰⁴Urartu devletinin sonkralları vekaranlık dönemiyle ilgili geniş bilgi için bk., N.V. Aroutionunian, AcAnt Hung, XXII, 1974, 415 vdd; M.T.Tarhan, Kimmerler, 176vdd., C.Burney, The Peoples of the Hills, London, 1971, 171 vd; B.B.Piotrovskii, Urartu, 196 vd.; M.Chain, KA, 107.

Urartu devletinin Rusa II'nin ölümünden sonra herhangi bir dış politikasının olduğunu elimizdeki belgelerle söylememizmümkün değildir. Sarduri II'nin Asurbanipal'e bağlılığını bildiren tek yazıt bu dönemin nadir belgelerinden birisidir.

SONUÇ

Tarihi olayların araştırılmasının temel nedeni, içinde bulunulan zaman ve geleceğe hizmet etmektir. Biz de çalışmamızda bu temel ilkeye bağlı kalmaya çalıştık. E. Carr'ın; " Tarih geçmişe değil, içinde bulunduğumuz zamana tabii olur. Tarihçinin görevi, geçmişe aşık olmak veya geçmişin baskısından kurtulmak değil, geçmişle geleceğin anahtarı kabul ederek iyi tanımadır." sözleri de araştırmamıza temel oluşturan bu ilkenin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmayla Anadolu tarihindeki olayları günümüze, geleceğe taşıma görevini yerine getirdiğimize inanıyoruz.

Anadolu'da yapılan arkeolojik araştırmalarda çıkarılan, çalışmamıza ışık tutan yazıtların en eskileri M.Ö. II. Bin'li yılların başlarına tarihlendirilmektedir. Kültepe ve çevresinde çıkarılan yazıtların sayısı her geçen gün artmaktadır. Buradan elde edilen yazıtların büyük bir bölümünün ticari metinler olduğu görülmektedir. Ancak bu yazıtlarda, yalnızca Anadolu'nun ticaretinden bahsedilmeyip, Anadolu insanının hayatı ve yaşama düzeyi de aydınlatılmıştır. M.Ö. XIX. yy. siyasi olayları hakkında ise çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşleri iki ana bölümde toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi , Anadolu ticaretine yön veren insanlar Asurlu olduklarına göre M.Ö. 1900-1750 yılları arasında Anadolu'da Asur devletinin varlığının kabul edilmesi gerektiği görüşüdür. İkinci görüş ise, ileri sürülen bu görüşün mümkün olamayacağı, ilişkilerin sadece ticaretle sınırlı olduğu fikridir. Kültepe Ib tabakasında çıkarılan kt f/k 183 nolu yazıt ve Kayseri Müzeinde bulunan Hantili'nin Taksimat Yazıtı birinci görüşü bütünüyle çürütmüş ve Anadolu'nun bu dönemdeki siyasi olaylarını aydınlatmıştır. Kısaca Anadolu'da M.Ö. 1900-1750 yılları arasında Asur ile güçlü bir ticari bağın kurulmuş olduğu kesinlik kazanmıştır. Anadolu kentlerinin yakınına Asurlular tarafından kurulan "Karum" ve "Vabartum" adı verilen ticari merkezler, Anadolu kent devletlerine vergi vermek koşuluyla ticaret yapmışlardır. Bunun doğal sonucu olarak Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ulaşımın geliştiğini görmekteyiz. Daha sonra devamlı olarak gündeme gelecek olan Kuzey Suriye-Anadolu mücadelesinin başlangıcının ve gelişmesinin ilk işaretidir. Anadolu'daki beylikler ve krallıkların bu dönemde geniş bir idari teşkilatlanmayı gerçekleştirdikleri çıkarılan yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Anadolu'da Asur Ticari Koloni döneminin son bulmasından sonra çeşitli kavimlerin göçüne tanık oluruz. Bu kavimlerden biri de Hititlerdir.

Hititlerin erken önemi olarak kabul edilen Hatti'lerin Hititlilerle soy birliğinin olmadığı belirlenmiştir. Sonuç olarak Hatti'lerin Anadolu'nun yerli halkı olduğu ve III. Binden itibaren Anadolu'da yaşadıkları anlaşılmıştır. Anadolu'ya II. Binin başlarında yerleşmiş olan Hititlerin ilk kralının Hattusili I olduğu kabul edilmektedir. Eski Hitit devletinin kuruluşundan itibaren, devletlerarası ilişkiler yeni bir döneme girmiş bulunmaktadır. Hattusili I dönemiyle ilgili elimizde bulunan Telepinu Fermanı önemli bilgiler vermektedir. Hattusili I, ülkesinin sınırlarını genişletmek için çıktığı seferden dönüşte oğulları ve yakınlarını yeni ele geçirilen kentlere ve bölgelere göndererek vasal krallıklar kurmuştur. Kuzey Suriye bölgesine yapmış olduğu seferlerle de ün kazanmıştır. Hitit kralı ülkesinin sınırlarını denize ulaştırmak ve güneyin zengin merkezleri ile ilişkiler kurarak, devletinin ekonomik yönden de zenginleşmesini hedeflemiştir. Hattusili I, oğullarının kendisine isyan etmelerini affetmemiş ve onları şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır. Hattusili I'ın son dönemini yine aynı kralın ünlü vasiyetnamesinden öğrenmekteyiz. Oğullarını cezalandıran, güçlü, akıllı ve cesaretli devlet adamı olan Hattusili, yerine geçecek kralı seçmekte de isabetli karar vermiştir. Hattusili'nin vasiyetiyle tahta çıkan Mursili I, devletinin sınırlarını genişletmek için çalışmış ve çıktığı seferle Babil kenti Hitit sınırları içerisine katılmıştır. Böylece Anadolu'nun kapıları Mezopotamya medeniyetine açılmıştır. Mursili I'den sonra Anadolu bir kargaşa dönemine girmiştir. Bu kargaşa döneminden çıkış Tuthaliya II döneminde olmuştur. Hitit devletinin içine düştüğü saray entrikalarından sonra tahta çıkan Tuthaliya yeni bir başlangıcın ilk kralı olarak kabul edilir.

Tuthaliya'dan sonra Hitit tahtına çıkan Suppiluliuma, içerideki olayları çözüp dışa açılmıştır. Kuzey Suriye ile ilgilenen Suppiluliuma bu bölgeye üç sefer düzenlemiştir. Yapılan seferler sonucunda eski gücünü kaybetmiş olan Mitanni devletini kendisine bağlı vasal bir devlet durumuna getirmiştir. Suppiluliuma batı sınırları ile de ilgilenmiş ve bu bölgede bulunan Arzava ülkesi üzerine sefer düzenleyerek bu ülkeyi de vasal devlet konumuna getirmiştir. Doğu sınırlarında bulunan Hayaşa'ya karşı seferler düzenlemiş ve bu ülke prensi Hukkana'ya kızkardeşini vermek suretiyle onu akrabalık bağı ile kendisine bağlamıştır. Hitit devletinin kuzeyinde bulunan Kaşka boylarının Hitit topraklarına sık sık saldırılarını önlemek için kuzeye sefer düzenleyerek, bunlara ağır kayıplar verdirmiştir. Hitit devletinin bu güçlü kralı ülkesinin dört yönüne de seferler düzenleyerek devletini "dünya devleti" haline getirmiştir.

Suppiluliuma'nın ölümünden sonra Hitit tahtına çıkan Mursili II, ülkesinin babasının tanrılara verdiği sözü tutmaması üzerine tanrılarca cezalandırıldığı görüşündedir. Bunu yazdığı veba duaları metninde açık bir şekilde dile getirmektedir. Babası Suppiluliuma'nın Mısır-Hitit antlaşmasının şartlarını yerine getirmediği için tanrılar tarafından cezalandırıldığını belirtmektedir. Hititlerdeki anlayışa göre eğer kral sözünde durmaz, yükümlülüklerini yerine getiremezse, bu durumda yalnızca kral değil ailesi, akrabaları, halkı ve malları da tanrılar tarafından cezalandırılırdı. Mursili II ülkede baş gösteren veba salgınının nedeni olarak gördüğü babasının cezasından dolayı tanrılara yalvarmakta ve af dilemektedir. Çocuk denecek yaşta Hitit tahtına geçmiş, bir müddet sonra tahtının idaresini tam manasıyla ele almış ve devletini başarıdan başarıya koşturmuştur. Kendisine karşı kurulan Arzava koalisyonu üzerine sefer düzenlemiştir. Yapılan bu sefer sonucu yenilgiye uğrattığı Seha kenti kralı Manapa-Dattaş ile antlaşma yapmıştır. Batı sınırlarını güvence altına alan Mursili doğuya yönelmiş ve bu bölgede bulunan Hayaşalılarla mücadeleye başlamıştır. Yapmış olduğu seferler ile Hayaşa'lı Hititler için bir sorun olmaktan çıkarmıştır. Mursili II'nin büyük bir kral olduğu kadar büyük bir tarih yazıcısı olduğu da görülmektedir.

Mursili II'nin ölümünden sonra tahta Muvattali geçmiştir. Bu kralın saltanatı sırasında Hititlerin kuzeyinde bulunan Kaşkaların saldırılarının artması üzerine, kardeşi Hattusili III'ü çeşitli ünvanlar vererek Kaşkalar üzerine göndermiştir. Kendisi de Kuzey Suriye bölgesini egemenliği altına almak için harekete geçmiştir. Bu bölgeye yapılacak seferlerde daha etkili olabilmek için başkenti Adana civarında bulunan Dattaşa'ya taşımıştır. Muvattali büyük bir Mısır seferine karar vermiş ve hazırlıklarını tamamlamıştır. Sonuçta Mısır kralı Ramses II ile, eskiçağ tarihinin önemli savaşlarından biri olan Kadeş savaşı yapılmıştır. Bu savaş hakkında Hitit kaynakları susarken Mısır kaynakları oldukça fazla bilgi vermektedir. Bu savaş Muvattali döneminde yapılmış olmasına rağmen, iki dünya devleti arasında yapılan barış antlaşması Hitit tahtına Muvattali'nin yerine çıkan Hattusili III döneminde yapılmıştır. Muvattali'nin ölümü üzerine tahta oğlu Urhi-Tesup geçmişse de amcası Hattusili III onun elinden tahtı zorla almıştır. Bu durum Hitit devlet hukukunda kötü bir geleneği başlatmıştır.

Hattusili III akıllı bir dış politika izleyerek Babil devleti ile iyi ilişkilen kurmuş ve bu devlet ile antlaşma imzalamıştır. Hitit devletinin Babil devleti ile antlaşma yapması Mısır'ı endişelendirmiştir. Sdnuçta Mısır ile Hitit devleti arasında Mısır kralı Ramses II'nin saltanatının yirmi birinci yılında Kadeş barış

antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma eşitlik ilkesine göre düzenlenmiştir. İki ülkenin de bu antlaşma şartlarına uydukları daha sonraki yıllarda ortaya konulan ilişkilerden anlaşılmaktadır. Hattusili III'ün ölümüyle yerine oğlu Tuthaliya IV geçmiştir. Bu kral döneminde Kıbrıs'ın Hitit egemenliğine geçtiğini görmekteyiz. Mısır ile ilişkilerinin devam ettiğini ise Mısır kralının Anadolu'da çıkan kıtlık dolayısıyla buğday göndermesinden anlamaktayız. Tuthaliya IV'ün ölümünden sonra Hitit devleti kısa süre içerisinde çökmüştür. Her ne kadar Arnuvanda III ve Suppiluliuma II krallık yapmışlarsa da gerek içeride gelişen olaylar ve gerekse Ege göçleri Hitit devletini tarih sahnesinden kaldırmıştır.

Ege göçleriyle Anadolu'da yeni bir kargaşa dönemi başlamıştır. Bu dönemde Mitanni devletinin topraklarında, onlarla akraba bir kavim olan Urartuların ortaya çıktığını görüyoruz. M.Ö. XIII. yüzyıl ve IX. yüzyıl arasında Doğu Anadolu'nun dağlık bölgesinde yaşayan Uruatri-Nairi beylikleri kendi aralarında ortak düşman Asur'a karşı koalisyonlar kurmuşlardır. Bu dönem Uruatri-Nairi Konfederasyonları dönemi olarak adlandırılmaktadır.

M.Ö. IX. yüzyılda bu Konfederasyonlar bir devlet olmaya çalışmışlardır. İlk kurucu kral olarak Arame kabul edilmektedir. Asur aynaklarına bu kralın kralı bir kenti olduğundan söz edilmektedir. Daha sonra tahta çıkacak olan Sarduri I'nin saltanatında Urartu devletinin güçlendiği kabul edilir. Bu kral kendisini dünya kralı ilan etmiştir. Ezeli düşmanı olan Asur ile mücadelesini sürdürmüştür. Ülkesinin sınırlarını Van gölünün güneyinde yer alan ve önemli bir kült merkezi olan Musasire kadar genişletmiştir.

Sarduri'den sonra Urartu tahtına İşpuini geçmiştir. Babasının genişleme politikasını devam ettirmiş ve Musasir kentini ele geçirmiştir. Geniş bir hoş görüye sahip olan bu kralın Urartu devletinin sınırları içerisinde kalan bütün kabilelerin tanrı ve tanrıçalarına karşı olumlu yaklaşması, devletin merkezileşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ülkesinin sınırlarını Urmiye gölü civarına kadar taşımıştır. Aynı zamanda batıya açılma politikası da izlemiş olan Urartu kralı, önemli ticari yolların Urartu denetimine girmesini sağlayarak ekonomik yönden zenginleşmeyi de hedeflemiştir.

İşpuini'den sonra Urartu tahtında Menua'yı görmekteyiz. Urmiye gölü çevresi Batı İran ve Gökçe göl bölgelerine yaptığı seferlerle ülkesinin geleneksel hale gelen yayılma politikasının bir takipçisi olmuştur. Urartu kralı batı yayılımına da önem vermiş ve hammadde kaynaklarının yoğun olduğu Meliteialhe (Malatya) bölgesine kadar seferler yapmıştır. Menua'nın saltanatının son yıllarında Diauehi (Erzurum)

bölgesinde bir isyan çıkmışsa da kendisinden sonra tahta çıkan Argiştı I döneminde bu isyan bastırılmıştır. Urartu kralları yaptıkları seferlerde öncelikle yıllık vergilerle haraçlar olmak suretiyle devletin zenginleşmesini sağlamışlardır. Zengin bir ülke haline gelen Urartu bu imkanlarını tarım, sulama ve imar işlerinde kullanmıştır. Kendisi için ihtiyaç duyduğu insanları toplu aktarım yoluyla elde etmiştir. Urartu krallarının hepsinde olduğu gibi Argiştı'nın de düşmanı Asur'dur. Ancak bu kral döneminde Batı İran'da yavaş yavaş güçlenen bir Med tehlikesi de söz konusudur. Yine bu kral döneminde kuzey sınırlarında göçebe kavimler görülmeye başlanmıştır. Bu sırada ezeli düşman olan Asur iç sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığından Urartu devletinin yayılma politikalarını şüphe ile izlemiş, engel olmak için fazla bir şey yapamamıştır.

Argiştı'den sonra Urartu tahtına Sarduri II geçmiştir. Bu kral döneminde batıya açılma politikası devam ettirildiği gibi Kuzey Suriye'nin egemenliğinin ele geçirilmesi için de çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Batıda Meliteialhe üzerine sefer yapılarak bu devlet vasal duruma getirilmiştir. Sarduri II, Urartu'nun ağır vergiler yükleyerek yaptığı antlaşmalar ile hem ekonomik yönden zenginleşmek hem de gücünü fazla dağıtmamayı hedeflemiştir. Gökçe göl çivarında yer alan topluluklar ayaklanmışlarsa da yapılan sefer sonucunda Urartu devletine bağlanmış ve ağır vergiler ödemek zorunda kalmışlardır. Sarduri II döneminde gelişen bir diğer önemli olay ise Tiglat-Pileser III'ün isyan ederek Asur tahtını ele geçirmesidir. Bu kral Asur devletinin yeniden güçlenmesini sağlamış ve kısa süre içerisinde Urartu devletinin genişleme politikasına dur demiştir. Urartu kralını iki defa yenilgiye uğratması üzerine Urartu tahtında değişiklik olmuş ve Rusa I kral olmuştur. Ancak babası gibi o da Asur'a yenilmekten kurtulamamıştır. Tarihte önemli bir yere sahip olan Asur kralı Sargon'un ünlü sekizinci seferi sonucunda Rusa yenilmiş ve intihar etmiştir. Urartu tahtına yerine Argiştı II çıkmıştır. Argiştı II yeni bir politika izlemiştir. Bu yeni dış politika Asurla karşılaşmamak ve Kuzey Suriye'de bulunan kent devletlerini Asur'a karşı kışkırtmayı hedefliyordu. Açıkça savaşa girmeyerek devletin tohparlanmasını istiyordu. Bu süre içerisinde ise ülkesini imar etmekle uğraşacaktı. Kuzeyden gelen göçebe kavimlerle savaşmak yerine, onlarla anlaşma yoluna gitmiş ve Urartu topraklarından geçmelerine izin vermiştir. Urartu tahtına Argiştı II'den sonra Rusa II geçmiştir. Bu kralın döneminde Urartu yeni bir diriliş dönemine girmiştir. Göçebe kavimlerden İskitlerin Mennea ülkesine yerleşmesine izin vermiştir. İmar işlerine ağırlık vermiş , ülkenin çeşitli bölgelerinde yeni şehirler ve kaleler inşa ettirmiştir. Urartu ülkesinin ilke kez Asur'a karşı bir yaklaşma politikası izlediğine

tanık olmaktayız. Bu yaklaşma politikasının nedeni doğuda gittikçe güçlenen Med tehlikesi olmalıdır. Asur sarayına diplomatik bir heyet göndermesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Rusa II'den sonra Urartu tahtına Sarduri III geçmiştir. Ancak on yıllık saltanatı süresince (M.Ö. 645-635) hiçbir varlık gösterememiştir. Sarduri III'den sonra Urartu tahtına Erimeña, Sarduri IV, Rusa III ve Rusa IV geçmişse de kaynaklar bu dönemler hakkında bilgi vermemektedir. Asur krallığının M.Ö. 602'de yıkılması ile iki ezeli düşman hemen hemen aynı dönemde tarih sahnesinden silinmişlerdir.

KAYNAKÇA**BİRİNCİ BÖLÜM (HİTİT ve ÖNCESİ)**

Adontz, N. Histoire d' Armenic : Les Origines dux Sience VI (V.J.C), Paris, 1946.

Akurgal, E., Phriysche Kunst, Ankara, 1955.

Akurgal, E., Alt-Symna I, Roma 1983.

Akurgal, E., Anadolu Uygarlığı, İstanbul, 1989.

Akurgal, E., Die Kunst der Hethiter, München, 1976.

Akurgal, E., "Die Kunst der Hethiter", Historia Einzelschriften VIII, 1964.

Alkım, B., "Güney-batı Antitoros Bölgesinde eski bir yol şebekesi", Belleten XXIII, 1959.

Alkım, U. B., "Üçüncü Dönem İkiztepe Kazısı (1976)", TAD XXV/1, 1980.

Alkım, U.B., "İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1977", TAD/2, 1981.

Alkım, B., "Sam'al ile Asitawandawa arasındaki yol", Belleten XXIV, 1960.

Alkım, U. B., "Antitoros Bölgesindeki eski bir yol şebekesi", Belleten XXIII, 1959.

Alkım, U.B., Anatolia I, Gent, 1958.

Alp, S., "Remarques sur la geographie de la region du haut Yeşil-İrmak d'apres les tablettes de Maşat-Höyük" Florilegium Anatolicum, Paris, 1979.

Alp, S., "Hitit Kralı IV. Tuthalia'nın askeri fermanı", Belleten XI-43, 1943.

Alp,S., "Die Lage von Samuha", Anatolia I, 1959.

Alp, S., "The N-Formations in the Hittite Language", BelletenXVIII, 1954.

Alp, S., "Maşat-Höyük'te keşfedilen çivi yazılı Hitit tabletleri", VIII. T.T.Kong. I.

Alp, S., "Hititlerde sosyal sınıf Namra'lar", Belleten XIII, 1949.

Alp, S., "Eski Önasya'da siyasi ilişkilerden bölümler", Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara, 1974.

- Alp, S., "Hitit kenti Hanhana'nın yeri", Belleten XLI-164, 1977.
- Alp, S., "Kaniş=Anişa=Nişa Erken Hitit Çağında bir başkent", Belleten XXVII, 1963.
- Alp, S., "Hitit kanunları hakkında", DTCFD V/5, 1947.
- Alp, S., "Die soziale Klasse der Namra-Leute, Indihethitische Bezeichnung", JKF, 1951.
- Alp, S., "Maşat Höyük'te keşfedilen Hitit tabletlerinin ışığı altında yukarı Yeşilirmak bölgesinin coğrafyası hakkında", Belleten XLI-167, 1977.
- Balkan, K., Mama kralı Anum-Hirbini'n Kaniş kralı Warşama'ya gönderdiği mektup, Ankara, 1957.
- Balkan, K., Kaniş Karum'unun kronoloji problemleri hakkında müşahadeler, Ankara, 1955.
- Baydur, N., Kültepe(Kaneş) ve Kayseri tarihi üzerine araştırmalar, İstanbul, 1970.
- Beckerath, J, von, Abriss der Geschichte des Alten Aegypten, München, 1971.
- Beran, T., Die hethitische Glyptik von Boğazköy, Berlin, 1967.
- Bilgi, Ö., "İkiztepe kazılarının 1985 dönemi sonuçları", VIII, KST I 1986.
- Bilgi, Ö., "1974 ile 1986 kazı dönemlerinde bulunan tunç silahların ışığı altında İkiztepe'nin Önasya'daki yeri", X. T.T. Kong, Ankara, 1990.
- Bilgi, Ö., "Metal Objects from İkiztepe-Turkey", Beitrage zur allgemeinen und vergleichenden Archaeologie 6, 1984.
- Bilgiç, E., "Kültepe Höyüğü'nde çıkan üç tablet", Anatolia XIII, 1964.
- Bilgiç, E., "Asurca vesikalara göre Etiler'den önce Anadolu'da maden ekonomisi", Sümeroloji Araştırmaları, 1940-41, İstanbul, 1941.
- Bilgiç, E., "Die Ortsnamen der kapadokischen Urkunden im Rahmen der Alten Sprachen Anatoliens", AFO XV, 1945-51.
- Bilgiç, E., "Anadolu'nun yer adları", Belleten X/39.

- Bilgiç, E., "Kapadokya Tabletleri. Bunlardan Koloni ve Anadolu tarihi hakkında çıkan neticeler", I. Kayseri Kültür ve Sanat haftası Konuşmaları ve Tebliğleri-1987, Kayseri, 1987.
- Bilgiç, E., "Anadolu'nun ilk tarihi çağının rekonstrüksiyonu", DTCFD VI, 1948.
- Bilgiç, E. "Anadolu'nun ilk tarihi çağının mühim bir meselesi" V.T.T. Kong. 1960
- Bilgiç, E., "Kültepe Tabletleri üzerinde yeni çalışmalar ve yeni iki evlilik vesikası",X. T.T.Kong.II, Ankara, 1990.
- Bilgiç, E., " ivi yazılı kaynaklarda geçen başlıca borç ve ödünç tabirleri", DTCFD X/4, 1947.
- Bittel, K., "Hethiter und Proto-Hattiter", Historia I, 1950.
- Bittel, K., Neue Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im vorderen Orient, Berlin, 1959.
- Bittel, K., Boğazköy rehberi, Ankara, 1976.
- Bittel, K., Die Ruinen von Boğazköy, Berlin-Leipzig, 1973.
- Bittel, K., "Untersuchungen in der Altstadt", MDOG 89, 1957.
- Bittel, K., Die Hethiter, München, 1976.
- Bittel, K., G terbock, H.G., Boğazköy. Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt, Berlin, 1935.
- Bossert, H. Th., "K nigssiegel: Ein hethitisches K nigssiegel. Neue Beiträge zur Geschichte und Entzifferung der hethitischen Hieroglypheninschrift". Istanbul Forschungen XVIII, Berlin, 1944.
- Bossert, H., Th., Asia, Istanbul, 1946.
- Bossert, H., Th., Karatepe, Istanbul, 1947.
- Casson, S., Ancient Cyprus, London, 1937.
- Cate, H.Ten, "Mursilus North Western campaigns", Anatolia I, 1967.
- Cavaignol, E., "Les annales de Suppiluliuma", REA, 1930.

Cavaignal, E., "Le Premier Royaume d'armenia", RHA 17, 1934.

Cavaignal, E., Le Probleme Hittite, Paris, 1936.

Chantre, E., Mission en Cappadoce; Mission Scientifique en Cappadoce (1893-94)
Recherches archeologiques dans l'Asie Mineure, Paris, 1898.

Contenau, G., Trentes Tablettes Cappadociennes, Paris, 1919.

Cornelius, F., "Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches", RHA
62, 1958.

Cornelius, F., Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973.

Cument, Fr., Die Mysterien des Mithra, Leipzig-Berlin, 1923.

Çapar, Ö., "Ahhiyava sorunu", DTCFD. XIV/25.

Çeçen, S., "Koloni devri Anadolu'sunda tarihi ve sosyal olayların Asurlu tüccarlar
tarafından tarihleme olarak kullanılışı", DTCFD XXXV/1, Ankara, 1991.

Darga, A.M., Eski Anadolu'da kadın. İstanbul, 1984.

Danmanville, J., "Etat, E'conomie, Socie'te Hittites", RHA XXIX, 1971.

Darga, A. M., "Puduhepa: An Anatolian Queen of the thirteenth Century B.C".,
Mansel'e Armağan II, Ankara, 1974.

Darga, A. M., Hitit Mimarılığı I, İstanbul, 1985.

Delaporte, L., Les Hittites, Paris, 1936.

Delmonte, G.F., Fischler, J., Die Orts-und Gewaessernamen der hethitischen Texte,
Repertoire, geographique des Textes cuneiformes VI, Wiesbaden, 1978.

Dinçol, A.M., "Hititlerde fal ve kehanet", ASD 1-2, 1979.

Dinçol, A.M., "Hitit devletinin kuruluşuna ait ilk yazılı belgeler", Arkeoloji ve Sanat
Dergisi 10/ 1980, İstanbul.

Dinçol, A.M., Eski Anadolu dillerine giriş, İstanbul, 1970.

Dinçol, A.M., "Hititler", AUAns. I, İstanbul, 1982.

Dinçol, A.M., "Nerik şehrinin yeri hakkında", Belleten 152, 1974.

- Donbaz, V., "Kültepe I-b katı tabletlerine genel bakış", X. T.T.Kong. 1986, Ankara, 1990.
- Donbaz, V.-Horasanlı, E., "Bursa Arkeoloji Müzesinde bulunan Kültepe tabletleri", Belleten 40, 1976.
- Dossin, G., "Les Archives Epistolaires Du Palais De Mari", Syria XIX, 1938.
- Edel, E., "Neue keilschriftliche Umschreibungen Aegyptischer Namen aus den Boğazköy-Texten", JNES VII, 1948.
- Eisser, G., Lewy, J., "Die altassyrischen Rechtsurkunden von Kültepe", MVAD XXXIII ve XXXV/31-II.
- Emre, K., Kurşun figürleri taş kalıpları, Ankara, 1971.
- Ertem, H., Coğrafya adları dizini, Ankara, 1973.
- Ertem, H., Hitit devletinin iki eyaleti: Pala- Tum(m)ana, Ankara, 1980.
- Erzen, A., "İlkçağ tarihinde Kıbrıs", Belleten XL-157, 1976.
- Esin, U., Kuantitatif spektral analiz yardımıyla başlangıçtan Asur koloni çağına kadar bakır ve tunç madenciliği, İstanbul, 1969.
- Fischer, F., "Bogazköy und die Chronologie der altassyrischen Handelsniederlassungen in Kappadokien", İstanbul Mitteilungen XV, 1965.
- Forrer, E., "Hayaşa-Azzi", Caucasia 9, 1931.
- Forrer, E., El-Genesis del Imperio Hatti Sintesıs, 1954.
- Friedrich, J., "Ein Bruchstück des Vertrages Mattiwaza-Suppiluliuma in hethitischer Sprache?" AFO, 1925.
- Friedrich, J., "Verträge I", MVAeG 1924-1925.
- Friedrich, J., "Staatsverträge des Hatti-Reiches II", MVAeG 34/1, 1930.
- Friedrich, J., "Aus dem hethitischen Schrifttum", AO XXIV, 3.
- Friedrich, J., "Hethitisches Elementarbuch II", Heidelberg, 1949.
- Gardiner, Sir A., Geschichte des Alten Aegypten, Stuttgart, 1965.

- Garelli, P., Cuneiform text from Cappadocion Tablets in the British Museum I-V, London. •
- Garelli, P., "Tablets Cappadociennes de Collections diverses(suite)", RAL IX-LX, 1965.
- Garelli, P., Le Proche-Orient Asiatique des Origines aux invasions des Peuples de la Mer, Paris, 1969.
- Garelli, P., Les Assyriens en Cappadoce, Bibliotheque Archeologique et Historique de L'institut Français d'archeologie d'Istanbul 19, Paris,. 1963.
- Garstang, J., "Hittite Military Roads in Asia Minor", AJA 47, 1943.
- Garstang, J., J.O.R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959.
- Gelb, I.J., "Inscriptions from Alishar and Vicinity", OIP XXVII, 1935.
- Goetze, A., "The Struggle for the Domination of Syria(1400-1300 B.C.)", CAH II-2, 1975.
- Goetze, A., Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, London, 1940.
- Goetze, A., "Die historische Einleitung des Aleppo-Vertrages KB 1.6", MVAeG IV, 1928-29.
- Goetze, A., "On the Chronology of the Second Millenium", JCS XI, 1957.
- Goetze, A., Verstreute Bogazköi-Texte, Marburg, 1990.
- Goetze, A., Kleinasien, München, 1957.
- Goetze, A., "Zur Schlacht von Qadesh", OCZ 32, 1929.
- Goetze, A., "An old Babylonian Hierarchy", JCS VII, 1953.
- Goetze, A., "The Predecessors of Suppiluliumas of Hatti", JAOS 72, 1952.
- Goetze, A., "State and Society of the Hittites", Neuere Hethiterforschung, 1964.
- Goetze, A., "Madduwattas", MVAeG 32, 1928.
- Goetze, A., Hattusilis. Der Bericht über seine Thronbesteigung, Nebst den parallelen Texten, Leipzig, 1925.

Goetze, a., "Die Annalen des Mursilis", MVAeG 38, 1967.

Goetze, A., "Das Hethiter-Reich", AO 27-2, 1928.

Grindahl, F., Die Personennamen der Texte aus Ugarit, Roma, 1967.

Grothe, H., Meine Vorderasienexpedition II, 1911.

Gül, Ş., "Asur Ticaret Kolonileri çağında Anadolu'nun siyasi yapısı", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı, 1993.

Günbattı, C., "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan üç tablet", DTCFD XXXI, 1987/1-2.

Gurney, O.R., "The Hittite title Tuhkanti", AS 33, 1983.

Gurney, O.R., The Hittites, Harmondsworth, 1961.

Gurney, O.R., "Anatolia, 1750-1600 B.C.", CAH II, VI 1962.

Guterbock, H.G., "The Predecessors of Suppiluliumas Again" JNES XXIX, 1970.

Gutersbock, H.G., "Hattusili II once More", JCS XXV, 1973.

Guterbock, H., "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", JNES XXVI/2, 1967.

Guterbock, H.G., "Zwei Hethitische Zeichnungen", Mansel'e Armağan I.

Guterbock, H.G., "The Deeds of Suppiluliuma as Told by his son Mursilis II", JCS X, 1956.

Guterbock, H.G., "Die historische Tradition und ihre hierarchische Gestaltung der Babylonier und Hethiter bis 1200", ZA, NF 10, 1938.

Guterbock, H.G., "The Hittites and the Aegean World: The Ahhiyawa Problem Reconsidered" AJA 87-2, 1983.

Guterbock, H.G., "Kanes und Nesa: Two Forms of one Anatolian Place Name?", IES V, 1958.

Guterbock, H.G., "The North Central Area of Hittite Anatolia", JNES XX, 1961.

Gül, Ş., "Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan Kültepe Tabletlerinden örnekler", AMMY 1989, 1990.

Haas,V., Der Kult von Nerik, Roma, 1970.

Helck, W., Die Beziehungen Aegypten zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. Wiesbaden, 1962.

Hrozny, F., " Report Preliminaire Sur les Fouilles Tcheco-lyoniennes Du Kultepe" Syria VII, 1927.

Hrozny, F., Ancient History of Western Asia India and Crete, Prague, 1947.

Huxley, G.,L., Achaeans and Hittites, Oxford, 1960.

İnan, A., Eski Mısır tarihi ve medeniyeti, Ankara, 1987.

İplikçioğlu, B., Eskiçağ tarihinin anahatları, İstanbul, 1990.

Jankowska, N.B., "A System of Relation of Eponyms of the commercial Association at Kanis", ArOr 35, 1967.

Kalaç, M., "Anmerkungen zu der Arbeit " The Hittite Relative Sentence" von Warren H." AnAr II/1-2.

Kammenhuber, A., Die Arier im vorderen Orient, Heidelberg, 1968.

Kinal, F., "İlk çağlarda Kıbrıs", Belleten XXVIII-111, 1964.

Kinal,F., Arzava Memleketlerinin mevki ve tarihi, Ankara, 1953.

Kinal, F., "Yamhad Krallığı", DTCF Tar.Arş.Der. V/8-9 , 1967.

Kinal, F., "Eski Anadolu tarihinde bazı değişmeler", Cumhuriyetin 50. Yıl Anma Kitabı, Ankara, 1973.

Kinal, F., Eski Anadolu tarihi, Ankara, 1987.

Kinal, F., "Eski Önyasya'da ehli atın tarihi", Belleten XVII/66, 1953.

Kinal, F., "Kargamış şehri tarihi hakkında" DTCFD XVI/3-4, 1958.

Kinal, F., "Suppiluliuma'nın Suriye seferleri", Belleten XI/41, 1947.

Kinnier-Wilson, J.V., "The Kurba'il Statue of Shalmanesser III", Iraq, XXIV,- 1962.

Klengel, H., "Ein Name? Fragment zur historischen Einleitung des Talmisarruma-Vertrages", Assyrologie und vorderasiatische Archaeologie, 1964.

- Klengel, H., E., Klengel, Die Hethiter, Geschichte und Umwelt; Eine Kulturgeschichte Kleinasien von Çatalhöyük bis zu Alexander dem Grossen, München, 1975.
- Knudzon, J.A., Assyrische Gebete an den Sonnengott, Leipzig, 1893.
- Koşay, H.Z., M., Akok, Alacahöyük kazısı 1940-48'deki çalışmalar ve keşiflere ait ilk rapor, Ankara, 1966.
- Koşay, H.Z., K., Turfan, "Erzurum-Karaz raporu", Belleten 91, 1959.
- Koşay, H.Z., H. Vary, Güzelova kazısı, Ankara, 1967.
- Koşay, H.Z., H., Vary, Pulur kazısı, Ankara, 1964.
- Koşay, H.Z., "Hitit tapınağı Samuha nerededir?" Belleten 144, 1972.
- Koşay, H.Z., "Alacahöyük ve B. Güllücek buluntularına göre Balkanlar Prehistuvarı arasındaki İdentiteve Diversiteler", Belleten 38, 1963.
- Landsberger, B., "Assyrische Königsliste und Dunkles Zeitalter", JCSVM, 1954.
- Landsberger, B., "Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend", AO XXIV/4, 1925.
- Landsberger, B., Sam'al I. Studien zur Entdeckung der Ruinenstaedt Karatepe, Ankara, 1938.
- Landsberger, B., "Kamp Hattum, Hethiterland und Hattium", ArOr XVIII, 1950.
- Laroche, E., Les Hierogllyhes Hittites, Paris, 1960.
- Laroche, E., "Le Voeu de Puduhepa", RA XLII, 1949.
- Laroche, E., Catalogue des Textes Hittites, Paris, 1971.
- Laroche, E., Florilegium Anatolicum, Paris, 1979.
- Laroche, E., Les Noms des Hittites, Paris, 1966.
- Laroche, E., "Suppililiuma II", RA 42, 1953.
- Larsen, M.T., Old Assyrian Caravan Procedures, Istanbul, 1967.
- Lewy, J., "Amurritica", HUCA 32, 1961.

- Lewy, J., "3 Studies in the Historic Geography of the Ancient Near East", *Orientalia* 21, 1952.
- Lewy, J., "On Some Institutions of the old Assyrian Empire", *Hebrew Union College Annual* 27, 1956.
- Lewy, J., *Tablettes Cappadociennes*, Paris, 1937.
- Lewy, J., "La Chronologie de Bithana et d'Anitta de Kussara", *RHA* 17, 1934.
- Lewy, J., "Old Assyrian Evidence Concerning Kussara and its Location", *HUCA* XXXIII, 1962.
- Lewy, J., "Some Aspects of Commercial Life in Assyria and Asia Mina in Nineteenth Pre-Christian Century", *JAOS* 78, 1958.
- Macalister, R.A.S., *The Philistines, Their History and Civilization*, London, 1914.
- Mansel, A.M., "Ege tarihinde büyük muhaceretler", *TSDI*, 1937.
- Mc Neill, I., "The Metre of the Hittite Epic", *AS* XIII, 1963.
- Melink, M.J., "Ahhiyawa Achaeans in Western Anatolia", *AJA* 87/7, 1983.
- Melink, M.J., "Archaeology in Asia minor", *AJA* 81, 1977.
- Melink, M.J., "Anatolian Chronologies in old World Archaeology", *COWA*.
- Mellaart, J., "Anatolia 2300-1700 B.C.", *CAH* 1/2, 1971.
- Mellaart, J., "Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites", Mansel'e Armağan I.
- Memiş, E., "Hitit siyasi tarihinde taht mücadeleleri", *S.Ü. Eğ.Fak. Der. I*, 1987.
- Memiş, E., "M.Ö. 2. Bin yılda Hitit-Gaşka münasebetleri", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1988.
- Memiş, E., *Eskiçağ tarihi*, Konya, 1989.
- Meyer, E., *Geschichte des Altertums II*, Stuttgart, 1953.
- Michael, C.A., "Hattusilis; Halab and Hanigalbat", *JNES* 31/2, 1972.
- Muhly, J.D., "Sources of tin and The Beginnings of Bronze Metallurgy", *AJA* 89/2, 1985.

Naugayrol, S., Le Palais d'Ugarit IV, Paris, 1956.

Orlin, C.L., Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague, 1970.

Orthmann, W., Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin, 1963.

Otten, H., "Die bronze Tafel aus Boğazköy, ein Staatsvertrag Tuthalijas IV", 1988.

Otten, H., "Ein hethitisches Festritual", StBoT 13, 1971.

Otten, H., "Hitit tarihinin kaynakları ve Eski Doğu kronolojisi", Belleten XXXIII/131, 1969.

Otten, H., "Hethiter, Hurriter und Mitanni", Fischer Weltgeschichte III, 1966.

Otten, H., "Neue Quellen zum ausklang des hethitischen Reiches", MDOG 94, 1963.

Otten, H., "Die Hethitischen Königlisten und die Altorientalische Chronologie", MDOG 83, 1951,

Otten, H., "Zu den Anfängen der Hethitischen Geschichte" MDOG, 1951,

Özgüç, T.-N. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu 1949, Ankara 1953.

Özgüç, T., Kültepe, Ankara, 1948.

Özgüç, T., Kültepe Kazısı Raporu, 1948, Ankara, 1950.

Özgüç, T., Kültepe-Kaniş II, Ankara, 1986.

Özgüç, T., Kunst und Kultur der Hethiter, Oarmstad, 1961.

Özgüç, T., Kültepe'de 1950 Yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor". Belleten XVII. 1953.

Özgüç, T., "Anitta hançeri", Belleten X, 1956.

Özgüç, T., Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar.

Özgüç, T., Maşat Höyük II, Ankara, 1982.

Özgüç, T., "Kültepe-Kanische Mittelpunkt der Assyrischen Handelskolonien in Anatolien", Kunst und Kultur der Hethiter, Darmstadt, 1961.

Özgüç, T., Kültepe-Kaniş I, Ankara, 1959.

Özgüç N., Kaniş Karumu I-b Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları, Ankara, 1968.

Özgüç N., "New Light on the Dating of the Levels of the Karum of Kanish and of Ecemhöyük near Akseray", AJA, 72/4,1968.

Özgüç N., KültepeMühür Baskılarında Anadolu Grubu, Ankara, 1965.

Pehlivan, M., Hayaşa, Erzurum, 1991.

Pehlivan, M., En eski çağlardan Urartunun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.

Pehlivan, M., "Başlangıçtan Urartunun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi", 100. Yıl Üni. Fen-Ed. Sos.Bil.Der. I, Van, 1991.

Pehlivan, M., Karaz ve Hurriler", 100. Yıl Üni. Fen-Ed. Sos.Bil.Der. I, Van, 1991.

Pehlivan, M., "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi" 100. Yıl Üni. Fen-Ed. Sos.Bil.Der. II, Van, 1992.

Pirenne, J., "La Politique d'expansion Hittite, envisagee a'travers les trautes de vassalite et de protectorat", AnAr, XVIII/1-2, 1950.

Rowton, M.B. "The Background of the Treaty between Ramesses II and Hattusilis III", JSC XIII, 1959.

Salvini, M., "Autour Du Sceau de Mursili II, Syria LXVII-2, 199,

Schuler, E. von, "Sonder formen Hethitischer Staatsvertrage", AnAr III/1-2, 1965.

Schuler, E. von, Die Kaskaer : Ein Beitrag Zur Etngraphie des Alten Kleinasien, Berlin, 1965.

Schachermeyer, F., "Zur Rolle der Luwier in der Frühgeschichte", An Ar II/1-2, 395-411.

Sever, H., "Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi", DTCFD XXXV/2, 1991.

Smith, S., The Statue of Idrimi, London, 1948

Sommer, F.-H. Ebelolf, Kleinasiathe Forschungen, Weimar (1927), 1930.

Sommer, F., Die Ahhiyawa-Unkunden, Munchen, 1932.

- Sommer, F.-A. Falkenstein, *Die Hethitisch-Akadish Bilingue des Hattusili I (Labana II)*, München, 1938.
- Sommer, F., *Hethiter und Hethitisch*, Stutgart, 1947.
- Sommer, F., *Ahhijawa-Unkunden*, Munchen, 1932.
- Sturm, J., *Der Hethiterkrieg Ramses II*, Wien, 1939.
- Sturtevant, E.H.-J.Brechtel, *A Hittite Chrestomaty*, Phia, 1935.
- Tarkan T., "Kıbrıs Adasında Tabii-Beyeri ve Ekonomik Coğrafya Bakımından Bir Arayırma", *Ata. Üni. Yayb*, No: 131, 1975.
- Texier, C., *Descriptende L'Asie Mineur*, Paris, 1839.
- Theophilus, G.-LL.D., Pinches, "The Cappadocian Tablets Belonging To The Liverpool Institue of Archaology, AAA I/MCMVIII, 1967.
- Tosun, M., "Styles in Kültepe Seal Engravings as Expressions of Various Culturel Influences", *AS XVI*, 1965.
- Ufuk, E., *Kuantitatif Spelatrall Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Koloni Çağına Kadar ve Tunç Madenciliği*, İstanbul, 1967.
- Unger, E., "Die Verherrlichung des Königs Tuthaliya IV von Hatti im Felsheiligtum von Yazılıkaya", *TAD IX-2*, 1959.
- Ünal, A., "M.Ö. II. Bin Anadolu'sunda Doğal Afetler" *Belleten XLI-163*, 1977.
- Ünal, A., "Hitit Tıbbının Ana Hatları" *Belleten XVIV-175*, 1980.
- Ünal, A., *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni*, Ankara, 1983.
- Ünal, A., *Hattusilis III (Texte der Hethiter)*, Heidelberg, 1974.
- Waimright, G.A., "Two Groups Among The Sea Peoples", *An Ar II/1-2*, 1965.
- Weidner, E.F., "Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien", *Boğazköi- Studien Heft 6*, 1922.
- Weidner, E.F., *Politische Dokumente aus Kleinasien, Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boğazköi*, Leipzig, 1923.

Wilson, J.A., "Egyptian Treaty", ANET.

Wiseman, J., The Alalakh Tablets, London, 1953.

Woolley, L., A. Forgetting Kingdom, London, 1953.

Woolley, S, Alalakh, Oxford, 1955.

İKİNCİ BÖLÜM (URARTU DÖNEMİ)

Ağaldağ, S., En eski çağlarından Bizans dönemine kadar Malatya tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1988.

Akurgal, E., "Urtaeische Kunst", Anatolia IV., 1959.

Aroutounian, N.V., "Problemnes Concernant la Derniere Periode de L'Histoire D'Urartu", Ac Ant Hung. XXII, 1974.

Barnett, R.D., "The Hieroglyphic Writing of Urartu", AS, 1974.

Barnett, R.D., Two Urartian Inscription from Azerbaijan", JCS XIX, 1965.

Aydın, N., "Güzelhisar Urartu kitabesi", Belleten 213, 1991.

Balkan, K., "Patnos yakınındaki Anzavur Tepede bulunan Urartu tapınağı ve kitabesi", Anatolia V, 1960.

Balkan, K., "Patnos'ta keşfedilen Urartu tapınağı ve Urartu sarayı", Atatürk Konferansları I, 1964.

Belli, O., "Alniunu kentinin ve taş atölyesinin keşfi", AnAr VIII, 1980.

Belli, O., "Doğu Anadolu bölgesinde antik devir metalurjisinin araştırılması", III.AST, 1985.

Belli, O., "Demir çağında Doğu Anadolu demir metalurjisi", Anadolu Demir Çağları I, 1987.

Belli, O., "Gaziantep Müzesinde bulunan ve kral İşpulni'ye ait olan bronz sadak", Arkeoloji Dergisi Özel sayı I, 1991.

- Belli, O., "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia Millenium B.C.E.", Ed. R. Merhav, Jerusalem, 1991.
- Belli, O., "Urartular", AU Ans I.
- Belli, O., Urartular çağında Van bölgesi yol şebekesi, Basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1977.
- Belli, O., "Van bölgesinde Urartu baraj ve sulama sisteminin araştırılması", AST VI, 1988.
- Belli, O., "Van bölgesinde Urartu baraj ve sulama sisteminin araştırılması", AST X, 1992.
- Belli, O., "Van bölgesindeki çivi yazılı Urartu tunç eserleri", AnAr IV-V, 1976/77.
- Belli, O., E. Kavaklı, "Çivi yazılı iki Urartu asası", AnAr VII, 1979.
- Benedict, W.C., "Urartians and Hurrians", JAOS 80, 1960.
- Beran, T., "Zur Inschrift Sardurs III bei İzoli", IM 7, 1956.
- Bilgiç, E., "Birkaç yeni Urartu kitabesi", TAD IX- 1, 1959.
- Bilgiç, E., "Die Ortsnamen der kappodokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", AFO XV(1945-1951).
- Birmingham, J.M., "The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries B.C", AS XI, 1961.
- Burney, C.A., "A First Season of Excavations of the Urartians Citadel of Kayalidere", ASXVI, 1966.
- Burney, C.A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AS VIII, 1958.
- Burney, C.A., The Peoples of the Hills, London, 1971.
- Burney, C.A., G.R.J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", AS X, 1960.
- Burney, C.A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", AS VII, 1957.
- Chokin, M., The Kingdom of Armenia, Newyork, 1987.

Çilingiroglu, A., "Van Dilkaya höyüğü kazısı", IX. KST I, 1988.

Çilingiroğlu, A., Urartu tarihi, İzmir, 1994.

Çilingiroğlu, A., "Sargon'un sekizinci seferi ve bazı öneriler", AnAr IV-V, 1976-77.

Çilingiroğlu, A., "Tanrı Assur'a bir mektup", Tarih İncelemeleri Dergisi II, 1984.

Çilingiroğlu, A., Urartu ve Kuzey Suriye, İzmir, 1984.

Çilingiroğlu, A., "Diauehi'de bir Urartu kalesi: Umudum Tepe(Kalortepe)", AnAr VIII, 1980.

Delaporte, L., Malatya Aslantepe, Paris, 1940.

Diakonoff, I.M., S.M., Kaskai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden, 1981.

Diakonoff, I.M., Hurrisch und Urartaisch, München, 1971.

Diakonoff, I.M., "Assiro-vavilonskie istochniki po istori Urartu", VDI ,1951-2,1951-3.

Dinçol, A.M., "Çavuştepe kazısında çıkan yazıtlı küçük buluntular", Anatolia XVIII, 1974.

Dinçol, A.M., "Die neuen urartaischen Inschriften aus Kürzüt", Ist. Mitt. 26, 1976.

Dinçol, A.m., "Geç Hititler", AU Ans I.

Dinçol, A.M., E. Kavaklı, "Van bölgesinde bulunmuş yeni Urartu yazıtları", AnAr VI, 1978.

Dupont, A-Sommer, Les Arameens, Paris, 1949.

Ebeling, E., E. Meissner, Die Inschriften des altassyrischen König, Leipzig, 1926.

Erzen, A., Çavuştepe I, Ankara, 1978.

Erzen, A., Eastern Anatolia and Urartians/ Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992.

Frankel, D., The Ancient Kingdom of Urartu, London, 1979.

- Grayson, A.K., *Assyrian Royal Inscriptions I*, Wiesbaden, 1972.
- Grayson, A.K., *Assyrian Royal Inscriptions II*, Wiesbaden, 1976.
- Grayson, A.K., "Studies in Neo-Assyrian History the Ninth Century B.C.", *Bi Or* XXXIII/3-4, 1976.
- Grayson, A.K., "Assyria: Ashur-Dan II to Ashur Nirari V (934-745 B.C.)", *CAH* III/2, 1982.
- Hancar, F., "Aus der Problematik Urartus", *AO XVII*, 1947.
- Hawkins, J.D., "Hittites and Assyrians", *Iraq* 36, 1974.
- Hulin, P., "The Inscriptions on the carved Throne-Base of Salmanassar III", *Iraq* XXV, 1963.
- Inan, A., *Eski Mısır tarihi ve medeniyeti*, Ankara, 1987.
- Kalaç. M., "Kömürhan Urartu kitabesi", *Belleten* XX, 1956.
- Kaspar, D., *Urartu*, Nordlingen, 1986.
- Kinal, F., "Hitit devletleri için Kuzey Suriye'nin önemi", *Ato. Konf.* IV, 1971.
- Kinal, F., *Askeri Tarih bülteni* 14, 1982.
- Klein, J.F., "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *AS* XXIV, 1974. Kleiss, W., H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, 1976.
- Kleiss, W. *Bastam I: Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1972-1975*, Berlin, 1979.
- Kleiss, W., *Bastam II: Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1977-1978*, Berlin, 1988.
- Klengel, H., "Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien", *Das Altertum* 7/2, 1961.
- Korosec, V., *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig, 1931.
- Lejeune, M., "Discussions sur L'alphabet Phrygien", *Anatolica* 10, 1969.

- Levine, L.D., "Sargons Eighth Campaign", *Bibliotheca Mesopotamica* 7, 1977.
- Lloyd, S., *Ancient Turken*, London, 1989.
- Loon, van M.N., "The Inscription of Ispuini and Menua at Qalatgah, Iran", *JNES* 34, 1974.
- Loon, van M.N., *Urartian Art*, Leiden, 1966.
- Loon, van M.N., "The Euphrates Meritioned by Sarduri II of Urartu", *Güterbock Armağanı*, 1974.
- Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago, 1926.
- Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, Chicago, 1927.
- Mallowan, M.E.L., "Excavations at Nimrud 1949-50", *Iraq* 12, 1950.
- Mansel, A.M., *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara, 1988.
- Mansel, A.M., "Urartu tarihi ve medeniyeti", *Beşinci Üniversite Haftası: Van*, İstanbul, 1945.
- Maxwell-Hyslop K.R., "Assyrian Sources of Iran", *Iraq* 36, 1974.
- Martiosion, A.A., "1967 Exavation of Argıştihinili(in Russian)", *Sov. Arh.* 4, 1964.
- Mayer, W., " Sargon's Feldzug gegen Urartu 714 v. Chr. Text und Übersetzung", *MDOG* 115, 1985.
- Mayer, W., "Sargon'un Urartu seferi M.Ö.714", *MDOG* 112, 1980.
- Melikisvili, G.A., *Die urartaeische Sprache*, Roma, 1971.
- Melikisvili, G.A., *Urartskie Klinoobrazynnye Nadpisi*, Moskova, 1960.
- Memiş, E., *Ege kavimlerinden Filist'ler tarihi*, Basılmamış doktora tezi, Ankara, 1983.
- Memiş, E., "Filistin kime aittir?", *GEFD* I-1, 1985.
- Messerschmidt, L., "Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts", *WVDOG* 16, 1911.
- Minns, E.M., *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

- Muscarella, O.W., "The Location of Ulhu and Uise in the Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.", JFA 13, 1986.
- Naumann, R., Eski Anadolu mimarlığı, Çev. Beral Madra, Ankara, 1975.
- Olmstead, A.T., A History of Assyria, Newyork-London, 1923.
- Öğün, B., Van'da Urartu sulama tesisleri ve Şarram(Semiramis) kanalı, Ankara, 1970.
- Öğün, B., "Urartu araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk tarihi ve arkeolojisi bakımından önemi", T.T.Kong. VI, 1967.
- Özgüç, T., Altıntepe II, Ankara, 1969.
- Palmieri, A., Scari and Aslantepe (Malatya) 1976-79, Roma, 1985.
- Pehlivan, M., Daya(e)ni/Diaue(e)hi, Erzurum, 1991.
- Petrie, F., Six Temples at Thebes, London, 1968.
- Piotrovski, B.B., Urartu, Moskova, 1959.
- Postgate, J.N., "Assyrian Texts and Fragments", Iraq 35, 1973.
- Russel, H.F., "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Georaphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", AS XXXIV, 1984.
- Rubinson, S., "Herodotus and the Sycthions", Expedition 17/4, 1975.
- Saggs, H.W., Assyria, London, 1984.
- Salvini, M., Nairi e Ur(u)atri, Roma, 1967.
- Salvini, M., "Zeittafel der urartaeischen Könige."Urartu, Ein wieder entdeckter Rivale Assyriens, 1976.
- Sandars, N.K., "Thracians, Phryglans and Iron", Thracia III, 1974.
- Sayce, A.H., D.Litt, "The Kingdom of Van(Urartu)" CAH III, 1970.
- Smith, S., "Sennacherib and Esorhaddon", CAH III, 1973.
- Smith, S., "The Foundation of the Assyrian Empire", CAH III, 1970.

Sevin, V., "Frigler", AUAns. II.

Sevin, V., "Menua'nın oğlu Inuþpua", AnAr. VII, 1979.

Sevin, V., Yeni Asur sanatı I, Ankara, 1991.

Sevin, V., "Urartulara ait dünyanın en eski karayolu", AnAr XI, 1989.

Sevin, N., Urartu krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi, basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1979.

Slaterry, D.J.G., "Urartu and the Black sea Colonies: An Economic Perspektive", Al-Rafidan VIII, 1987.

Tansuğ, K., "Kimmerlerin Anadolu'ya girişleri ve M.Ö. 7.yy'da Asur devletinin Anadolu ile münasebeti", DTCFD VII-4, 1949.

Tarhan, M.T., Eskiçağ'da Kimmerler problemi, Basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1972.

Tarhan, M.T., M.Ö. XIII yy'da "Uruatri "ve"Nairi" konfederasyonları, Basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1978.

Tarhan, M.T., "The Structure of the Urartian State", AnAr IX, 1983.

Tarhan, M.T., V., Sevin, " Van bölgesinde Urartu araştırmaları I: Askeri ve sivil mimariye ait yeni gözlemler", AnAr.IV-V, 1976-1977.

Tarhan, M.T., "Urartu devletinin yapısal karakteri", IX. TTKong., 1986.

Tarhan, M.T., "Urartu devletinin"kuruluş evresi" ve kurucu krallarından"Lutipri=Lapturi" hakkında yeni görüşler", AnAr VIII, 1980.

Tarhan, M.T., "Urartu merkezinde meydana çıkarılan kerpiç mimarinin korunması ve onarımı hakkında öneriler", MTREB 4, 1975.

Tarhan, M.T., "Eski Anadolu tarihinde Kimmerler", AST I, 1984.

Taylour, W., The Mycenaens, London, 1972.

Üzer, Y.Z., Mısır tarihi, Ankara, 1987.

Wainwrigth, G.A., "Two Groups Among The Sea Peoples", AnAr II/1-2, 1965.

Winckler, H., Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig, 1889.

Winckler, H., "Kimmerier, Asquzaeer, Stythen", AOF I, 1893.

Weidner, E., "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger", AFO, BF 12, 1959.

Wiseman, D.J., "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", Iraq 20, 1958.

Zmansky, P.E., Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Chicago, 1985.

* I. bölümün kaynakçasında verdiğimiz ve ikinci bölümde de kullandığımız eserler burada tekrar verilmemiştir.

ÖZGEÇMİŞ

1959 yılında Erzurum'da doğdum. İlk ve Orta tahsilini Erzurum'da yaptım. 1979 yılında kayıt yaptırdığım Erzurum Kazım Karabekir Yüksek Öğretmen Okulu Tarih Bölümü'nde bir yıl okuduktan sonra 1980-81 öğretim yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Erebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdim bu bölümden 1985 yılında mezun oldum. 1989 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladım. Halen görevime devam etmekteyim.

Alpaslan CEYLAN